

K aktuálním úkolům československé sociologie

KAREL RYCHTAŘÍK

Nebývá to zvykem, nicméně čtenáři připomínám, že název není „Aktuální úkoly“, ale „K aktuálním úkolům československé sociologie.“ Několik poznámek, které vznikly bezprostředně v časovém rozmezí několika dnů, nejen že nechce, ale ani nemůže vyčerpat problematiku, již se budeme v početných výzkumných a pedagogických týmech sociologů zabývat celé dlouhé období naší další práce. Mám na mysli *usnesení předsednictva ÚV KSČ a vlády ČSSR k Souboru opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980 a závěry 15. zasedání ÚV KSČ, které projednalo zprávu předsednictva ÚV KSČ „Za další zvýšení úrovně a účinnosti politickovýchovné a ideologické práce“*. Oba dokumenty vyžadují, abychom nejen ve svých pracovních týmech, ale i sami v sobě vedli dialog na téma, co bylo, nebo mělo být a, nebylo v naší sociologii uděláno, a jak postupovat dál. Jinak řečeno, jak přispět ke zvýšení úrovně a účinnosti politickovýchovné a ideologické práce strany, jak co nejefektivněji vstoupit do zápasů za naplnění strategické linie zvyšování efektivity národního hospodářství a kvality veškeré práce.

I pro naši sociologii platí, že její dnešní úroveň pro zítřek nestačí. Společenská situace a nové úkoly, před nimiž stojíme, vyžadují, aby se účinnost a efektivnost jejího působení podstatně zvýšila. V diskusi na 15. zasedání ÚV KSČ bylo v souvislosti s úvahou o možnostech spojování některých složek základního a aplikovaného výzkumu poukázáno na to, že *hodnocení efektivity vědeckého poznání má dvě stránky*. Jednou je „*efektivnost vnitřní účinnosti*“ vlastního rozvoje vědy. Byla charakterizována jako vztah mezi vynaloženými silami a prostředky na straně jedné a kvalitou produkovaných výsledků výzkumů na straně druhé.

Druhou je „*vnější efektivnost*“. Byla charakterizována jako vztah mezi objemem a úrovní informací v oblasti vědy a velikostí jejího přínosu v jednotlivých oblastech společenské praxe [Kvasil 1980].

Jestliže se chci v této chvíli vyslovit k aktuálním úkolům československé sociologie z hlediska „vnější a vnitřní efektivity“ vědeckovýzkumné práce, nečiním tak z nějakých vnitřních pohnutek rozvíjet abstraktní vědecké myšlení, ale z mnohem prozaičtějších příčin — z přesvědčení, že přechod od abstraktních filozofických poloh ke konkrétnímu poznání společenské reality se dnes stává stále aktuálnější záležitostí. V poznání složitosti sociálních zápasů naší doby už vůbec nemůžeme vystačit s deduktivním vyvozováním méně obecného z nejobecnějšího.

Bez sociologického poznání nelze proniknout do komplikovanosti společenské struktury, bez sociologického poznání se nelze pravdivě orientovat ve stavu společenského vědomí různých sociodemografických skupin naší společnosti, odhalit charakter existujících tendencí společenských procesů, stanovit optimální plány sociálního rozvoje našich závodů, územních celků, a zejména pak dosáhnout toho nejdůležitějšího — aktivního přístupu k práci a ke společenskému dění.

Prosím, aby to bylo přijato jako určitá hypotéza, ale soudím, že nikdy v dávné ani v blízké historii nebyla tak objektivně aktuální potřeba sociologického poznání, jako je tomu dnes. To není zaslepenost sociologického patriotismu, to je holá skuteč-

nost. Nemohl bych asi vyjádřit toto přesvědčení lépe, než to učinil Bedřich Václavek ve třicátých letech: „Bez sociologie by socialismus zůstal jen ideou odkázanou na vůli boží, a ne na ruce a hlavu proletariátu. Proletariát, poučený jejími poznatky a posílněný jejími vývody a zákony, uskuteční svůj zápas účelně a s vírou“.

Vstupovat do zápasů strany

Druhá polovina dvacátého století je velmi rozporuplnou dobou. Vedeme „... velký zápas o uvolnění, zabezpečení trvalého míru, vyloučení války ze života společnosti, za další vítězství socialismu ve světě, zostruje se boj v ideologické oblasti mezi silami pokroku a reakce, mezi silami socialismu a imperialismu“ [Za další zvyšování 1980:3].

Přírodní a technické vědy jsou schopny objevovat a také objevují neobyčejně výkonné výrobní prostředky, které při racionálním využití mohou sloužit ku prospěchu národů celého světa. Ve věku, kdy s nemalými úspěchy odhalujeme záhady hmotného mikrosvěta, kdy lidé létají do kosmu a nacházejí cesty pro vstup člověka do nových galaxií, ve věku, kdy se každým rokem zvyšuje objem našich informací přibližně o 7 miliard stran tištěného textu, žijí stamilióny lidí na pokraji nouze a je nutné věnovat nemálo sil a prostředků na to, co by mělo být samozřejmostí — na zachování světového míru.

Vymoženosti vědy a techniky nejsou samy o sobě schopny stát se zdrojem všeobecného blahobytu a zajistit lidem mír. Naopak, při iracionální sociálně ekonomické organizaci mohou prohloubit sociální nerovnosti, vést ke zrodu nových, ještě tíživějších společenských deformací. My marxisté máme dostatek argumentů k tvrzení, že útrapy lidstva, reálné možnosti ohrožení jeho existence jsou důsledkem přežitých výrobních a společenských vztahů.

V diskusi na nedávném valném shromáždění Československé sociologické společnosti (1) byla v této souvislosti položena a zodpovězena otázka, co reálného může udělat sociolog obklopený rozporuplným světem antagonistických zájmů, zuřících zápasů a vášní, co může udělat sociolog nemající moc a náležitou autoritu.

Nemůže udělat nic, nebo téměř nic, jestliže je ve svém myšlení, ve svém přístupu k životu, k sociální realitě odtržen od pokrokových sil daného historického období.

Za příklady nemusíme jít daleko. Stačí vzpomenout životní zápasy nám v mnohém sympatického amerického sociologa C. W. Millse, který byl za své relativně pokrokové názory doslova uštván mocnými ve Spojených státech. Z hlediska našich přístupů bylo základním omylem, chybou, „utopií“ jeho díla a životních zápasů to, že nepochopil rozhodující poslání dělnické třídy, lidových mas, úlohu těch, kteří tvoří dějiny.

Řešení otázek daných složitou situací, která se vytvořila na počátku osmdesátých let, spojuje 15. zasedání ÚV KSČ s požadavkem zintenzívnit a zkvalitnit jak politickoorganizátorskou, tak ideově výchovnou práci, kterou je třeba rozvíjet „s pomocí speciálně připravených kádrů“ [Za další zvyšování 1980:6].

Těm, kteří jsou tak či onak profesionálně spojeni s marxisticko-leninskou sociologií a jsou v této oblasti speciálně připravenými kádry, se tady znovu připomíná, i když v jiné situaci, než tomu bylo na počátku sedmdesátých let, že do nelehkých zápasů doby může vstoupit jen jednoznačně teoreticko-metodologicky orientovaná *aktivní*

(1) Valné shromáždění Československé sociologické společnosti se konalo ve dnech 26.—27. II. t. r. v Kladně. Zpráva o průběhu jednání je uveřejněna v tomto čísle Sociologického časopisu.

sociologie, vycházející z těsného sepětí se zápasy strany a nacházející své naplnění ve spojení s potřebami společenské praxe.

Uvědomujeme si, že sociální aktivita může být různá. Sociologické koncepty založené na chybných teoreticko-metodologických předpokladech plnily a plní sice aktivní, ale dezorientující úlohu. Prosazujeme-li efektivní vstup sociologické teorie do společenské praxe, máme na mysli takovou sociologii, která se opírá o znalost objektivně existujících společenských zákonitostí, vychází z rozhodující úlohy dělnické třídy a lidových mas a vědecky zdůvodňuje zájmy pracujícího lidu, národů a všeho pokrokového lidstva.

Sociolog spojený s takovou sociologií může udělat nemálo pro řešení problémů naší doby. *Velikost a možnosti marxisticko-leninské sociologie vždy byly a jsou v tom, že vstupuje do zápasů za revoluční přestavbu světa. Sociologické poznání z lidské pospolitosti vzešlo, pro ni je určeno a jí také slouží.*

V těchto skutečnostech, jen a jen tady, nacházíme odpověď na otázku, co může udělat sociolog nemající moc a náležitou autoritu, obklopený rozporuplným světem antagonistických zájmů, zuřících zápasů a vášní druhé poloviny dvacátého století.

Není vůbec náhodnou shodou okolností, že v charakteristice kardinálních otázek naší současnosti uvádí základní dokument 15. zasedání ÚV KSČ taková témata, jakými jsou například sociální struktura československé společnosti, úloha dělnické třídy, rozvoj sbližování našich národů a národností, socialistický způsob života, komplexnost a diferencovanost pohledu na mládež, plánování sociálních vztahů a duchovního vývoje člověka atd. Zcela mimořádné místo tu zaujímá problematika zápasu o vědomí člověka a požadavek mobilizovat vědomí širokých vrstev a také odpovědných řídicích pracovníků na základě diferencovaného poznání.

„Víme však, jak složitý je tento proces, tento zápas o myšlení člověka, jak bezpředmětné i nebezpečné by bylo jej idealizovat, vydávat přání za skutečnost, kolik mu stojí v cestě překážek. Že jeho základním článkem je utvoření nového, uvědomělého vztahu k práci, k společenskému vlastnictví, společenským, pracovním a občanským povinnostem. Lenin tento úkol, jemuž přikládáme největší důležitost v organizaci nového života po svržení vykořisťovatelů a nastolení moci dělnické třídy, moci lidu, nazýval světodějným. A považoval jej za nejobtížnější, mnohem obtížnější než uskutečnění samotné revoluce“ [Fojtík 1980:3].

Soudím, že ani jedno z těchto velkých témat doby nelze uspokojivě uchopit bez sociologického poznání.

Ve vztahu k vědeckovýzkumné práci připomnělo 15. zasedání ÚV KSČ, že dosahované výsledky neodpovídají potřebám a možnostem, které máme, že se „často ještě objevuje objevené, nachází nalezené a za vědecké se vydává i to, co nemá s vědou nic společného“ [Za další zvyšování 1980:5].

V dokumentech tohoto zasedání formulují nejvyšší stranické orgány výzvu k směřující analýze, k integrovanému, hlubšímu teoretickému poznání, jež proniká do struktury všech společenských úkolů socialistické společnosti a je životně důležité pro jejich řešení.

Uvědomují si, že zejména v rozvoji oborových sociologických disciplín by marxisticko-leninská sociologie mohla a měla mnohem výrazněji vstupovat do problematiky, která je spojena s ideově výchovným působením, s otázkami materiální výroby, plánování a sociálního řízení.

Právě tady se znovu a znovu prokazuje, že rozvoj a institucionalizace marxisticko-leninské sociologie jako vědy nejsou reálné bez neustálého tvůrčího svazku mezi sociologickou teorií a praxí socialistické výstavby.

Staré neduhy neplodného schematismu, kdy kontakt se skutečností měl především ilustrativní význam a „realizoval se“ v prázdných proklamacích, se nejlépe léčí všude tam, kde sociologické poznání proniká do konkrétní řídicí činnosti od nejvyšší do nejnižší sféry řízení, do změn v sociálně třídni struktuře, kde se jeho poznatky realizují v ideologické práci strany, v koncipování otázek socialistického způsobu života a mnohostranného rozvoje osobnosti.

S touto koncepcí sociologického poznání je spojena i velká odpovědnost sociologů, spočívající v objevování cest, v nacházení způsobů a prostředků jak řešit existující sociální problémy, rozpory mezi třídami a sociálními skupinami, jak odstraňovat maloměstácké projevy, nihilistické nálady a fatální rezignaci. To není okrajová problematika. Její analýza vyžaduje hledat a nacházet kontinuitu a diskontinuitu vývoje československé společnosti a důsledně respektovat jednotu ekonomických, sociálních a politických aspektů našeho života. „Trpce jsme se poučili, jak nebezpečné je nedoceňovat retardační síly maloměstáctví, schopnost regenerace přežitků staré společnosti, unášet se iluzemi a fantazií, být netrpělivý, domnívat se, že jedna generace vyřeší všechno, nerespektovat objektivní zákonitosti socialistické výstavby“ [Za další zvyšování 1980:3].

Pro sociologickou práci je nejdůležitější pochopit nejhlubší smysl soudobých společenských jevů a procesů, poznávat nejobecnější směr společenskohistorického vývoje a všemožně pomáhat sociálnímu pokroku.

Akademik Evgeni Mateev upozornil nedávno ve svém podnětném článku na téma *Ekonomika a sociologie* [Mateev 1979], že téměř každý úkol praktického řízení je dnes úkolem mnohooborového charakteru, vyžadujícím spolupráci několika věd. Sociologie v tomto mnohooborovém přístupu má nezastupitelné místo. Například realizace „Souboru opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“ je nejen ekonomickou, ale i mimořádně důležitou politickou záležitostí, jež vyvolá celou řadu nových sociálních skutečností. „Praktická realizace nových opatření, která ve svých důsledcích v mnohém znamenají rozehod s navyklými formami a metodami práce a myšlení, s rutinou a setrvačností, nedostatečnou pružností v operativním řízení, bude vyžadovat odvalu a důslednost.“ [Za další zvyšování 1980:3]

V. I. Lenin v této souvislosti připomínal, že když společnost stojí před novými úkoly, je třeba přesně znát, jaká je úroveň lidí a jaký je stav připravenosti kádrů. Zejména tady může právě dnes udělat sociologické poznání nesmírně mnoho.

Z hlediska gnoseologického aspektu poznání sledujeme společenské vědomí prostřednictvím jeho vztahu ke společenskému bytí. Zdůrazňujeme fakt jeho odrazu a zabýváme se předmětem a způsobem tohoto odrazu. V analýze pohybu od skutečnosti k vědomí sledujeme vznik tohoto pohybu, jeho původ, specifičnosti, které se utvářejí v závislosti na předmětu a charakteru odrazu, vymezujeme formy vědomí atd.

Gnoseologický aspekt zkoumání společenského vědomí souvisí s řešením otázky vztahu vědomí k bytí, ducha k přírodě. Pro nás marxisty je naplněním základního metodologického principu poznání duchovního života, krédem vyjadřujícím podstatu materialistického pojetí dějin. Je přesně formulováno v Marxově předmluvě k práci *Ke kritice politické ekonomie*: „Bytí lidí není určováno vědomím, ale naopak, jejich vědomí je určováno jejich společenským bytím.“ [Marx — Engels 1963:37]

Specifičnost společenského vědomí se však nevyčerpává jen tím, že je odrazem společenského bytí. Společenské vědomí je jednotou odrazu skutečnosti a aktivního vztahu ke skutečnosti.

Máme-li pomocí analýzy společenského vědomí poznat jeho úlohu v životě lidí, chceme-li znát jeho funkci, studovat přesvědčení, názory, mínění, normy, hodnoty

a postoje různých sociálních skupin, chceme-li, jak píší někteří autoři, doplnit analýzu společenského bytí poznáním „druhé struktury“, pak to znamená *zkoumat strukturu společenského vědomí v sociologickém aspektu*.

Potřeby takového soustavného zkoumání, po němž mimochodem volají orgány společenské decize stále energičtější, nezměníme konstatováním, že „mnohé v našich přístupech zůstává dosud nejasným“, že „máme na věc rozdílné názory“, že „to je diskusní otázka“ apod.

Naopak. Poslední stranické dokumenty a požadavky, které z nich pro sociologickou práci vyplývají, jen opětovně potvrzují, že jde o oblast společenskovo vědního poznání, které není jen diskusní, ale především stále více aktuální a potřebné.

V sociologických přístupech odhalujeme pohyb od společenského vědomí ke skutečnosti. Analýza tohoto pohybu umožňuje ukázat, jak diferencovaně, s jakou vahou vstupují naše ideje, politickovýchovné koncepce a usnesení do vědomí různých sociodemografických skupin obyvatelstva, jak ovlivňují jejich jednání.

V těchto přístupech charakterizujeme a poznáváme společenské vědomí jako aktivní, tvůrčí vztah ke skutečnosti a zkoumáme vliv sociálních podmínek na tento vztah. Zajímá nás, jak do tohoto vztahu vstupuje například sociální původ, vzdělání, ekonomická aktivita, věk, pohlaví, národnost, velikost místa bydliště, stranická příslušnost atd.

Sociologický empirický výzkum a jeho výsledky nás stále znovu přesvědčují, že charakter sociálně ekonomických vztahů socialistické společnosti je sice významnou, určující podmínkou přetvářející činnosti lidí, ale není podmínkou jedinou. Jako určující determinanta může být nezřídka potlačen jinými, druhořadými, ale v dané chvíli dominujícími parametry. Proto například i diskuse na 15. zasedání ÚV KSČ připomíná, že sílu argumentace a působení musíme čerpat z hlubokého, diferencovaného poznání dané reality.

Sociologická analýza může pro politickovýchovnou práci strany a její spojení s masami vytvořit nejdůležitější předpoklad: ukázat, jak jsou naše ideje, jež objektivně vědecky vykládají tento svět a jeho rozpory, přijímány, jak jsou spojovány s běžnými radostmi a starostmi lidí, jak jsou realizovány v každodenní práci a v jakých životních přístupech vstupují do revolučních zápasů doby. Umožňuje odhalit strukturu společenského vědomí, ukázat nositele jednotlivých forem vědomí a *charakterizovat reálné vědomí doby*, které je organickým souhrnem názorů a stanovisek lidí. Toto vědomí se utváří nejen na základě určitého osvojení teoretického poznání, ale i na základě stanovisek, jejichž základem je bezprostřední, praktická zkušenost a její živelný odraz ve vědomí.

Sociologická analýza tedy umožňuje ukázat, co si lidé myslí, jak akceptují nebo neakceptují politiku strany, jak jsou připraveni a ochotni vstupovat do zápasů za její politiku. Obecně řečeno — *sociologická analýza společenského vědomí je přechodem z gnoseologické do sociální roviny poznání*. Umožňuje poznat právě ty stránky společenského vědomí, od nichž abstrahujeme při gnoseologických přístupech zkoumání vědomí jako odrazu společenského bytí. (2)

Sociologická analýza společenského vědomí je organicky spjata s tím, co bývá označováno jako ideje, názory, zájmy, přání, city, nálady, veřejné mínění, hodnotová orientace, postoje atd.

Studium materiálů 15. zasedání ÚV KSČ nás znovu utvrzuje v tom, že sociologické poznání nemůže jít cestou falešného objektivismu. Objektivistické koncepce nejsou schopné dovést svá bádání ke kritickému zhodnocení a stranickým závěrům. Naopak — doporučují přenechat společenské působení a hlavní svetonázorové otázky prý

(2) K této problematice zatím asi nejpodnětnější myšlenky přináší práce A. K. Uledova [1973].

„subjektivistické“, „iracionální“, nevědecké ideologii. Jsme hluboce přesvědčeni o nemožnosti „neutrality“ světového názoru. Marxista, jak nejednou připomínal V. I. Lenin, je důslednější než objektivista. Svůj objektivismus uskutečňuje do větší hloubky, plněji a dostává se až k vědecké stranickosti.

Podstata naší subjektivní stranickosti je v tom, že přeměňujeme sociologii nejen v prostředek vyjádření cílů, norem, hodnot a zásad, jež vyvodil dialektický materialismus z poznání objektivního chodu dějin, ale i v prostředek boje za tyto cíle, normy, hodnoty a zásady.

Proto i naše výzkumy, orientující se na problematiku individuálního a skupinového vědomí, na subjekt, jímž jsou jednotlivci a skupiny, nemohou být jenom poznáním, ale musí být i angažovaným zápasem, tvorbou, společensky aktivním přístupem a programovým působením na toto vědomí. „To vyžaduje vysokou odbornost, ideovost, schopnost interpretovat fakty v hlubokých, pravdivých souvislostech z našich třídních marxisticko-leninských hledisek“ [Za další zvyšování 1980:5].

V sociologii analyzujeme individuální a skupinové vědomí v kontextu působení určitých podmínek, jakými jsou například pracovní prostředí, rodina, výchova, škola, vzdělání, systém obecně preferovaných hodnot, norem a zájmů atd. Neděláme to však proto, abychom v bezpočetných tabulkách popisovali a ukazovali, jaký je stav. (I když poznaná „empirická pravda“ může mít nemalou hodnotu, jež za určitých okolností významně vstupuje do procesu řízení a změny.) Děláme tak především proto, abychom pomáhali optimálně měnit podmínky, které poznáný stav utvářejí. *V možnostech sociologického poznání je ukázat, k jakým kvalitativním změnám dochází v jednotlivých etapách výstavby naší společnosti ve skupinovém a individuálním vědomí, a v kauzálních analýzách vymezit, které z určujících determinant (například zda ekonomická aktivita nebo rodina, pracovní prostředí, situace na trhu, vzdělání, přijímaný systém hodnot atd.) jsou v daném období nejvlivnější.*

Individuální a skupinové vědomí jsou nejen relativně samostatné jevy, ale jsou i relativně velmi pevnou a neoddělitelnou součástí společenského vědomí. Především však jsou empiricky zjištělné.

Sociologie disponuje prostředky, nástroji, postupy, metodami a technikami poznání umožňujícími empiricky ověřit, jaká je ideově politická orientace tříd, sociodemografických skupin a jednotlivců, jakou reálnou váhu mají přijímané či odmítané hodnoty, názory a postoje.

Sociologická analýza může ukázat to, co je pro nás za určité situace nejdůležitější — jaký je stav, jaká je dynamika společenského vědomí jako celku, vědomí různých sociálních, demografických, etnických a jiných skupin a vědomí individuí. Z hlediska potřeb politickovýchovné a organizátorské práce strany to je problematika nesmírně důležitá. V ní se odráží, jak upozorňuje zpráva předsednictva ÚV KSČ, projednaná a schválená na 15. zasedání ÚV KSČ, zákonitý růst významu subjektivního činitele při výstavbě socialismu, na cestě ke komunismu.

Propracovat všechny roviny sociologického poznání

Pod vlivem stranických dokumentů a soustavného styku s řídicími orgány ÚV KSČ, které přikládají dalšímu rozvoji marxisticko-leninské sociologie daleko větší význam, než tomu bylo kdykoli v minulosti, se v sedmdesátých letech vytvořila nová objektivně velmi příznivá situace pro rozvoj sociologické teorie.

V tomto období došlo v ČSSR k dalšímu, výraznějšímu vydělení sociologie jako samostatné speciální vědy o společnosti, vycházející z dialektického a historického materialismu.

Marxisticko-leninská sociologie vznikla a rozvíjela se jako nedílná součást geneze velkého proletářského učení, jako teoretický systém, který odráží obecné zákony

fungování a rozvoje společnosti, organicky spojuje teoretické analýzy s poznáním empirických sociologických výzkumů.

Pro další rozvoj československé sociologie je důležité znovu a znovu se vracet k našemu vztahu k historickému materialismu. Historický materialismus je obecnou filozofickou teorií a metodologií sociálního poznání všech společenských věd. Vyzbrojuje nás znalostí nejobecnějších zákonitostí vývoje společnosti, je neoddělitelnou součástí marxisticko-leninské filozofie, zkoumající vztah společenského vědomí a společenského bytí. Jako tato součást představuje teoretickou a metodologickou základnu všech společenských věd.

Souhlasíme s těmi, kteří vidí specifiku marxisticko-leninské filozofie v tom, že je vědeckou odpovědí na základní světónázorové otázky, na původ světa a zdroj vědomí, na postavení člověka ve společnosti [Ruml 1978; Netopilík 1977:90:103].

Filozofie iniciuje komplexní přístup, zajišťuje integrující působení speciálních věd, vůči nimž plní světónázorové a metodologické funkce.

Filozofie zkoumá a formuluje nejobecnější zákony vývoje přírody, společnosti a myšlení a vymezuje principy přístupu k jejich poznání.

Filozofie zkoumá a formuluje obecně teoretické předpoklady poznávací činnosti lidí (například otázky poznatelnosti světa, pravdivosti poznání atd.).

Filozofie vypracovává světónázorovou problematiku speciálních věd. Speciální věda, jakou je i marxisticko-leninská sociologie, nemůže sama odpovědět na základní světónázorové otázky, objasnit vztah k třídám, ke společenským hnutím atd.

Projevuje se zde oboustranný proces. Nejen filozofie proniká do speciálních věd, ale i speciální vědy, zejména ve svých zobecněních, pronikají do obsahu filozofie.

Tak, jak se prohlubuje a diferencuje sociologické poznání, narůstá mnohostrannost a bohatství vazeb sociologie a marxisticko-leninské filozofie, a to nejen v teoreticko-gnoseologickém a metodologickém, ale i v politicko-morálním a praktickém smyslu. V marxisticko-leninské sociologii spojujeme tento proces se zvýrazněním gnoseologické (heuristické) a logicko-metodologické funkce filozofie.

Revoluční materialistická dialektika je pro marxistické sociologické teorie o vývoji totality světa a současně i metodologickým základem a nejobecnější metodologickou polohou. Vybavuje marxisticko-leninskou sociologii postuláty, které určují kvalitu jejího všeobecně přijímaného, ale stále nedostatečně rozpracovaného systému metod.

Naše studie stále častěji vymezují marxisticko-leninskou sociologii jako teoretickou, speciální společenskovědní teorii rozvíjející se *na bázi dialektického a historického materialismu jako poznání, které není filozofií, nýbrž speciální společenskou vědou specifického charakteru.*

Ve společenských vědách má marxisticko-leninská sociologie důležitou integrující roli. Je jedinou společenskou vědou, která se zabývá studiem společnosti jako celku a zároveň i studiem jednotlivých částí, lokalit společnosti právě ve vztahu k celku.

Soudím, že i dnes zůstává „alfou a omegou“ dalšího rozvoje sociologického poznání potřeba systematizovat teorie různého stupně obecnosti. Musíme propracovat všechny roviny sociologického poznání a mít k dispozici systém gnoseologicky spojených, hierarchicky uspořádaných a relativně uzavřených teoretických poznatků.

Marxisticko-leninská sociologie se může úspěšně rozvíjet pouze v jednotě různých úrovní sociologických teorií, metod výzkumu a poznání, pouze jako jednotný systém teorie, jež je vybudována pomocí všeobecného teoreticko-empirického systému znalostí.

Základní předpoklady jednoty všech úrovní a stupňů poznání jsou v zásadě vymezeny dialekticko-materialistickou filozofií, zvláště historickým materialismem. Historický materialismus je nejdůležitějším sloupem teoreticko-metodologických

základů, bez nichž by ani naše sociologie nemohla být skutečnou vědou. Umožňuje dosáhnout jednoty empirického a teoretického poznání.

Marxisticko-leninská sociologie je empirickou vědou pouze v tom smyslu, že pro sociologickou teorii se nejdůležitějším elementem její metody stává studium faktů.

Marxisticko-leninská sociologie se však nikdy nespokojuje jen s empirickými fakty a procesy, ale programově usiluje o odhalení jejich podstaty, o vytvoření abstraktní generalizace, o formulaci kategorií a zákonů.

Empirické proto nepovažujeme ani za hlavní element, ani za základní charakteristiku, ani za podstatu poznávacího procesu marxisticko-leninské sociologie. Empirické zkoumání je však nutným předpokladem pro rozvoj sociologické teorie.

Mezi příčiny jednostranného empirismu československé sociologie šedesátých let patří i to, že nebyla dostatečně rozpracována sociologická teorie, respektive nebylo přihlíženo k jednotě teorie a empirie. Nerespektování, nedoceníení nebo neschopnost naplnění této jednoty otevírají dveře empirismu, který má své metodologické, gnoseologické, přírodovědní a třídně historické zdroje. (3)

Všem úrovním sociologického poznání, včetně takového poznání, jaké nám poskytuje empirický sociologický výzkum, je společná skutečnost, že předmětem reflexe je sama společenská realita. Avšak i samotné sociologické poznání je svým způsobem rovněž reálným procesem. Má své zvláštnosti, fáze, specifika, inherentní principy a zákony.

Proces sociologického poznání by se měl stát předmětem mnohem intenzivnějšího vědeckého studia, než je tomu doposud. *Potřeba rozlišovat mezi sociologií jako poznáním určitých stránek společenské reality a mezi sociologickým „metapoznáním“, které je teorií tohoto poznání*, je totiž stále aktuálnější. Sociologické „metapoznání“ se tedy nezabývá přímo a bezprostředně objektivní společenskou realitou, ale pouze formou její reflexe. A protože sociologické poznání má svou teoretickou a empirickou formu, musí se i sociologické „metapoznání“ orientovat do oblasti (a) *teorie teoretického sociologického poznání* a do oblasti (b) *teorie empirického sociologického výzkumu*.

„Metapoznání“ v oblasti teorie teoretického sociologického poznání by mělo zaplnit nemálo bílých míst. Stále zápolíme s nepřesnostmi v používaném pojmovém aparátu, pociťujeme nedostatky formalizace sociologické teorie a přesnějšího vymezení její struktury. Nemůžeme být spokojeni s mechanismy přechodu od empirického k teoretickému a naopak atd.

Jestliže konstatujeme, že v posledních deseti letech bylo uděláno mnohé pro objasnění vzájemného vztahu filozofie a sociologie, pak velice málo jsme přinesli do problematiky vzájemného působení sociologie na straně jedné a vědeckého komunismu, politické ekonomie a historiografie na straně druhé. Nemluvě o potřebě ukázat na vzájemná spojení mezi marxisticko-leninskou sociologií a demografií, pedagogikou, psychologii, statistikou, matematikou atd.

Rozsah těchto aktuálních a pro naši sociologii „životně důležitých témat“ je takový, že v jejich řešení můžeme uspět jen cestou mezinárodní spolupráce marxistických sociologů socialistických zemí. Stejně tak to platí i pro další kritické analýzy nemarxistické sociologické teorie, jež jsou nedílnou součástí toho nejdůležitějšího: pozitivního výkladu, hlubokého teoretického uchopení a řešení otázek dalšího rozvoje naší společnosti a světového revolučního procesu.

O „metapoznání“ v oblasti teorie empirického sociologického výzkumu se v literatuře často hovoří jako o „metodologii nebo metodice empirického výzkumu“ apod. Metodologové by sami měli vysvětlit, je-li tento přístup adekvátní. Určitě to však je vymezení neúplné, které nezachycuje všechny prvky problematiky. Zdá se,

(3) Analýza těchto zdrojů empirismu byla provedena v práci K. Rychtaříka [1978].

že obecnější termín „teorie empirického sociologického výzkumu“ spíše vyjadřuje šíři a hloubku poznávacího procesu, jenž vede k získání hodnověrných, stálých, reprezentativních empirických údajů. Tato teorie by měla ukazovat hranice a možnosti empirického poznání, studovat jeho strukturu, ukazovat důsledky interakce mezi jeho elementy a přispět k překonání v této chvíli asi nejslabšího místa výzkumné problematiky, jímž se stále zřetelněji stává problematika operacionalizace.

Nejde však o otázky formální terminologie. Celá problematika má mnohem hlubší význam. Nejprůhodnějším podhoubím pro empirismus se stává nedostatečná teoreticko-metodologická příprava empirického sociologického výzkumu, nedostatečné rozpracování otázky jeho organického spojení se sociologickou teorií.

Připustme, že určité zaostávání sociologické „metateorie“ je jen dočasným jevem. Relativně příznivá institucionální základna a dnes už pečlivě koncipovaná a dlouholetá příprava sociologických kádřů a zejména péče, kterou rozvoji marxisticko-leninské sociologie věnují stranické orgány, to všechno jsou předpoklady opravňující k optimistické prognóze. Na druhé straně je třeba pravdivě říci, že pro rozvoj sociologických bádání existují určité limity. Jsou nejen v počtech dostatečně připravených kádřů, ale i v některých teoreticko-organizačních, materiálních a jiných otázkách.

Každý z nás by měl podle svých sil a možností přispět k tomu, aby se teorie sociologického poznání postupně dotvářela jako komplexní poznávací proces. Nebudeme-li s dostatečnou intenzitou usilovat o dosažení odpovídající „efektivnosti vnitřní účinnosti“ vlastního rozvoje marxisticko-leninské sociologie, nedosáhneme ani potřebné „vnější efektivnosti“.

Studium posledních dokumentů strany musí vést k přemýšlení o smyslu naší práce, vlastního života, o životních jistotách každého z nás.

Sociologové v Československu chtějí řešit otázky své životní orientace ve spojení se vztahem ke straně, k osudům této země, k zájmům a zápasům dělnické třídy a pracujícího lidu. Jsou to zcela konkrétní lidé, kteří do sociologického poznání vstupují se svou politickou, odbornou, emocionální a jinou dispozicí. Jejich vědeckovýzkumná, pedagogická, propagandistická a další činnost má své přednosti i slabiny. I tady platí, jak bylo řečeno na 15. zasedání ÚV KSČ, že absolutně dokonalý člověk, bez chyb a různých nedostatků neexistuje. Určujícím faktorem života každého z nás jsou však vždy dvě skutečnosti:

1. Doba, její cíle, sociální klima, v němž žijeme a které také sami tvoříme.
2. Vědomí, že pracujeme, že máme ale především na mysli zájmy a potřeby společnosti, jak je to charakteristické pro socialistický způsob života.

Sociolog se realizuje prostřednictvím práce. Ta je pramenem, jenž rozhoduje o jeho úloze ve společnosti a vede k chápání smyslu a životního poslání každého z nás. Proto stále platí, že osobní angažovanost, láska k oboru, schopnost abstrakce, tvůrčí představivost a především úsilí poznat pravdu jsou tím nejdůležitějším, s čím musíme spojit sociologické poznání.

Literatura

- Fojtík, J.: *Vystoupení na 15. zasedání ÚV KSČ*. Rudé právo 1980, 28. III.
Kvasil, B.: *Vystoupení na 15. zasedání ÚV KSČ*. Rudé právo 1980, 29. III.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 13. Praha, SNPL 1963.
Mateev, E.: *Ekonomika a sociologie*. Sociologický časopis 1979, č. 6
Netopilík, J.: *Filozofie v teorii a praxi socialistické společnosti*. Nová mysl 1977, č. 9
Ruml, V.: *Marxisticko-leninská filozofie — filozofie komunismu*. Praha, Horizont 1978.
Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svodoba 1973.
Za další zvýšení úrovně a účinnosti politickovýchové a ideologické práce. Zpráva předsednictva ÚV KSČ. Rudé právo 1980, 27. III.

Резюме

К. Рихтаржик: «К актуальным задачам чехословацкой социологии»

Статья, возникшая непосредственно под влиянием последних документов ЦК КПЧ, показывает возможность углубления внешней и внутренней эффективности социологического познания. Оно может быть реализовано лишь однозначно теоретическо-методологически ориентированной активной социологией, исходящей из тесной связи с борьбой партии и получающей реализацию в связи с потребностями общественной практики.

Автор подчеркивает, в частности, необходимость изучать в социологическом аспекте структуру общественного сознания, анализировать движение от общественного сознания к общественной действительности. Социологическое познание в состоянии показать, какие качественные изменения происходят на отдельных этапах развития чехословацкого общества в групповом и индивидуальном сознании и в причинных анализах выявить наиболее влиятельные в данный период среди определяющих детерминантов.

Для дальнейшего развития чехословацкой социологии весьма важно снова возвращаться к нашему отношению к историческому материализму. Революционная материалистическая диалектика является для марксистской социологии теорией о развитии всеобъемлемости мира и в то же время методологической основой и наиболее общей методологической плоскостью.

Автор определяет марксистско-ленинскую социологию, как теоретическую, специальную обществоведческую теорию, развивающуюся на базе диалектического и исторического материализма, как познание, которое не является философией, а специальной общественной наукой специфического характера. Она является единственной общественной наукой, занимающейся изучением общества в целом и в то же время изучением отдельных частей, мест общества именно в их отношении к целому.

Альфой и омегой дальнейшего развития социологического познания является необходимость систематизировать теории различной степени всеобщности, разработать все плоскости социологического познания и иметь в своем распоряжении систему гносеологически связанных, иерархически упорядоченных и относительно законченных теоретических знаний.

Summary

K. Rychtařík: On the Actual Tasks of Czechoslovak Sociology

The present paper, written under the immediate influence of the last documents issued by the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia, points to the possibilities of „increasing the external and internal effectiveness“ of sociological knowledge. These can be put in practice only with the aid of an unambiguously theoretically and methodologically oriented active sociology based on a close relation to the Party's struggles and fulfilling its mission in connection with the needs of social practice.

Particular attention is drawn to the necessity to examine the structure of social consciousness from the sociological aspect, to analyze the motion from social consciousness to social reality.

Sociological knowledge provides the possibility to throw light upon the qualitative changes taking place in group and individual consciousness in the separate developmental stages of Czechoslovak society, and to disclose in causal analyses which of the decisive determinants are most influential in the given period.

It is of significance for the further development of Czechoslovak sociology repeatedly to consider its relation to historical materialism. For Marxist sociology, the revolutionary materialistic dialectics is a theory of the development of the world as a whole, and, simultaneously, a methodological foundation and the most general methodological position.

Marxist-Leninist sociology is defined as a theoretical, special social-scientific theory developed on the basis of dialectical and historical materialism, as knowledge which is no philosophy but a special social science of a specific character. It is the only social science concerned with studying society as a whole and, at the same time, with studying individual parts, localities of society in their relation to the whole.

The alpha and omega of the further development of sociological knowledge is the necessity to systematize theories of a various level of generality, to elaborate all the levels of sociological knowledge, and to dispose of a system of gnosologically connected, hierarchically arranged, and relatively closed theoretical findings.

V současné době se vede úporný zápas o pojetí a úlohu demokracie. Buržoazní ideologové — i oficiální političtí činitelé buržoazních států — se pokoušejí dokazovat oprávněnost nadvlády imperialismu nad světem a zakrývají ji hesly o boji za skutečnou demokracii. O jakou demokracii jde, ukázal již V. I. Lenin. Je to „demokracie nabubřelých frází, slavnostních slov, mnohomluvných slibů, halasných hesel svobody a rovnosti“. Vývoj buržoazní demokracie jeho slova jen potvrdil. Na XV. zasedání ÚV KSČ, které bylo věnováno problematice ideologické práce strany, bylo ve zprávě předsednictva, nazvané *Za další zvýšení úrovně a účinnosti politickovýchovné a ideologické práce strany*, k této otázce mimo jiné řečeno: „Proti rostoucí přitažlivosti reálného socialismu, marxismu-leninismu, vystoupily Spojené státy s platformou takzvané obrany lidských práv. Je proti veškeré logice, že se do této role stavějí představitelé amerického imperialismu, který je v celé své podstatě založen na pošlapávání nejzákladnějších občanských práv, na násilí, utlačování národů, rasové diskriminaci, na pogromech proti všemu pokrokovému. Smyslem této kampaně je především snaha Spojených států amerických vylepšit svou pošramocenou pověst, obnovit hegemonismus a postavit mimo zákon každého, kdo neuznává instituci soukromého vlastnictví, s nímž stojí a padá buržoazní právo . . . Imperialismus, který je zkompromitován jako nelidský, násilnický, antidemokratický systém, chtějí západní ideologové ustavičně prezentovat jako svobodné, demokratické zřízení a vše, co je skutečně pokrokové, demokratické, mírumilovné, vydávají za hrozbu ne pro imperialismus, ale pro celé lidstvo. . . Na rozdíl od kapitalismu, který se slovy hlásí k demokracii, avšak v praxi nemilosrdně potlačuje úsilí pracujících o skutečně lidský život, náš společenský řád dává pojmům svoboda, lidská práva, demokracie a sociální spravedlnost reálný obsah. Pro nás je demokratické to, co slouží zájmům lidu. Opravdová demokracie je možná a plně se rozvíjí jen za socialismu.“

Marxisticko-leninská teorie tříd a třídního boje odhalila historickou nutnost, úlohu a podstatu diktatury proletariátu. Karel Marx v *Kritice gothajského programu* napsal: „Mezi kapitalistickou a komunistickou společností leží období revoluční přeměny jedné společnosti v druhou. Tomu odpovídá také politické přechodné období, v němž stát nemůže být ničím jiným než revoluční diktaturou proletariátu.“ [Marx-Engels 1966:57] Marx psal o třídní diktatuře proletariátu jako o nutném průchozím stupni k odstranění třídních rozdílů vůbec už v roce 1850 v knize *Třídní boj ve Francii* [Marx-Engels 1959:112].

Bylo by však velmi krátkozraké, kdybychom hledali Marxovu ideu diktatury proletariátu jen v několika citátech, kde se tento politický pojem výslovně používá. Obsah a úkoly diktatury proletariátu jsou vyjádřeny v celém Marxově, Engelsově a Leninově díle, jsou rozvedeny, obohaceny a potvrzeny celou historickou zkušeností mezinárodního komunistického hnutí.

Lenin označil diktaturu proletariátu za podstatu Marxova učení [Lenin 1954:237]. Stále znovu se potvrzuje Leninova myšlenka, že právě uznání diktatury proletariátu

vyjadřuje nehlubší rozdíl mezi marxistou a tuctovým malým i velkým buržoou [Lenin 1956:422].

Teorie a praxe diktatury proletariátu jsou hlavním předmětem útoku buržoazní, reformistické a revizionistické ideologie.

Tato ideologie v zásadě diktaturu proletariátu buď zcela odmítá, nebo ji připouští jen jako specifickou záležitost sovětského Ruska bezprostředně po Říjnové revoluci.

Popírá, že by představovala zákonitou nutnost a nezbytný předpoklad přechodu od kapitalismu k socialismu. Líčí ji zpravidla jako protiklad demokracie, jako „diktaturu strany“ nebo „byrokratické“, „elitářské“ skupiny.

Mnozí buržoazní autoři a spolu s nimi revizionisté redukuji kritéria posuzování státu jen na formu vlády. Takovou metodou docházejí k analogii nebo ztotožnění diktatury proletariátu s fašistickou diktaturou a s autoritativními formami buržoazních a předkapitalistických vlád vůbec. Uvedený postup je charakteristický pro buržoazní teorii totalitarismu, která dělí státy světa na svobodné, demokratické a na totalitní, přičemž do druhé kategorie zahrnuje jak fašistické, tak i socialistické státy. Tato hrubá antisovětská a antikomunistická teorie byla typická pro buržoazní propagandu v letech studené války, ale objevuje se nezdědka i dnes.

Například americký autor A. James Gregor v knize *Fašistické přesvědčení v radikální politice* křísí teorii totalitarismu, ale aby zastřel své cíle, opatřuje ji novými slovními výrazy. Píše o „novém radikalismu“, který vydává za pokračování fašismu. Zahrnuje do něj mezinárodní komunistické a dělnické hnutí, socialistické země i národně osvobozenecy boj a politiku rozvojových zemí. Snaží se dokazovat, že typ neofašistického státního uspořádání vyplývá ze snahy o rychlý hospodářský rozvoj, že je to tedy něco, co je naprosto cizí průmyslově vyspělým kapitalistickým zemím. „Porevoluční přechod od společnosti v podstatě nebo převážně agrární k určitému stupni ekonomické zralosti se vyznačuje výraznou individuální a kolektivní disciplínou a emfatickými obětmi. V takto vypjatém prostředí mají kompenzace tendenci spíše psychologickou — ‚morální‘ — než ekonomickou. Člověk přináší oběti a je disciplinován ve službách ‚revoluce‘, ‚vlasti‘ nebo ‚vůdce‘“ [Gregor 1974:397].

Autor píše o „mussolinovském modelu moderního rozvojového totalitního systému“, jehož rysy formuluje tak mlhavě a tak obratně, aby se mu do nich vešly v jeho dalším tendenčním popisu jak skutečně fašistické státy, tak i difamované socialistické a rozvojové země. Píše, že jde o „stát s jednou politickou stranou, která byla předmětem pravidelných čistek, o stanovení politických kritérií k vytvoření morální nebo „revoluční“ státnosti, o ekonomický systém vybudovaný na kontrole spotřeby v zájmu zvýšení investic nebo „produktivního“ kapitálu, o rozsáhlou byrokratickou kontrolu výrobních procesů, o kontrolovaný tok informací, o militarizaci společnosti, o systematické vštěpování relativně specifické ideologie, o snahu utíkat se k násilí nejenom jako prostředku řešení okamžitých praktických problémů, ale i jako k nástroji pěstování morálních vlastností ideální ‚revolučnosti‘“ [Gregor 1974:398—399].

Podle A. J. Gregora nebude mít vývoj politických systémů ve dvacátém století žádné z rysů, které předpovídal klasický marxismus, naopak, bude přijímat stále více rysů té či oné formy fašismu. Národně osvobozenecy boj v Africe, v Latinské Americe a v některých částech Asie prý vyvolá rasový fašismus, který se co do „potenciálních hrůz nebude lišit od fašismu, který pustošil Evropu během druhé světové války“ [Gregor 1974:399].

Je příznačné, že i když tento autor útočí proti socialistickému politickému systému nejhrubším způsobem, odvolává se na „revoluční marxisty“, kteří prý si začali

uvědomovat, že socialistické státy mají více fašistických než marxistických rysů. V celé knize se netají obdivem k italskému fašistickému diktátoru Mussolinimu a za „revoluční marxisty“ pokládá pravicové i levicové revizionisty, kteří útočí proti socialistickým zemím.

Příkladem útoků na diktaturu proletariátu z pozic buržoazní „marxologie“ je například stanovisko Američana Roberta C. Tuckera, který se snaží konstruovat rozpor mezi Marxem a Leninem v otázce státu. Podle Marxe prý má každá nová revoluční forma státnictví tendenci stát se rychle konzervativní silou, mechanismem pro ochranu společenského řádu. Stát je prý v podstatě konzervativní síla pro zachování sociálního statu quo. „Leninské tvrzení o komunistickém stranickém státu jako síle sociální přeměny a jako prostředku dalekosáhlé revoluční přeměny shora je v tomto ohledu vážnou modifikací marxistické teorie a představuje jeden z významných bodů odchylky mezi klasickým a komunistickým marxismem“ [Tucker 1970: 64]. Tucker líčí věc tak, jako kdyby v roce 1917 diskuse mezi bolševiky a menševiky, mezi zastánci leninismu a revizionisty byla ze strany „Lenina a jeho žáků“ polemikou proti „ortodoxnímu sociálně demokratickému marxismu“, proti tomu, jak „zakladatelé marxismu na tento problém nazírali“. Píše: „Problém spočíval v tom, zda sovětské marxisté jednali jako dobří marxisté, když budovali sovětský stát s jedinou stranou a nazvali jej marxistickou ‘diktaturou proletariátu’. Ve snaze předem dokázat, že se jedná o skutečně marxistický čin, napsal Lenin v létě 1917 svou práci *Stát a revoluce*, svůj hlavní příspěvek k marxistické politické teorii. Doktrinářský konflikt byl dovršen, když K. Kautsky ve svém pojednání ze srpna 1918 zveřejnil marxistickou kritiku bolševické revoluce, na niž Lenin později odpověděl svou prací *Proletářská revoluce a renegát Kautsky*.“ [Tucker 1970: 64]

Tento buržoazní marxolog interpretuje stanovisko Kautského a pokouší se spolu s Kautským dokázat, že uchopení moci dělnickou třídou v Sovětském svazu bylo v rozporu s idejemi marxismu. Aby dodal svému stanovisku zdání objektivity, poněkud se od Kautského distancuje a tvrdí, že Kautsky samu myšlenku diktatury proletariátu nesprávně odsoudil, zatímco Lenin prý ji naopak přecenil. Lenin prý myšlenku diktatury proletariátu přikládal „větší proporce, než by si opravdu zaslouhovala“ [Tucker 1970: 64].

Jiný americký autor, Daniel C. Kramer, útočí na diktaturu proletariátu jakoby z „levicových“ pozic. Píše, že se současný kapitalistický stát přežil a hledá náhradu. O stoupencích tzv. nové levice píše jako o „antibyrokratických radikálech“, „antipolitické levici“, „participačních demokratech“ a „decentralistických socialistech“ [Kramer 1972: 15].

Jeho názory jsou jakousi kombinací anarchismu s liberálním demokratismem. Píše o „zrušení kapitalistické ekonomiky a mocné ústřední vlády“, čímž rozumí odmítnutí centralizované státní moci nejen kapitalistického, ale stejně tak i socialistického typu. Zavádí termín „participační demokracie“, který vysvětluje jako demokracii s přímou účastí pracujících. Vykládá ji jako „decentralizovaný socialismus“, založený na „občanské samosprávě“. Za předchůdce svých myšlenek prohlašuje některé utopické socialisty a anarchisty, jako L. Blanca, Bakunina, Kropotkina a francouzské syndikalisty. Po dlouhých a složitých scholastických úvahách dochází k vágnímu závěru, že nejvhodnější alternativou současných společenských systémů by byl „liberální, demokratický, avšak mírně centralizovaný socialismus“. Současně však dodává, že už dnes je americký kapitalismus „nekonečně lepší než kterýkoli z komunistických politických systémů současnosti“ [Kramer 1972: 15].

Kramer směšuje otázky forem politického systému a typ společensko-ekonomické formace. To není koneckonců v buržoazní literatuře nic neobvyklého. Je to rozšířená

metoda jak rychle sprovodit ze světa problém základního protikladu současné epochy mezi socialismem a kapitalismem: převést jej na problém dichotomie diktatury nebo demokracie. A demokracii prezentovat tak, jako by sama o sobě byla s to vyřešit všechny sociální rozpory, jako by představovala smířčího soudce nad třídami.

Také revizionisté všeho druhu soustřeďovali a soustřeďují „tradičně“ svoji kritiku proti principu diktatury proletariátu a kladou proti ní fráze o čisté demokracii, o beztrždní demokracii pro všechny. Eduard Bernstein v knize *Předpoklady socialismu a úkoly sociální demokracie* odmítl obecnou platnost principu diktatury proletariátu a označil ji jen za dílčí případ, typický pro dobu „hrůzovlády francouzské revoluce“. [Bernstein 1902:95]. Diktatura proletariátu je podle něho fráze. Píše, „Fráze, které byly napsány v době, kdy všude v Evropě panovala neobmezeně výsada majetku, a které byly za těchto okolností vysvětlitelné a do jisté míry i oprávněné, dnes jsou však mrtvou literou, jsou posuzovány s úctou, jako by pokrok hnutí závisel od nich a ne od živoucího poznání toho, co mohlo být učiněno a čeho potřebí jest. Či má tu kupř. smyslu zastávatí frázi o diktatuře proletariátu v době, kdy se na všech možných místech zástupcové sociální demokracie prakticky staví na půdu parlamentní práce, početné spravedlivého zastoupení a zákonodárství lidu, což vše odporuje diktatuře? Dnes se tak přežila, že se dá uvést ve spojení se skutečností jen tak, že se slovo diktatura zbaví svého faktického významu a přiloží se mu nějaký zeslabený smysl... 'Třídní diktatura' náleží 'nižší kultuře'. Individuum má být osvobozeno ne snad od povinnosti vůči kolektivu, ale od jakéhokoliv hospodářského nátlaku, pokud jde o jeho pohyb a volbu povolání. Zajistit tuto svobodu může jen organizace a socialismus je organizací s tímto účelem a povinností. Tedy: výchova, nikoliv diktatura proletariátu, která je nehumánní“ [Bernstein 1902:27—33]. Na jiném místě Bernstein tvrdí, že „demokracie jest v zásadě zrušení třídního panství [Bernstein 1902:136]. Jak je zřejmé, mezi stanovisky „otce revizionismu“ a současných buržoazních ideologů existuje shoda. Okruh antimarxistických argumentů je v jistém smyslu uzavřen a antimarxistická tvrzení se opakují. I když přijímají novou jevovou podobu, jejich myšlenková podstata zůstává obdobná.

Přes různé názorové rozdíly je právě v otázkách diktatury proletariátu s Bernsteinem zajedno nejen Kautsky, ale i celá řada teoretiků a politiků sociálního reformismu mezi dvěma světovými válkami i v současnosti. Odmítavé stanovisko k objektivní zákonitě nutnosti diktatury proletariátu zaujali i českoslovenští revizionisté v šedesátých letech. Odůvodňovali to pokročilou úrovní rozvoje socialismu v ČSSR, ale po roce 1968 se stal kontrarevoluční smysl jejich postoje zřejmý a nepokrytý. Například Ota Šik v roce 1972 napsal: „Teoretické základy téměř všech podstatných principů komunistického systému, v nichž spatřuji příčiny antihumánního a antisocialistického vývoje tohoto systému, nebyly vytvořeny teprve Stalinem, ale již Leninem a zčásti již Marxem a Engelsem. Odmítám základní principy, jako 'diktaturu proletariátu' a 'vedoucí úlohu komunistické strany'“ [Šik 1972:6]. Šik opakuje toto stanovisko v několika svých publikacích z posledních let. Je v tom v zásadě zajedno s dalšími revizionisty; liší se jen tím, že vystupuje se svým kontrarevolučním ideologickým prohlášením proklamativně jako s „vyznáním víry“. Nejde o vyznání víry revizionisty, ale člověka, který, jak píše v *Hořké revoluci* Tigrid, přešel na pozice buržoazní.

Jedním z nejfrekventovanějších témat buržoazní propagandy je „protiklad“ mezi diktaturou proletariátu a demokracií. Hlavní úlohu zde nehrají teoretické rozbor, ale účelová antikomunistická propaganda. Polemika je vedena tak, jako kdyby šlo o srovnávání politických poměrů v kapitalismu a v socialismu. Ve skutečnosti se však nesrovnávají reálné poměry ve státech dvou protikladných společenských systémů. Holé abstraktní ideály liberální demokracie a svobod, které buržoazie

po staletí proklamuje, ale které se nikdy a nikde nepokusila uskutečnit a které jsou také neuskutečnitelné, jsou stavěny do protikladu se stávajícími poměry v socialistických zemích, přičemž tyto poměry jsou ještě hrubým způsobem zkresleny a očerněny. Svoboda je přitom pojata nikoli jako vytvoření reálných materiálních podmínek pro naplnění objektivních potřeb a zájmů občanů, ale jako formálně právní garance, že lidem nebude mocenskopolitickými prostředky bráněno v tom, aby vyvíjeli jakoukoli politickou činnost a propagovali jakékoli názory. Demokracie v tomto buržoazním pojetí znamená legislativní vyloučení státně mocenských zábran, jež by omezovaly volbu politické činnosti a propagandy. Skutečný právní řád buržoazních států je na hony vzdálen tomuto proklamovanému ideálu. Ještě vzdálenější je ovšem politická praxe. Soukromé vlastnictví výrobních prostředků ponechává v rukou úzké vrstvy buržoazie nejmocnější nástroje politického řízení — ekonomiku.

Argumenty proti diktatuře proletariátu jsou z pozic abstraktní liberální „čistě demokracie“ vedeny hlavně třemi směry:

1. zespolečenštění výrobních prostředků ruší svobodu podnikání;
2. neexistují neomezené možnosti politické činnosti a propagandy, přesněji řečeno, není možná libovolná buržoazní antisocialistická činnost zbytků třídně nepřátelských sil a jejich pomahačů;
3. neexistují neomezené možnosti šíření náboženské a církevní propagandy mezi mládeží a obyvatelstvem.

Tato argumentace tvoří základ antikomunistických ideologických kampaní, které jsou zaměřeny na obyvatelstvo kapitalistických států a snaží se pronikat formou ideologické diverze i do socialistických zemí. Slouží jim celý rozsáhlý buržoazní ideologický aparát i speciální antikomunistický mechanismus. Aktivně zde vystupují političtí emigranti ze socialistických zemí a renegáti socialismu, tzv. disidenti, jednotlivci žijící v socialistických státech, ale útočící proti jejich společenskému zřízení.

Jiným typem argumentace proti diktatuře proletariátu je teorie o tzv. nové třídě. V padesátých letech byla spojena se jménem jugoslávského revizionisty Milovana Djilase [Djilas 1957]. Jde o primitivní propagační antisocialistické schéma, které tvrdí, že v socialistickém státě vedoucí straničtí a státní představitelé tvoří novou třídu, která panuje nad ekonomikou a politikou, podobně jako vládnoucí třídy v předcházejících společenských řádech. Tato argumentace je snůškou pomluv na poměry v Sovětském svazu a v dalších socialistických zemích. Ve své podstatě však mífí proti principu socialistické revoluce vůbec. Snaží se postavit socialistickou revoluci do takového světla, aby působila dojem marné lidské snahy.

Teorie o nové třídě v socialismu se nezrodila až po druhé světové válce, po Říjnové revoluci ji používali ideologové II. internacionály. Najdeme ji už dokonce v argumentaci anarchistů proti marxismu a proletářskému revolučnímu hnutí v minulém století. Také Trockij ve svých nenávistných pomluvách, například v práci *Zrazená revoluce*, napsal, že byrokracie v SSSR jako vládnoucí vrstva „již má zvláštní vědomí vládnoucí třídy“, ač ne přesvědčení, že její právo je vládnout.“ [Trockij 1937: 130].

I v současnosti ji používají buržoazní, sociálně reformističtí i revizionističtí ideologové pravicového i „levicového“ zaměření. Herbert Marcuse, anarchistický studentský „vůdce“ Rudi Dutschke, trockista Isaac Deutscher, právě tak jako pravicoví revizionisté v Československu na sklonku šedesátých let opakují kategorická tvrzení o byrokratizaci socialistických států, o „statistické deformaci marxismu“ a o „nové třídě“.

Například Isaac Deutscher v rozšířené a buržoazními kruhy velmi propagované

antisovětské publikaci *Nedokončená revoluce — Rusko 1917—1967* formálně polemizuje s Džilasovým názorem o „nové třídě vykořisťovatelů“ v sovětské společnosti, ale ve skutečnosti Džilasovy pomluvy ještě vyostřuje [Deutscher 1969].

S neotrockistickými hesly o tzv. antibyrokratické revoluci, označované za „pokračování protikapitalistické revoluce“, vystupovali v Československu mnozí pravicoví revizionisté a odpůrci socialismu.

Buržoazní a revizionistické výmysly o „nové třídě“ a o nutnosti antibyrokratické revoluce v socialistických zemích nejsou ničím jiným než obměnou argumentace, která vydává diktaturu proletariátu za výraz nesvobody lidu a „panování jedné strany“. V této otázce, zřetelněji než v mnoha jiných, vyniká z celé buržoazní teoretické a propagační produkce jasný kontrarevoluční třídní záměr. Nejde tu už jen o protikladné třídní vidění skutečnosti, ale o vědomé lži a utilitární manipulaci veřejným míněním. Buržoazie si dobře uvědomuje, že bez uchopení státní moci dělnickou třídou a bez programu uchopení moci je dělnické hnutí pouhou reformní opozicí uvnitř kapitalistického společenského zřízení a socialismus zůstává utopií. Upustí-li dělnické hnutí od diktatury proletariátu, je buržoazie ochotna se i s dělnickým hnutím i se „socialismem“ „smířit“.

V. I. Lenin v knize *Stát a revoluce* napsal: „Učení o třídním boji, které Marx aplikoval na otázku státu a socialistické revoluce, vede nutně k uznání *politického panství* proletariátu, jeho diktatury, tj. moci s nikým nesdílené a opírající se bezprostředně o ozbrojenou sílu mas. Svržení buržoazie je možno provést jedině tehdy, přemění-li se proletariát v *panující třídu*, schopnou potlačit nevyhnutelný zoufalý odpor buržoazie a zorganizovat *všechny* pracující a vykořisťované masy pro nový hospodářský řád.

Proletariát potřebuje státní moc, centralizovanou organizaci síly, organizaci násilí jak k potlačení odporu vykořisťovatelů, tak k *vedení* obrovské masy obyvatelstva, rolnictva, maloburžoazie a poloproletářů při uvádění *socialistického hospodářství* do chodu.“ [Lenin 1956:414—415]

Diktatura proletariátu nemá nic společného s buržoazní diktaturou jako potlačováním demokratických svobod. Naopak, diktatura proletariátu je vládou většiny obyvatelstva, dělnické třídy a všech pracujících nad menšinou obyvatelstva, nad třídou kapitalistických vykořisťovatelů. „Demokracie pro všechny“, „čistá demokracie“ — takové věci existují jen v buržoazní propagandě. V. I. Lenin napsal: „Je přirozené, mluví-li liberál o ‚demokracii‘ vůbec. Marxista nikdy nezapomene položit otázku: ‚Pro kterou třídu?‘“ [Lenin 1956:413].

Potlačovací úloha nevyčerpává poslání diktatury proletariátu a kromě krátkého období bezprostředně po svržení vykořisťovatelské moci není ani její hlavní funkce.

Praxe socialistických zemí a především Sovětského svazu potvrdila a další rozvoj socialistické společnosti stále znovu potvrzuje, že pomocí diktatury proletariátu dokázala vítězná dělnická třída nejen likvidovat kapitalistické vykořisťování, ale dosáhnout takového rozvoje ekonomiky, jaký nemá v kapitalistické historii období. Dosahuje nevídaného rozmachu sociální úrovně, kultury, vzdělanosti, vědy, umění a především všestranné tvořivé aktivity mas pracujících.

Buržoazní a revizionistická propaganda se zaměřují na vedoucí úlohu strany v socialistickém státě, vykládají ji jako „monopol jedné strany“, jako „diktaturu strany“ a snaží se vytvořit představu, že princip vedoucí úlohy strany je překážkou rozvoje socialistické demokracie jako aktivní účasti mas pracujících na řízení společenských záležitostí.

Úloha strany v diktatuře proletariátu nevyplývá ze subjektivních přání stranických funkcionářů, ale z objektivní úlohy revoluční strany nového typu při realizaci

historických úkolů dělnické třídy. Dělnická třída sama o sobě, živelně, bez spojení s vědeckým socialismem, bez politické a organizační úlohy strany není s to nejen svrhnout kapitalismus, ale ani vyřešit bezpočet hospodářských, správních, diplomatických, školských, sociálních a jiných problémů. Lenin říká: „Tím, že vychovává dělnickou třídu, vychovává marxismus avantgardu proletariátu, která je s to uchopit moc a vést všechny lid k socialismu, řídit a organizovat nový řád, být učitelkou, řídicí silou a vůdkyní všech pracujících a vykořisťovaných při uspořádání jejich společenského života bez buržoazie a proti buržoazii.“ [Lenin 1956:415]

Praxe zemí socialistického společenství nejlépe potvrzuje i tuto Leninovu myšlenku.

Socialistická demokracie není bezbřehá svoboda „pro všechny“. Tato otázka tvořila předmět známé polemiky mezi Leninem a Kautským již v období po Říjnové revoluci. Už tehdy měla pravičácká teze o antidemokratičnosti diktatury proletariátu odvracet mezinárodní dělnickou třídu od historického příkladu Sovětského svazu. Dnes se její pomluvy obracejí proti všem zemím socialistického společenství.

Socialistická demokracie nemá nic společného s buržoazním liberalismem a individualismem, které v podstatě vidí ideál v tom, aby si jedinec mohl dělat, co chce, bez ohledu na ostatní, bez ohledu na společnost. V socialistické zemi by to mělo znamenat, že každý člověk — ať svědomitě pracuje, nebo společnosti škodí, ať přispívá k rozvoji hmotného a kulturního bohatství společnosti, nebo ať slouží reakčním mezinárodním silám — by měl mít stejné možnosti a bez jakéhokoli omezení a rozdílu využívat společenských a státních prostředků.

Komunisté nikdy neprohlašovali, že usilují o takovou „demokracii“, a nikomu ji neslibovali. Marxismus-leninismus vždy odhaloval farizejství buržoazních hesel o „čisté demokracii“ a „absolutní svobodě“. Také K. Marx a V. I. Lenin chápali diktaturu proletariátu jako dočasnou, jako nutný stupeň ke zrušení tříd a třídního boje, jako prostředek k vytvoření beztřídní společnosti. V dopise Weydemeyerovi z března 1852 K. Marx napsal: „Pokud jde o mne, nepatří mi ani zásluha, že jsem objevil existenci tříd v moderní společnosti, ani zásluha, že jsem objevil jejich vzájemný boj. Buržoazní dějepisci vylíčili dávno přede mnou historický vývoj tohoto boje tříd a buržoazní ekonomové ekonomickou anatomii tříd. Můj přínos spočívá jen v tom, že jsem dokázal: 1. že existence tříd je spjata toliko s určitými historickými vývojovými fázemi výroby; 2. že třídní boj vede nutně k diktatuře proletariátu; 3. že sama tato diktatura je jen přechodem k odstranění všech tříd a k beztřídní společnosti“ [Marx—Engels 1950:475].

Je všeobecně známo, že v SSSR, kde je vybudována rozvinutá socialistická společnost, v etapě, kdy se socialismus rozvíjí již na své vlastní základně, sovětský stát, který splnil úkoly diktatury proletariátu, se stal státem všelidovým. V nové ústavě SSSR, v prvním odstavci, kde jsou rozebírány základy společenského zřízení a politický systém v SSSR, se v článku 1 píše: „Svaz sovětských socialistických republik je socialistický všelidový stát, vyjadřující vůli a zájmy dělníků, rolníků a inteligence, pracujících všech národů a národností země.“ Jedním z hlavních úkolů na cestě k vybudování beztřídní komunistické společnosti je neustálé prohlubování a rozvíjení socialistické demokracie, zajištění všech občanských práv a svobod.

V devátém článku ústavy se o problematice socialistické demokracie píše: „Základním směrem rozvoje politického systému sovětské společnosti je další prohlubování socialistické demokracie“, to znamená další rozšiřování účasti občanů na řízení státních a společenských záležitostí, zdokonalování státního aparátu, zvyšování aktivity společenských organizací, posilování lidové kontroly, upevňování právních

základů státního a společenského života, rozšiřování zásady veřejnosti a respektu k veřejnému mínění.

Účast pracujících na řízení je zajištěna tím, že pracující se bezprostředně i zprostředkovaně, na základě principu demokratického centralismu, podílejí na rozhodování a řízení všech oblastí společenského života. Ústava zajišťuje pracujícím především právo na práci a právo na spravedlivou odměnu za práci (podle množství a kvality odvedené práce), dále právo na zasloužený odpočinek po práci. Zaručuje 41hodinový pracovní týden (v řadě oborů ještě kratší). Zaručuje právo na zaslouženou dovolenou, právo na ochranu zdraví, na bezplatnou lékařskou péči pro všechny občany, na hmotné zabezpečení ve stáří a v nemoci, právo na obydlí, na bezplatné vzdělání ve všech druzích škol, právo na využívání kulturního bohatství a svobodu vědecké, technické a umělecké tvorby. V zájmu upevňování a rozvíjení socialistického zřízení je občanům SSSR zaručena svoboda slova, tisku, shromažďování, mítinků, průvodů a demonstrací. Je zaručena svoboda svědomí, to jest právo vyznávat jakékoliv náboženství, nebo být bez vyznání, provádět náboženské úkony, nebo propagovat ateismus.

Socialistická demokracie, to pochopitelně nejsou jenom práva, ale také povinnosti. Občané SSSR, jimž patří veškerá moc a kteří jsou všelidovými či družstevními vlastníky, nemohou využívat socialistického vlastnictví k osobnímu obohacování a jiným zistným cílům. Majetek, který je v osobním vlastnictví, nesmí sloužit jako zdroj bezpracných příjmů ani nesmí být využíván na úkor zájmů společnosti. Povinností a věcí cti každého praceschopného občana je svědomitá práce a dodržování pracovní kázně. Každý občan SSSR je povinen chránit a upevňovat socialistické vlastnictví, bojovat proti rozkrádání a plýtvání státním a společenským majetkem, šetřit přírodu a chránit její bohatství. V ústavě se přímo zakazuje roznécovat nepřátelství a nenávist ve spojení s náboženskou vírou, trestá se jakékoli rasové či národostní nadřazování či nevraživost. Propagování války je v SSSR zákonem zakázáno.

Na XV. zasedání ÚV KSČ 25. III. 1980 bylo k této otázce řečeno: „Sovětský svaz a socialistické státy nikdy nechtěly a nechtějí dokázat přednosti socialismu válkou. Socialismus a mír jsou neoddělitelné... Celý svět s ulehčením a novými nadějami přijal slova soudruha Brežněva na nedávném předvolebním shromáždění v Moskvě: Nikomu se nepodaří Sovětský svaz zastrašit... Proti doktríně válečné hysterie a horečného zbrojení stavíme doktrínu důsledného boje za mír a bezpečnost ve světě.“

Mohli bychom pokračovat ve výčtu toho, co tvoří obsah socialistické demokracie. Rozhodující je však fakt, že ústava se nerozchází se skutečností, základní zákon a praxe socialistické společnosti nejsou v rozporu, Sovětský svaz je společností skutečné demokracie, jejíž politický systém zajišťuje účinné řízení všech společenských záležitostí. To samozřejmě neznamená, že jde vše ideálně, že se nevyskytují nedostatky, že se nenajdou lidé či některé instituce, které se dopouštějí chyb či přestupků proti socialistické demokracii. Komunistická strana Sovětského svazu, všechny orgány všelidového státu i společenské organizace se soustavně zabývají jak právy, tak i povinnostmi občanů, dbají o to, aby se naplňovala slova XXV. sjezdu KSSS o všestranném rozvoji politického systému v SSSR o zdokonalování socialistické demokracie — s jedním rozhodujícím cílem: zajistit všestranný rozvoj člověka, jeho svobodu a štěstí. Zahraniční kritikové, bylo řečeno na XXV. sjezdu KSSS, často zkreslují smysl opatření, která podniká sovětský stát pro upevnění zákonnosti a právního řádu. Každou zmínku o upevnění kázně a odpovědnosti občanů vůči společnosti vydávají za porušování demokracie. Co na to můžeme říci? Je pravda, že se staráme o všestranný rozvoj osobnosti a občanských práv, ale že zároveň věnujeme náležitou pozornost problémům upevňování společenské kázně,

tomu, aby všichni občané plnili své povinnosti vůči společnosti. Neboť bez kázně a pevného společenského řádu je demokracie neuskutečnitelná. Právě odpovědný přístup každého občana k jeho povinnostem a k zájmům lidu vytváří jedinou spolehlivou základnu co nejúplnějšího ztělesnění zásad socialistické demokracie a opravdové svobody osobnosti. Dnes víme, bylo zdůrazněno na XXV. sjezdu KSSS, už nejenom z teorie, ale i z mnohaleté praxe, že stejně jako není opravdová demokracie možná bez socialismu, tak ani socialismus není možný bez soustavného rozvíjení demokracie. Zdokonalování naší socialistické demokracie chápeme především jako neochvějně zajišťování stále rozsáhlejší účasti pracujících na řízení všech záležitostí společnosti.

Buržoazní ideologové, kteří v posledním období soustřeďují své útoky proti socialistické demokracii, by se měli především rozhlédnout, jak jsou občanská práva a svobody dodržovány v kapitalistických zemích, v tak zvaném „svobodném světě“. Pro koho je v těchto zemích zaručena svoboda a demokracie, komu slouží státní aparát, kdo má přístup ke kultuře a vzdělání? Jen letný pohled by nemohl přehlédnout základní fakty, jak to například ukázal XXIII. sjezd francouzských komunistů: Demokracie, jak ji chápou kapitalisté ve Francii, znamená 1 800 000 pracujících mužů a žen zbavených svého hlavního práva, práva mít zaměstnání, kterému se naučili. Těmto lidem se říká: „Jste příliš mladý“, „Jste příliš starý“, „Nemáte dostatek diplomů“, „Máte jich příliš“. „Jste žena, vraťte se do domácnosti“, „Jste muž, odejděte do zahraničí“. Demokracie, jak ji chápou kapitalisté, to je ve Francii (a není tomu jinak ani v jiných kapitalistických zemích) krize, pokles koupěschopnosti četných pracujících, je to bída, která se nastalo usadila v miliónech domácností. Jsou to zostřené nerovnosti v životní úrovni a přístupu k odpovědným funkcím. Je to omezení uspokojování potřeb. Je to útlak a nejistota ve všech oblastech života. V oblasti politického systému se demokracie ve Francii projevuje především systematickým posilováním autoritativního a osobního charakteru moci, systematickým zpochybňováním demokratických práv a svobod. Jsou pošlapávána práva, odborové svobody, svoboda informací, tisku, právo na stávkou, svoboda myšlení státních zaměstnanců, právo na manifestace a další.

Francouzští komunisté ukazují, že cesta ke skutečné demokracii, východisko z krize znamená zvrátit nynější proces, který vede k hromadění a soustřeďování majetku, moci a znalostí do rukou malého počtu lidí, ke stále větší akumulaci bohatství, k tomu, že vše se podřizuje kastě technokratů a velkoburžoazie, kteří lhostejně sedí ve správních radách nadnárodních monopolů, na ministerstvech nebo v Bruselské komisi. Je to cesta boje za skutečnou demokracii, cesta třídního boje proti kapitálu, boje za odstranění nadvlády a výsad velkých vlastníků. Na adresu amerických předáků, kteří se rádi ohánějí lidskými právy, řekli francouzští komunisté na svém sjezdu: „Odmítáme ponechat americkým předákům, vykořisťovatelům a utlačovatelům lidu zbraň, kterou využívají jako zástěrku pro svou politiku a k odvrácení pozornosti. Máme o těchto právech daleko vyšší představy. Zahrnují jak všeobecná základní práva člověka, individuální a kolektivní svobody, tak touhu lidu po společenském pokroku, spravedlnosti, demokracii, míru, stejně jako po přístupu ke vzdělání a kultuře“.

Je skutečností, že zajistit všeobecná základní práva každého člověka může jen taková společnost, v níž existuje socialistická demokracie, která znamená zrušení vykořisťování člověka člověkem, demokracie, která zajišťuje všechna sociální práva člověka, především právo na život v míru, právo na práci, z nichž jsou všechna ostatní odvozena.

Takovou společností je komunistická společnost, jež je cílem veškerého našeho úsilí a snažení, společnost skutečně lidská, v níž platí: Člověk to zní hrdě.

Литература

- Deutscher, I.: *The Unfinished Revolution — Russia 1917—1967*. London, Oxford, New York 1969.
- Djilas, M.: *The New Class. An Analysis of the Communist System*. London 1957.
- Bernstein, E.: *Předpoklady socialismu a úkoly sociální demokracie*. Praha 1902.
- Gregor, A. J.: *The Fascist Persuasion in Radical Politics*. Princeton, New Jersey 1974.
- Kramer, D. C.: *Participatory Democracy: Developing Ideals of the Political Left*. Cambridge, Massachusetts 1972.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 25. Praha, SNPL 1956;
sv. 28. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 19. Praha, SNPL 1966; sv. 7. Praha, SNPL 1959.
- Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. II. Praha, Svoboda 1950.
- Šik, O.: *Vier Jahre danach kehrte die Eiszeit nach Prag zurück*. Die Welt 1972, 27. 8.
- Trockij, L.: *Zrození revoluce*. Praha 1937.
- Tucker, R. C.: *The Marxian Revolutionary Idea*. New York 1970.

Резюме

Л. Грзал - М. Матоуш: «Подлинная демократия»

В настоящее время ведется упорная борьба за понимание и роль демократии. Буржуазные идеологи и официальные политические деятели буржуазных государств пытаются доказывать правомерность господства империализма над миром под лозунгами борьбы за подлинную демократию. Тот факт, что речь идет о демократии напыщенных фраз, торжественных слов, многословных обещаний, громких лозунгов свободы и равенства, показал уже В. И. Ленин. Дальнейшее развитие буржуазной демократии лишь подтвердило его слова.

Нападки буржуазной, реформистской и ревизионистской идеологии на теорию и практику диктатуры пролетариата анализируются в статье на примерах американского автора Джеймса А. Грегора, отождествляющего диктатуру пролетариата с фашистской диктатурой, американского «марксолога» Роберта С. Такера и Даниэля С. Кремера, нападающих на диктатуру пролетариата, якобы, с «левых» позиций. Иным типом выпадов против диктатуры пролетариата является теория так наз. нового класса.

Аргументы против диктатуры пролетариата приводятся с позиций абстрактной либеральной «чистой» демократии, главным образом, по трем направлениям:

1. обобществление средств производства ликвидирует свободу предпринимательства,
2. здесь не существуют неограниченные возможности политической деятельности и пропаганды, точнее говоря, здесь невозможна произвольная буржуазная анти-социалистическая деятельность классово враждебных сил и их прислужников,
3. здесь не существуют неограниченные возможности религиозной пропаганды среди молодежи и населения.

Однако диктатура пролетариата не имеет ничего общего с буржуазной диктатурой, как подавлением демократических свобод. Напротив, диктатура пролетариата есть власть большинства населения, рабочего класса и всех трудящихся над меньшинством населения, над классом капиталистических эксплуататоров.

Социалистическая демократия не имеет ничего общего с буржуазным либерализмом и индивидуализмом. Страны реального социализма во главе с Советским Союзом развивают подлинную демократию, которая означает ликвидацию эксплуатации человека человеком, демократию, которая обеспечивает все социальные права человека, прежде всего, право на жизнь в мире и право на труд, из которых вытекают все остальные права.

Summary

L. Hrzal — M. Matouš: Real Democracy

In our days, a tough struggle concerning the conception and role of democracy is under way. Bourgeois ideologists as well as official political functionaries of the bourgeois countries, using slogans of the struggle for real democracy, take pains to justify the supremacy of imperialism in the world. What is involved here is "a democracy of pompous phrases, solemn words, grandiloquent promises, uproarious slogans of freedom and equality", as was pointed out already by Lenin. The further development of bourgeois democracy has certainly borne out the truth of his words.

In the present paper, assaults from the part of bourgeois, reformistic and revisionist ideology against the theory and practice of the dictatorship of the proletariat are subjected to analysis on the examples of the American author James A. Gregor who identifies the dictatorship of the proletariat with fascist dictatorship, the American "Marxologist" Robert C. Tucker, and Daniel C. Kramer who attacks the dictatorship of the proletariat allegedly from „left-wing" positions. Another type of attack against the dictatorship of the proletariat is the theory of the so-called new class.

Arguments directed against the dictatorship of the proletariat from the positions of abstract, liberal, "pure" democracy are developed mainly in the following three directions: 1. The socialization of production means interferes with the freedom of undertaking. 2. There exist no unlimited possibilities of political activity and propaganda; to put it more precisely, no arbitrary bourgeois antisocialist activity of class-antagonistic forces and their aids is possible. 3. There are no unlimited possibilities of church propaganda among youth and among the population.

The dictatorship of the proletariat has of course nothing in common with the bourgeois dictatorship as a suppression of democratic liberties. On the contrary, the dictatorship of the proletariat is the rule of the majority of the population — i. e. the working class and all working people over the minority of the population — i. e. the class of capitalist exploiters.

Socialist democracy has nothing in common with bourgeois liberalism and individualism. The countries of real socialism, headed by the Soviet Union, are developing real democracy which implies the elimination of exploitation of man by man, a democracy securing all the social rights of man, in particular the right to live in peace and the right to work from which all the other rights are derived.

Niektoré teoretické otázky životnej úrovne a životného spôsobu a ich vzájomného vzťahu

OTO ONČÁK
Ústřední výbor KSČ, Praha

Naliehavosť teoretického skúmania otázok životnej úrovne a životného spôsobu je vyvolaná objektívnymi potrebami nášho socialistického spoločenského rozvoja. V období budovania socialistickej spoločnosti sa vytvára nielen možnosť, ale i nutnosť rozvíjať životnú úroveň tak, aby to plne zodpovedalo prehlbovaniu socialistického spôsobu života. Len za takýchto okolností môže byť životná úroveň jedným z najdôležitejších kritérií zrelosti socializmu, len vtedy sa môže rozvoj životnej úrovne účinne prejavíť ako faktor upevňovania triednopolitickej a ideovomorálnej jednoty spoločnosti i ako faktor pôsobiaci na základný predpoklad úspešného všestranného spoločenského rozvoja, na efektívny rozvoj ekonomiky. „Základným cieľom je zabezpečiť v súlade s prehlbovaním socialistického spôsobu života uspokojovanie rastúcich hmotných a duchovných potrieb obyvateľstva a ďalšie upevňovanie jeho životných a sociálnych istôt na základe vysokej efektívnosti spoločenskej výroby a kvality každej práce.“ [Správa 1977:50] Bez dostatočne presnej odpovede na otázku o ďalšom rozvoji životnej úrovne a prehlbovaní socialistického životného spôsobu nie je možné v podstate posúdiť ani spoločenskú efektívnosť výroby.

Teoretický výskum otázok životnej úrovne a životného spôsobu priniesol veľmi cenné poznatky, a to tak v podobe empirických výskumov, ako aj pri riešení teoreticko-metodologických otázok. Výsledky nestačia uspokojiť potreby. V určitom zmysle môžeme hovoriť o tom, že potreby predbiehajú rozvoj teórie životnej úrovne a životného spôsobu. Teoretický výskum zápasí často s nejasnosťami i v základných otázkach. Je to tak napríklad v poňatí kategórie životnej úrovne a životného spôsobu. Preto sa pociťuje potreba hlbšie si vyjasniť podstatu oboch spomínaných kategórií a ich vzájomný vzťah. Táto stať si vytyčuje za cieľ skromne k tomu prispieť.

Pri objasňovaní vzájomného vzťahu kategórií životnej úrovne a životného spôsobu sa stretávame s najrôznejšími výkladmi. Dochádza i k popieraniam relatívnej samostatnosti kategórie životnej úrovne. Niektorí ju pokladajú za súčasť kategórie životného spôsobu, niektorí dokonca len za jej kvantitatívnu stránku. Tí, ktorí dospeli k nutnosti skúmať otázky životného spôsobu cez riešenie problémov ďalšieho rozvoja životnej úrovne, zastávajú poväčšine názor, že ide o dve samostatné, pritom vzájomne úzko späté a vzájomne podmienené kategórie, pričom každá z nich plní svoje príslušné funkcie v kategoriálnom aparáte spoločenských vied a vzájomne sa nemôžu nahrádzať.

I.

Základnou príčinou nedorozumení v otázke vzájomného vzťahu kategórií životnej úrovne a životného spôsobu je podľa nášho názoru nesprávne, zjednodušené, predovšetkým „spotrebiteľské“ poňatie kategórie životnej úrovne, redukovanie tejto kategórie len na spotrebiteľský kôš hmotných statkov a služieb a v lepšom prípade na jej ekonomické aspekty.

Takéto poňatie životnej úrovne nemá žiadnu gnozeologickú a tým aj praxeologickú hodnotu. Ani jedna zo spoločenských vied, tým menej politická ekonómia, nemá

predsa dôvod používať namiesto kategórie „spotreby“, ktorá bola Marxom dostatočne objasnená, takýto neprepracovaný a neurčitý termín.

Úroveň spotreby hmotných statkov môže byť dôležitým vodidlom k poznaniu životnej úrovne, môže však byť s ňou vo vážnom rozpore. Nie je iste treba mnoho rozvádzať, že je tomu tak napríklad v spotrebe alkoholu, cigariet a pod. To však platí i o potravinách a určitých službách. V socialistickej spoločnosti, ktorá neumožňuje vykorisťovanie a služobníctvo, existuje hranica výhodnosti vlastníctva i spotrebných statkov, za ňou sa ich vlastníctvo obracia proti človeku samotnému, brzdí jeho rozvoj. Táto hranica je podmienená vekom, veľkosťou rodiny, schopnosťami človeka, no nesporne existuje. Niektorí autori vyznávajúci spotrebiteľské poňatie si preto pomáhajú i tým, že do životnej úrovne zahrňajú i zložku voľného času. Tá je iste dôležitým ukazateľom vytvorených podmienok pre rozvoj potrieb a ich vyššie uspokojovanie, ale sama nemôže byť vyčerpávajúcou informáciou pre stupeň rozvoja života spoločnosti, triedy, sociálnej skupiny či jednotlivca, lebo nehovorí o tom, ako je táto podmienka využívaná. Aktivity vo voľnom čase môžu a nemusia byť v súlade s rozvojom človeka.

Odpoveď na túto otázku môžeme získať len pomocou kategórie životnej úrovne, ktorá predstavuje stupeň rozvoja a stupeň uspokojovania potrieb, vyjadrujúci ich smerovanie k všestrannému rozvoju spoločnosti a ľudskej osobnosti. Len takto komplexne poňatá kategória, ktorá zahrňuje potreby materiálneho i duchovného charakteru v ich jednote, môže vyjadriť skutočne dosiahnutý stupeň životnej úrovne skúmaného subjektu, môže mať význam pre poznanie vývoja, pre riadiacu spoločenskú prax i pre „sebareguláciu“ samotného človeka.

Akákoľvek snaha narušiť komplexné poňatie životnej úrovne zužovaním okruhu potrieb alebo ich redukovaniem len na niektoré aspekty znehodnocuje pojem životnej úrovne na viac — menej bezobsažný, neurčitý publicistický termín. Ako príklad môže slúžiť neúspech redukcie kategórie životnej úrovne len na jej ekonomické aspekty (ktoré sú ďaleko širšie než len spotrebiteľské), jej ponímanie len ako ekonomickej kategórie. Ekonomické aspekty životnej úrovne sú síce dôležité, ba najdôležitejšie, no keď sme postavení pred otázku ako životnú úroveň rozvíjať, čomu podriaďiť rozvoj ekonomiky, ukážu sa ekonomické aspekty nedostačujúce, pretože samy o sebe nemôžu vyjadriť rozvoj človeka a spoločnosti. Každá spoločenskovedná resp. prírodovedná disciplína skúma životnú úroveň zo svojho hľadiska, každá má svoje metódy i nástroje poznávania, každá však musí, ak chce byť úspešná a užitočná, rešpektovať celostné ponímanie, komplexné skúmanie životnej úrovne daného spoločenského organizmu.

Redukcia životnej úrovne na ekonomickú kategóriu sa môže zdať niekedy oprávnená z tých dôvodov, že ju spájame s cieľovou funkciou základného ekonomického zákona socializmu. Tá však nevyjadruje len ekonomické ciele, ale smerovanie celospoločenského rozvoja, ktorému je za socializmu podriadený i výrobný reprodukčný proces. To je jedna zo základných predností socializmu. Tak ako za kapitalizmu musí kapitalista, ak ním chce zostať, dosahovať čo najvyšší zisk a musí si to vytyčovať i ako subjektívny cieľ, tak socialistickej spoločnosti, ak chce rozvíjať svoju podstatu, musí v daných podmienkach zamerať svoju činnosť k stále vyššej úrovni uspokojovania potrieb ľudí a k vytváraniu čoraz širších zdrojov pre úspešnú realizáciu tohto cieľa v budúcnosti.

Rast životnej úrovne prekračuje za socializmu hranice reprodukčného procesu ekonomiky, hranice reprodukcie pracovných síl. Pri objasňovaní kritérií životnej úrovne nie je teda možné vystačiť s výlučne ekonomickými prístupmi. Životnú úroveň nemôžeme pokladať len za ekonomickú, ale nutne za interdisciplinárnu kategóriu. Možno očakávať, že sa ňou budú v krátkej budúcnosti viac zaoberať i ostatné spoločenské vedy, najmä sociológia.

Vážne nejasnosti zapríčiňuje často zamieňanie kategórie životnej úrovne, vyjadrujúcej objektívny jav, za kategóriu plánovitého riadenia. Táto zo spomínanej objektívnej kategórie vychádza a postupne sa na základe dôkladnejšieho poznania a hlavne s možnosťami spoločnosti obohacuje. Vzhľadom na daný stupeň spoločenského rozvoja však nemožno očakávať, že plánovacie položky budú pokrývať celý pestrý večár potrieb vyjadrujúci všestranný rozvoj človeka a spoločnosti. Za úplne nesprávne treba pokladať redukovanie kategórie životnej úrovne na štatistické ukazatele, pretože tým dochádza k zámene nástrojov poznania objektívneho javu s javom samotným.

Pojem životnej úrovne nemôžeme vytvárať svojvoľne, úzko či široko, podľa utilitárneho poňatia operatívosti či možnosti kvantifikácie, ani podľa stupňa doterajšieho rozpracovania poznávacích metód. Kategória životnej úrovne môže znamenať prínos len vtedy, keď vyjadruje objektívny jav v jeho komplexnosti, v jeho vonkajších i vnútorných súvislostiach, v dynamike a pod. To, že zatiaľ nemáme dostatočne rozpracované metódy posudzovania tohoto procesu, na tom nemôže nič zmeniť. Znamená to len objednávku, impulz pre teóriu, predovšetkým pre teóriu životnej úrovne. Niektorým sa môže zdať, že kritérium rozvoja životnej úrovne, smerovanie rozvoja potrieb a ich uspokojovania k všeobecnému rozvoju spoločnosti a osobnosti je kritériom spojeným so strategickým cieľom našej spoločnosti, s ďalekým obdobím a preto nie je celkom správne vytyčovať ho už v súčasnosti. Spomínaná úloha však nie je pre nás ničím vzdialeným. Socializmus ako prvý spoločenský poriadok vytvoril nielen základné podmienky pre rozvoj osobnosti pracujúcich (predovšetkým tým, že odstránil triedny antagonizmus, nastolil vzťahy spolupráce a vytvoril pevnú sústavu sociálnych istôt), ale i zadarmo začal tento proces. Úlohy všestranného rozvoja spoločnosti sú koniec koncov s rozvojom osobnosti pracujúcich spojené a vzájomne podmienené. Dôležité je, aby strategický cieľ — všestranný rozvoj spoločnosti a osobnosti, ktorý nie je možno nahradiť či zameniť nejakým iným — bol rozpracovaný v celospoločenskom meradle do jednotlivých etáp, aby nedochádzalo k zámene pojmu rozvoj s pojmom všestranný rozvoj, aby každý jednotlivec, či kolektív mal možnosť napredovať vo svojom rozvoji v súlade s celospoločenskými záujmami stále ďalej a vyššie.

Kategória životnej úrovne, podobne ako potreby, je kategóriou objektívno-subjektívnou. Objektívnu a subjektívnu stránku musíme mať vždy na zreteli pri hodnotení a riadení procesov životnej úrovne. V našej spoločnosti sa napríklad stretávame s tým, že jednotlivci využívajú podmienky vytvorené spoločnosťou pre svoj rozvoj (rodiny) rôzne, že ich niektorí využívajú nedostatočne, že sa mnohí málo pričiňujú o to, aby ich životná úroveň, rozvoj ich osobnosti bol v súlade s vytvorenými možnosťami a potrebami spoločnosti.

Socialistická spoločnosť vytvára v podstate rovnaké podmienky pre všetkých, aby mohli rozvíjať svoje potreby a uspokojovať ich. Navyše v tých, ktoré sú z hľadiska spoločnosti mimoriadne závažné — zdravotné, vzdelanostné atď. — sama úplne či čiastočne zabezpečuje ich uspokojovanie. Sama zabezpečuje uspokojovanie určitých potrieb i u tých, ktorí z rôznych dôvodov nemôžu pracovať. Socialistická spoločnosť nielenže nemôže odstrániť diferenciáciu životnej úrovne z hľadiska rozdielného prístupu subjektov k využívaniu vytvorených podmienok, ale takúto diferenciáciu za predpokladov, že subjektívne pričinenie o vyššiu životnú úroveň je v zhode s celospoločenskými záujmami, i plne podporuje. Je to v zhode s jedným zo základných princípov socializmu „každý podľa svojich schopností, každému podľa jeho práce“.

Socialistická spoločnosť nemôže síce zodpovedať za to, ako dané subjekty, jednotliví ľudia využívajú vytvorené podmienky — nemôže za nikoho žiť jeho osobný život —

nie je jej však ľahostajné, ako tento proces prebieha. Od využitia vytvorených možností rozvoja každým jednotlivcom závisí koniec koncov dosiahnutie výsledkov i v celospoločenskom meradle. Preto riadiace spoločenské orgány pri rešpektovaní slobodného rozhodovania jednotlivca sa usilujú, aby subjektívne momenty oboch stránok procesu rastu životnej úrovne, rozvoja potrieb i vyššej úrovne ich uspokojovania sa rozvíjali čo najpriaznivejšie.

Na to, aby bolo možno zdôrazniť objektívno-subjektívny pohľad na životnú úroveň, je k jej definícii (úroveň rozvoja a úroveň uspokojovania potrieb) pripojovaný často dodatok o podmienkach, za ktorých tento proces prebieha. Dodatok o podmienkach, presnejšie o úrovni daných podmienok, je správny potiaľ, pokiaľ vyjadruje objektívnu stránku procesu rozvoja a uspokojovania potrieb. Životné podmienky nie sú ničím čo je mimo potrieb. Samy nie sú na druhej strane nič iné ako potreby (potreba žiť v určitom prírodnom či spoločenskom prostredí atď.), ktoré sú z hľadiska daného subjektu neovplyvniteľné, resp. málo ovplyvniteľné. Dôležité je však, ako daný stav týchto podmienok — potrieb umožňuje rozvoj človeka a všestranný rozvoj spoločnosti.

Treba pritom vidieť, že z hľadiska skúmaného subjektu sa mení i to, čo považujeme za podmienky, za objektívnu stránku procesu. Voči jednotlivcovi vystupujú napríklad dané prírodné podmienky ako objektívne, a to ako celok, ale voči spoločnosti vystupujú ako objektívne len z určitej, i keď podstatnej časti. Ich určitá časť je subjektívnym pôsobením spoločnosti ovplyvňovaná buď pozitívne, alebo negatívne. Rozdiel medzi subjektívnym a objektívnym je napríklad u jednotlivca ako príslušníka triedy, resp. iného spoločenského organizmu a triedou, národom, výrobným kolektívom a pod.

Ako bolo zdôraznené, objektívno-subjektívne aspekty sa týkajú oboch stránok procesu rozvoja životnej úrovne, rozvoja potrieb i zvýšenej úrovne ich uspokojovania. Obidve tieto stránky musia byť preto tiež zachytené v definícii. Bez hodnotenia stupňa rozvoja potrieb nie je totiž možno seriózne hodnotiť ani stupeň uspokojovania potrieb. Rozvoj životnej úrovne, ktorý je objektívne podmienený stupňom vývoja výrobných síl, charakterom a rozvinutosťou výrobných vzťahov, treba teda posudzovať, plánovať a riadiť z hľadiska oboch vzájomne podmienených stránok tohto dialekticky jednotného, ale rozporného procesu.

Historický vývoj nás presvedča, že vykorisťovateľské triedy všestranne brzdia rast životnej úrovne pracujúcich, že sa jej obmedzovanie často deje i za cenu narušenia prostej reprodukcie pracovnej sily. Triedne panstvo sa prejavuje už v potlačovaní a obmedzovaní rozvoja potrieb. Kapitalizmus vytvoril a využíva pritom najrafinovanejšie metódy obmedzovania a deformovania potrieb pracujúcich tak, aby to pomohlo upevniť a predĺžiť jeho triedne panstvo. Bez ohľadu na stupeň rozvoja výrobných síl je kapitalizmus založený na podriadení pracujúcich rozmnožovaniu kapitálu. Z toho vychádza i proces „formovania“ potrieb pracujúcich. Výsledky úsilia buržoázie sú však závislé i od organizovanosti a uvedomelosti triedneho zápasu robotníckej triedy a ostatných pracujúcich.

Za socializmu sú vytvárané v podstate priaznivé podmienky pre organický rozvoj potrieb ľudí, pre ich smerovanie k všestrannému rozvoju, pre súlad ich rozvoja s čoraz vyšším stupňom ich uspokojovania. Nie je to však zďaleka proces priamočiary, často rozvoj potrieb zaostáva, či naopak, predbieha proces uspokojovania potrieb. Rozvoj potrieb nebýva zďaleka vždy vyvážený pokiaľ ide o intenzitu a vzájomný vzťah jednotlivých potrieb. I keď socialistická spoločnosť dbá, aby rozvoj potrieb mal patričný predstih, aby bol v proporcionálnom súlade so záujmami rozvoja spoločnosti a osobnosti, sme v súčasnosti v mnohom dlžní takému formovaniu potrieb, ktoré by bolo plne v súlade so socialistickým spôsobom života.

Zdalo by sa napríklad, že vedomie ľudí o dosiahnutej životnej úrovni je v plnom súlade s objektívnym stavom. Skutočnosť je však taká, že ide o dva relatívne samostatné javy. Ako nás presvedča denná skutočnosť, vedomie o dosiahnutej životnej úrovni nemusí byť v súlade s dosiahnutou životnou úrovňou daného subjektu. Mimochodom je to zapríčinené aj pôsobením zákona rozvoja potrieb, ktorý vyjadruje v podstate to, že uspokojenie určitej potreby vyvoláva potrebu novú, vyššiu. Táto nová neuspokojená potreba však zaujme myseľ ľudí často tak, že z vedomia ľudí sa strácajú z patričného zretela už uspokojené potreby i keď je ich význam a náročnosť na spoločenskú prácu, ktorá podmieňuje ich uspokojovanie, sebakvôšší. Tento jav, okrem iného, veľmi intenzívne využíva nepriateľská propaganda. Nedoceňovanie dosiahnutého stupňa rozvoja a uspokojovania potrieb v našej spoločnosti je príčinou, že sa v niektorých vrstvách nášho obyvateľstva stretávame s preceňovaním stupňa životnej úrovne pracujúcich dosiahnutého vo vyspelých kapitalistických krajinách.

Poslanie tejto state nedáva možnosť zaoberať sa bližšie štruktúrovaním potrieb. Ich skúmaním, triedením, hierarchiou sa zaoberajú zo svojich špecifických hľadísk rôzne spoločenské a iné vedné disciplíny. Vzhľadom na to, že sa v rámci teórie životnej úrovne diskutuje aj o tom, ktoré potreby do životnej úrovne zaradiť a ktoré nie (napríklad prácu), pokladáme za potrebné zaoberať sa bez nároku na vyčerpanie problematiky aspoň hlavnými okruhmi potrieb.

Keď chceme hodnotiť, aká úroveň rozvoja potrieb a aká úroveň ich uspokojovania bola dosiahnutá, aká je úroveň vytvorených podmienok na to, aby sa tento proces rozvíjal čo najpriaznivejšie smerom k všestrannému rozvoju spoločnosti a osobnosti, treba sa zamerať predovšetkým na:

1. okruh potrieb spojených s možnosťou žiť v čo najpriaznivejšom prírodnom prostredí a v optimálnych kontaktoch s prírodou;

2. okruh potrieb spojených so zabezpečením správnej výživy a s racionálnym, spoločensky účelným a estetickým obliekaním a obúvaním;

3. okruh potrieb spojených s bývaním a obytným prostredím, vyhovujúcim čo najviac z hľadiska zdravotného, spoločenského, umožňujúcim priaznivé rozvíjanie a uspokojovanie ďalších okruhov potrieb;

4. okruh potrieb týkajúcich sa priaznivých spoločenských vzťahov pre rozvoj človeka: ide predovšetkým o také výrobné vzťahy, ktoré zabezpečujú rovnoprávnosť vlastníckeho postavenia, smerovanie výroby k celospoločenskej efektívnosti a k maximálnemu uspokojovaniu potrieb, čo najväčšiu zhodu záujmov osobných, kolektívnych a celospoločenských, rozdeľovanie národného dôchodku zohľadňujúce osobný vklad do celospoločenského pracovného fondu, vzťahy spolupráce a pod., ďalej ide predovšetkým o potreby žiť v takých politických vzťahoch, kde cieľom politického riadenia je celospoločenský rozvoj, rozvoj človeka, vytvorenie a upevnenie mierových podmienok, kde podstatou politického systému je skutočná demokracia, umožňujúca aktívnu účasť na spoločenskom rozhodovaní a riadení;

5. okruh potrieb spojených s prácou, ktorá je okrem iného na jednej strane prostriedkom uspokojovania celej škály potrieb a na druhej strane je jednou zo základných podmienok rozvoja človeka a tým i jeho nutnou potrebou;

6. okruh potrieb spojených s ochranou a upevňovaním zdravia, regeneráciou životných síl a s ich kultiváciou (vrátane telovýchovy, športu, turistiky a pod.);

7. okruh potrieb spojených so vzťahmi s inými ľuďmi, s osobami druhého pohlavia, s populačnou funkciou človeka, s možnosťami žiť intenzívnym rodinným životom a vychovávať nové pokolenie, s možnosťami družiť sa s druhými ľuďmi a udržiavať

bohaté priateľské vzťahy;

8. okruh potrieb spojených s čo najširšími možnosťami vzdelávania, poznávania, s možnosťou uplatniť a rozvíjať vedomosti v prospech spoločnosti; k nim patrí i možnosť zvoliť si, osvojiť a uplatňovať humanistickú ideológiu a humanistický morálno-hodnotový systém a vyznávať pokrokový vedecký svetonázor, ktorý vedie k aktívnejmu postoju k rozvoju života;

9. okruh potrieb spojených s kultúrnym vyžitím, s uplatnením estetických záujmov, s uskutočňovaním iných záujmových činností umožňujúcich rozvoj ľudskej osobnosti;

10. okruh potrieb spojených s čo najúčelnejším a najvhodnejším premiestňovaním sa, s dopravou a s inými službami umožňujúcimi rozvoj ľudskej osobnosti;

11. okruh potrieb spojených s vytvorením systému sociálnych istôt a garancií, ktorý zbavuje človeka strachu pred nedostatkom a neistotou v súčasnosti i v budúcnosti a neočakávanými situáciami: k takým patria okrem zabezpečenia práva na prácu, na spravodlivú odmenu, na bezplatnú ochranu zdravia i právo získať vzdelanie, právo na odpočinok, na sociálne zabezpečenie seba i rodiny v prípadoch, keď daný občan z rôznych dôvodov nemôže pracovať a pod.

K sociálnym istotám patria však i garancie užívania občianskych práv a slobôd, spoľahlivá ochrana mierového budovateľského života, spoločenského a osobného vlastníctva, ochrana pred protispoločenskými živlami a svojvôľou iných, obmedzujúcich ich osobnú slobodu, i ochrana pred dezinformáciami, antihumánnou propagandou a psychickým terorom.

Medzi uvedenými okruhmi potrieb je nie uvádzané ako zvláštny druh potrieb vlastníctvo predmetov. Potreba vlastníť predmety spadá vždy do príslušného okruhu potrieb, a to podľa toho, nakoľko ich pomáha uspokojovať. Vlastníctvo vecí ako sebaúčel môže byť spájané iba s potrebami osobnej prestíže a tá nie je v zhode s potrebami rozvoja človeka. Takéto „potreby“ treba pokladať za prejav deformácie vo vývoji potrieb, charakterizujúci „spotrebiteľskú orientáciu“.

Ako vyplýva z uvedeného, jednotlivé okruhy potrieb sa navzájom prenikajú a podmieniajú a nie je možné medzi nimi viesť presnú hranicu. Z uvedených dôvodov tiež nie je možné sformulovať plne zdôvodnenú hierarchiu potrieb podľa ich dôležitosti. Každá oblasť potrieb vyžaduje tiež bližšie skúmanie z hľadiska ich postavenia v celkovej štruktúre, z hľadiska významu a dôležitosti v rôznych etapách vývoja spoločnosti a každého subjektu. Každá oblasť potrieb vyžaduje si tiež bližšie objasnenie ich vývojovej tendencie, metód poznávania, hodnotenia, faktorov a nástrojov ovplyvňovania, riadenia a pod.

Objektívnosť kategórie životnej úrovne je patrná predovšetkým z jej funkcií, ktoré plní v rámci kategoriálneho aparátu spoločenských vied a v riadení spoločenských procesov. Na prvom mieste je to cieľovo-orientačná funkcia, ktorá riadiacim orgánom umožňuje vytyčovať ciele a smery spoločenského rozvoja. Kritériálna funkcia umožňuje posudzovať v danej vývojovej etape stupeň dosiahnutého spoločenského rozvoja v rôznych krajinách. Mimoriadne dôležitá je funkcia stimulatívna, od ktorej sa za socializmu odvíja celý systém hmotných a morálnych stimulov. Uvedené i ďalšie funkcie umožňujú, aby kategória životnej úrovne mohla byť uplatňovaná vo funkcii nástroja plánovitého riadenia.

Za najdôležitejšiu, a v nej sa z určitého hľadiska spájajú i ďalšie funkcie, treba pokladať triednopolitickú funkciu. Kategória životnej úrovne je nerozlučne spojená so socializmom, ktorý ako prvý spoločenský poriadok vytvára podmienky pre čoraz

harmonickejši rozvoj osobnosti pracujúcich a pre všestranný rozvoj spoločnosti. Zároveň umožňuje hlbšie posúdiť postavenie pracujúcich za kapitalizmu. Kategória životnej úrovne je v rukách robotníckej triedy účinným nástrojom triedneho boja. Za socializmu umožňuje využívanie uvedenej funkcie robotníckej triede úspešne riešiť neantagonistické rozpory, zjednocovať všetky triedy a spoločenské skupiny. Nie ako poslednú treba spomenúť funkciu ideovovychovnú, ktorá za socializmu dáva, okrem iného, možnosť účinne ovplyvňovať rozvoj ľudských potrieb.

II.

Otázkami životnej úrovne sa bolo treba zaoberať obsirnejšie, pretože v nejasnostiach okolo poňatia tejto kategórie spočívajú i hlavné nedorozumenia v názoroch o vzájomných vzťahoch kategórií životnej úrovne a životného spôsobu. To však neznamená, že diskusia okolo poňatia „životného spôsobu“ možno pokladať marxistickými teoretikmi za ukončenú. Preto bude správne okrem osvetlenia nášho poňatia dotknúť sa niektorých z nich.

Možno predpokladať, že je za nami obdobie, v ktorom niektorí autori tvrdili, že životný spôsob nie je možno bližšie definovať preto, lebo je triedne podmienený a preto má vraj v každej spoločenskej formácii iný obsah. Triedne sú podmienené i iné spoločenskovedné kategórie a pritom nie je vedecká definícia napríklad takých kategórií, ako sú výrobné vzťahy, výrobný spôsob, spoločenská formácia, na úkor pochopenia triednych podmienok, ale naopak, podmienkou triedneho prístupu.

Za prekonané možno pokladať i obdobie, v ktorom neurčité definície umožňovali zahŕňať do spôsobu života podmienky, spotrebu a rôzne súčasti životnej úrovne, voľný čas, činnosti, potreby tak, že sa zo životného spôsobu vytváral nesúrodý všezahrňujúci konglomerát, ktorý znemožňoval, aby kategória životného spôsobu mohla plniť svoje funkcie v poznávaní a v spoločenskom riadení.

V súčasnosti je obsah pojmu životný spôsob spájaný so životnými činnosťami a prejavmi. To je v súlade s Marxom, ktorý píše: „Ako individua svoj život zvonkajšujú, takými sú“ [Marx — Engels 1970:50]. V bohatstve životných činností a prejavov sa v podstate prejavuje bohatstvo spoločenského života i života individua. To, pravda, platí len vtedy, keď tieto činnosti a prejavy majú správne zameranie. Definícia spôsobu života ako „súhrnu životných činností a prejavov“ však o tom nič nevypovedá. Poňatie životného spôsobu ako „súhrnu životných činností a prejavov“ predstavuje život v celej jeho bohatosti, neumožňuje teoreticky podchytiť podstatu kategórie a vedie len k popisu životných činností. Takýto popis však nemá o špecifike spôsobu života potrebnú vypovedaciu hodnotu a preto je disfunkčný. Veď sama početnosť aktivít a životných prejavov človeka či spoločenského organizmu sa stáva bohatstvom len vtedy, ak je ich orientácia v súlade s celospoločenskými záujmami, ak smerujú k rozvoju človeka a spoločnosti.

Životné činnosti a prejavy sa zoskupujú do určitých oblastí, životných foriem, ktoré sú vzájomne usporiadané v určitom štruktúrnom systéme. Pri skúmaní spôsobu života je dôležité tak zameranie činnosti a prejavov v danej oblasti, ako aj charakter vzájomného vzťahu týchto životných foriem, súlad či nesúlad, stupeň súladu či nesúladu, charakter rozpornosti vzájomných vzťahov jednotlivých životných foriem, resp. ich charakteristických črt. Tie môžeme odhaliť len pomocou analýzy na základe spoločenských zákonitostí, pôsobiacich v danej spoločenskej formácii.

Životné činnosti sa v rôznych oblastiach vzájomne ovplyvňujú a podmieniajú. Ako príklad môže slúžiť vzťahy pracovných aktivít a aktivít vo voľnom čase, ktorých

zameranie je charakterom pracovných aktivít vo veľkej miere predurčené.

Z hľadiska hlavného zámeru nášho výkladu je aktuálne objasnenie vzťahu životných činností a prejavov k potrebám ľudí. Nachádzame ho v tom, že životné aktivity a prejavy ľudí — nezávisle od toho akej sú povahy — predstavujú v podstate spôsob uspokojovania a rozvíjania potrieb. Na veci nič nemení ani to, že z inej stránky vystupujú ony samotné ako potreby. Najpádnejším príkladom je pracovná aktivita, ktorá je prostriedkom uspokojovania celej škály potrieb a zároveň sama vystupuje ako ľudská potreba, bez ktorej nie je možný — za podmienok, že sú rešpektované fyziologické i psychické hranice reprodukcie pracovných síl — vzostup človeka.

Životný spôsob je výsledkom historického vývoja, v základe je podmienený stavom výrobných síl, spoločenskoekonomickými a prírodnými faktormi. Základnou determinantou daného životného spôsobu je výrobný spôsob, ktorému je prostredníctvom daných výrobných vzťahov a výrobných síl imanentný i spôsob obživy jednotlivých tried, sociálnych skupín obyvateľstva.

Spôsob života je síce už svojím charakterom kategória komplexná, charakterizujúca daný spoločenský život a celistvosť všetkých životných foriem, nemožno ju však konkrétne skúmať a objasniť mimo triednej štruktúry. V spoločnostiach, ktorým je vlastný triedny antagonizmus, nie je možno nájsť ani jednotný životný spôsob. Rozdielne záujmy rôzne orientujú myslenie, názory, postoje, hodnoty a všetky spoločenské aktivity. Vládnúce triedy sa síce usilujú vnútiť pracujúcim takú ideológiu a morálnohodnotovú orientáciu, ktorá by umožnila upevniť, resp. zvečniť ich triedne panstvo, natrvalo sa im to však nemôže nikdy podať. Pre robotnícku triedu, ktorej životný spôsob je za kapitalizmu vymedzený reprodukčným procesom kapitálu, niet iného východiska ako v revolučnom triednom zápase prekonať panstvo buržoázie. V tomto zápase sa formujú i niektoré zárodky nového životného spôsobu.

Jednotný životný spôsob sa môže sformovať až za socializmu. Umožňuje to jednota podstatných záujmov všetkých tried a spoločenských skupín. Charakteristickým znakom vytvárania a prehlbovania socialistického životného spôsobu je okrem iného obohacovanie života človeka, ktoré spočíva v čoraz väčšej rozmanitosti fyzických a duchovných aktivít, resp. v prehlbovaní ich vnútornej bohatosti, vo vytváraní a prehlbovaní súladu činností, postojov, hodnotovej orientácie ľudí s princípmi a zákonitostami socializmu, s požiadavkami všestranného rozvoja spoločnosti a osobnosti. Tento proces prebieha v rámci prekonávania a riešenia neantagonistických rozporov a je objektívne podmienený dynamikou rozvoja socialistického výrobného spôsobu.

Efektívny rozvoj socialistickej ekonomiky je s formovaním socialistického životného spôsobu nielen súbežným, ale preň i podmieňujúcim procesom. Na druhej strane socialistický životný spôsob podľa stupňa či hĺbky svojho sformovania pôsobí účinne ako nezastupiteľný faktor priaznivého napredovania socialistickej spoločnosti ako celku i jeho jednotlivých sfér. V súčasnosti znovu pociťujeme, že je podmienkou i rýchlejšieho rastu efektívnosti našej ekonomiky, jej podstatného kvalitatívneho vzostupu.

Skúmanie bohatosti duchovných i fyzických aktivít, ich súladu či stupňa súladu s princípmi socializmu, so všestranným rozvojom spoločnosti i osobnosti a ich účinnosti v tomto smere, ďalej skúmanie charakteru vzájomných vzťahov činností a prejavov v rôznych životných oblastiach, životných formách, nám pomáha čoraz hlbšie vniknúť do spoločenských vzťahov, odhaľovať problémy, nedostatky v riadení spoločenských procesov, nachádzať ich riešenie, správnejšie vytyčovať ciele spoloč-

čenského napredovania, volíť adekvátne prostriedky a metódy na ich dosahovanie. Aktívna úloha socialistického spôsobu života tvorí základ celej palety funkcií tejto interdisciplinárnej spoločenskovednej kategórie.

V medzinárodnom meradle prebieha v oblasti spôsobu života a životnej úrovne úporný triedny zápas. Je to oblasť, v ktorej prebieha proces postupného, no definitívneho a nezvratného víťazstva socializmu nad kapitalizmom. Tento proces je podmienený výsledkami v rozvoji ekonomiky. Každý úspech v raste efektívnosti a v súťaži o vyššiu spoločenskú produktivitu práce má priamo akceleračný účinok na rozvoj predností socialistického spôsobu života. Imperializmus je doslova vystrašený rastom prestíže a príťažlivosti socializmu medzi pracujúcimi masami v kapitalistických a obzvlášť v rozvojových krajinách. Jeho vedúce kruhy si uvedomujú, že práve v oblasti nových socialistických kvalít životného spôsobu a životnej úrovne nemá kapitalizmus nič, čo by mohol postaviť ako náhradu. Práve preto dezinformuje o živote ľudí v socialistických krajinách. Robí všetko, aby narušil proces rastu našej životnej úrovne a formovania socialistického životného spôsobu.

Zároveň sa usiluje vytvoriť dojem, akoby bol schopný prekonať svoje nedostatky, hlad, biedu, nezamestnanosť, infláciu. Buržoázni ideológovia vyvolávajú dojem, že kapitalizmus môže dosiahnuť „novú kvalitu života“. V skutočnosti sa za týmto pojmom neskrýva nič iné než idealizácia vysokej spotreby hmotných statkov a služieb, resp. dĺžky voľného času. Súčasný vývoj reálnych príjmov pracujúcich v kapitalistických krajinách je však v príkrom rozpore s idealizáciou vysokej spotreby. Nezamestnanosť naháňa strach z „voľného času“ nielen nezamestnaným, ale i zamestnaným. Kapitalizmus pritom nie je schopný ani vytýčiť, tým menej riešiť, otázky všestranného rozvoja spoločnosti a osobnosti. Preto má každý úspech vo formovaní a prehlbovaní socialistického spôsobu života v socialistických krajinách taký dôležitý význam z hľadiska mierového súťaženia socializmu s kapitalizmom.

III.

Stručný výklad poňatia podstaty a charakteru kategórií životnej úrovne a životného spôsobu nám umožňuje pristúpiť k bližšiemu skúmaniu ich vzájomného vzťahu. Z uvedeného je zrejmé ich vzájomná blízkosť. Je daná predovšetkým predmetom skúmania, determinantami oboch javov a kategórií i kritériami hodnotenia.

Predmetom skúmania teórie životnej úrovne sú potreby. V úrovni ich rozvoja a v úrovni ich uspokojovania spočíva odpoveď na danú životnú úroveň. Teória životného spôsobu sa zameriava na ľudské aktivity a životné prejavy, presnejšie, na ich charakter, zameranie, intenzitu, pestrosť, bohatosť, stupeň uvedomelosti a pod., a vzájomné vzťahy medzi jednotlivými aktivitami, resp. oblasťami aktivít. Životné činnosti vyjadrujú na jednej strane spôsob uspokojovania potrieb a na druhej samy vystupujú ako potreby. Bez životných činností a prejavov niet života.

Blízkosť kategórií je ďalej daná spoločným cieľovým kritériom posudzovania zamerania, smerovania životných aktivít a prejavov rozvoja potrieb. Tým je a môže byť len všestranný rozvoj spoločnosti, sociálnych skupín a všestranný rozvoj osobnosti. Tieto procesy sa vzájomne podmieňujú a musia byť tiež vo vzájomnom relatívnom súlade. Takýto súlad môže byť preto uskutočnený len v spoločnosti, v ktorej niet antagonistických triednych protikladov. Za kapitalizmu nielenže je nemysliteľné v celospoločenskom rámci vytýčiť úlohy všestranného rozvoja spoločnosti a osobnosti pracujúcich, ale skutočne humanistické vzťahy nemôžu existovať ani medzi jednotlivými príslušníkmi a skupinami buržoázie. Boj o zisk je večným bojom

jedného proti druhému a proti všetkým. Porážka a likvidácia protivníka v konkurenčnom boji je pokladaná za prirodzenosť a morálnosť. Životný spôsob buržoázie je vo všetkých smeroch preniknutý ziskovou motiváciou.

Velebenie úrovne spotreby hmotných statkov a služieb a sloboda — chápaná predovšetkým ako sloboda vlastníť kapitál a vykorisťovať — je v podstate všetko, čo môže kapitalizmus ponúknuť ako „hodnoty“. Preto ich chce vydávať, i keď v rôznom balení, za jediné kritérium spoločenského rozvoja. Reálny socializmus, ktorý prvýkrát v histórii vytvára priaznivé podmienky pre všestranný rozvoj spoločnosti a rozvoj osobnosti pracujúcich, sformoval kvalitatívne nový, vyšší spôsob života ľudí, dosiahol novú socialistickú kvalitu životnej úrovne.

Blízkosť oboch kategórií je daná i možnosťou komplexného prístupu k posudzovaniu daného predmetu. V oboch prípadoch ide o skúmanie všetkých oblastí spoločenského života, i keď z rozdielneho zorného uhla. Komplexný prístup podmieňuje totiž gnozeologickú a praxeologickú hodnotu oboch kategórií.

V tejto súvislosti sa môžeme stretnúť s námietkou, že zatiaľ čo kategória životnej úrovne má objektívno-subjektívny charakter, je kategória životného spôsobu, ako to vyjadrujú niektorí autori, povahy subjektívnej. Odôvodňujú to tým, že životný spôsob je spojený len so subjektom, s jeho subjektívnou činnosťou, myslením, cítením, postojmi a hodnotovou orientáciou. Konkrétny životný spôsob nie je síce možno stotožniť s jeho podmienkami, nie je ho však možno od týchto podmienok ani odtrhnúť. Bez daných, zvlášť determinujúcich podmienok, nie je možno životný spôsob ani objasniť ani pochopiť ani rozpoznať zákonitosti jeho formovania a dynamiky. Subjektívnosť kategórie životného spôsobu nemožno spojovať s nositeľom spôsobu života ako subjektom. Veď i také jeho determinujúce podmienky, ako sú výrobné vzťahy, nie je možno odlučovať od ich konkrétneho nositeľa. Ten je zároveň i nositeľom daného životného spôsobu. Subjektom — človekom prenikajú aj fyziologické determinanty, ktoré ohraničujú a podmieňujú napríklad bohatstvo činností daného subjektu a pod. O všestrannom rozvoji osobnosti ako o kritériu možno hovoriť len s prihliadnutím k tomuto faktu, s prihliadnutím k fyziologickým a biologickým zákonitostiam. Preto niet príčiny, prečo by nemohla kategória životného spôsobu podobne ako kategória životnej úrovne byť pokladaná za kategóriu objektívno-subjektívnu.

Spoločným pre obe kategórie je i obdobie, časové určenie, v ktorom je nutné tieto kategórie používať pri poznávaní a riadení spoločenských procesov. Je to obdobie budovania socialistickej spoločnosti, kedy vzniká nielen možnosť, ale i nutnosť zabezpečovať všestranný spoločenský rozvoj, vytvárať postupne čoraz priaznivejšie podmienky pre rozvoj osobnosti. V tom sa taktiež okrem iného odráža základná podmienenosť oboch javov daným výrobným spôsobom.

Blízkosť kategórie životnej úrovne a životného spôsobu neznamená však ich totožnosť. Každá má v rámci spoločenskovedných kategórií svoje príslušné miesto, svoju funkciu a účel. Ak nám v jednom prípade ide o dosiahnutie úrovne rozvoja a úrovne uspokojovania potrieb, v druhom prípade nám ide o charakter aktivít, vyjadrujúci predovšetkým ich zameranie, smerovanie, motiváciu, ďalej ich bohatosť a vyváženosť, vzájomný vzťah aktivít, resp. ich jednotlivých oblastí.

Bude správne ukázať to na najviac diskutovanom probléme, na práci, ktorá ako rozhodujúca spoločenská aktivita tvorí podstatný atribút spôsobu života. Jej obsah, charakter v mnohom ovplyvňuje ba i podmieňuje iné aktivity. Práca ako aktivita je prostriedkom uspokojovania podstatnej časti potrieb ľudí, ktoré sú spojené s reprodukciou životných síl človeka, s reprodukciou jeho pracovnej sily. Práca však

i sama vystupuje ako potreba, bez ktorej nielen nie je možné udržať a rozvíjať kvalifikáciu, ale, a to sa môže plne prejavíť len za socializmu, i samotný rozvoj osobnosti.

Právo na prácu a reálna možnosť jeho uplatnenia, úroveň pracovných podmienok — ako je napríklad dĺžka pracovného času, bezpečnosť, zložitosť a intenzita práce, vhodnosť pracovného prostredia, možnosť uplatniť a rozvíjať schopnosti, stupeň tvorivosti práce, možnosť získať spravodlivú odmenu, úroveň zabezpečenia v prípade straty schopnosti pracovať atď. — to všetko sú nesporné kritériá, ktoré je treba uplatniť pri posudzovaní práce ako súčasti životnej úrovne.

Ak skúmame prácu, pracovné aktivity z hľadiska spôsobu života, tak musíme v prvom rade odpovedať, aká je základná motivácia práce, či je to práca slobodných vlastníkov výrobných prostriedkov, alebo námedzná, či dokonca práca neslobodných ľudí, komu patria výsledky práce, kto si privlastňuje nadvýrobok atď. Ďalej zisťujeme, či je to práca spojená so sociálnymi istotami, ktoré poskytuje socialistická spoločnosť, alebo je to práca vykonávaná pod neustálou hrozbou nezamestnanosti, strachu z toho, čo sa stane s rodinou v prípade onemocnenia, čo sa stane so zárobkom, úsporami, do akej miery ich inflácia znehodnotí apod.

I za socializmu však skúmanie pracovných aktivít z hľadiska socialistického spôsobu života dáva možnosť hlbšie poznať spoločenský reprodukčný proces. Patrí k tomu napríklad stupeň spoločenskej bezprostrednosti a užitočnosti práce daný kvalitou plánovitého riadenia a kvalitou vynakladanej práce, ktorá sa musí prejavíť v kvalite výrobku. Je to ďalej plynulosť, rytmičnosť, organizovanosť práce a všetky tie jej stránky, ktoré vypovedajú o tom, ako sú pri danom stupni vedecko-technického pokroku vytvárané podmienky pre čo najpriaznivejšie využívanie pracovného času, pre rozvoj pracovnej schopnosti ľudí, aká pozornosť sa venuje využívaniu a zdokonaľovaniu vedecko-technického rozvoja. Ďalej je dôležité skúmať stupeň uvedomeľého prístupu k plneniu pracovných úloh, úroveň pracovnej disciplíny, účasť či stupeň účasti na riadení pracovného a výrobného procesu a v socialistickom súťažení, tvorivý prístup pri uplatňovaní a rozvíjaní vedeckotechnického pokroku, ako i v ďalších smeroch rozvoja efektívnosti výroby, v obmedzovaní namáhavej a zdraviu škodlivej práce.

Preto je pochopiteľné, že sa pri konkrétnom hodnotení výsledkov práce závodov a podnikov čoraz viac hodnotí nielen plnenie plánom uložených úloh, ale i to, akým spôsobom sa plnenie dosiahlo, či to bolo v súlade so socialistickým spôsobom života, či to napomohlo jeho rozvoju.

Dôležitou a aktívnu úlohou je skúmanie vzťahu životnej úrovne a životného spôsobu v celospoločenskom meradle z hľadiska plnenia stimulatívnej funkcie životnej úrovne. Tá musí pôsobiť účinne na to, aby životné aktivity, predovšetkým najdôležitejšia z nich — práca, smerovali k celospoločenskému rozvoju, aby vynakladaná práca bola kvalitná, spoločensky užitočná a efektívna, aby umožňovala vyvážené a čoraz lepšie uspokojovanie potrieb spoločnosti, sociálnych skupín a jednotlivcov. Úspešné plnenie stimulatívnej funkcie je v tomto smere podmienené úrovňou plánovania a riadenia spoločenských procesov, rešpektovaním a využívaním zákonitostí socializmu a uplatňovaním princípov riadenia socialistickej spoločnosti. Z nich stojí v popredí potreba dôslednejšieho uplatňovania princípu „každý podľa svojich schopností, každému podľa jeho práce“. K posilneniu tohoto princípu v odmeňovaní smeruje i súbor opatrení na zdokonalenie plánovitého riadenia národného hospodárstva po roku 1980, ktorý prijala vláda ČSSR. Potrebu zvýšiť účinnosť stimulačnej funkcie životnej úrovne, aby aktivity a prejavy boli pevnejšie späté s potrebami rozvoja socialistickej spoločnosti, pociťujeme i v mimoeconomickej

sfére. Všade sa presviedčame o tom, že formovanie socialistického životného spôsobu je prinajmenej taká závažná úloha, akou je zvyšovanie životnej úrovne.

Z uvedeného vyplýva, že kategória životnej úrovne a kategória životného spôsobu sú napriek vzájomnej blízkosti osobitnými kategóriami, ktoré sa síce navzájom podmieňujú, ale sa neprekrývajú ani neobsahujú. Obidve majú svoj osobitý predmet i špecifické nástroje skúmania a príslušné miesto v sústave kategórií spoločenských vied. Obidve odrážajú špecifické javy spoločenského života, majú svoje kvantitatívne i kvalitatívne stránky. Priznávať niektorej kategórii len kvantitatívnu stránku, resp. redukovať kategóriu životnej úrovne len na kvantitatívnu stránku životného spôsobu, je nelogické a neodôvodnené, a to i v tom prípade, že by chápal niekto životnú úroveň zúžene, len ako úroveň spotreby. Veď i spotreba hmotných statkov a služieb, ak ju niekto nechápe len ako veličinu vyjadrenú v peňažnohodnotovej forme, má svoje kvantitatívne i kvalitatívne stránky spojené napríklad so zákonom rozvoja potrieb.

Špecifickosť oboch kategórií nevylučuje ani ich vzájomná podmienenosť a prenikanie. Ak totiž skúmame niektorú z nich, predpokladá to nutnosť využitia poznatkov druhej. Ak napríklad chceme určiť kvalitatívnu odlišnosť práce ako potreby človeka za kapitalizmu a socializmu, musíme ju skúmať a hodnotiť tiež z hľadiska kategórie spôsobu života, ktorý umožňuje rozpoznať nový charakter práce za socializmu. To platí i pre objasnenie novej kvality životnej úrovne za socializmu obecne, ktorá je daná predovšetkým novým postavením pracujúceho človeka ako vlastníka výrobných prostriedkov a z toho odvodenou novou motiváciou práce, sociálnymi istotami a všetkými priaznivými podmienkami, ktoré vytvára socializmus pre rozvoj osobnosti pracujúcich.

Kategória životného spôsobu nemôže pritom sama o sebe vyjadriť dosiahnutú životnú úroveň. Naopak, ak chceme plne poznať daný životný spôsob, neobídeme sa bez využitia poznatkov, ktoré nám poskytuje — ako to bolo názorne uvedené — i kategória životnej úrovne.

Nutnosť použiť pri celkovej kvalitatívnej určenosti životnej úrovne i kategóriu životného spôsobu označujú niektorí autori, ktorí nesúhlasia s tým, že životná úroveň a životný spôsob sú samostatné kategórie, za redukciu životného spôsobu na kvalitatívnu stránku životnej úrovne. To je však omyl, ktorý vyplýva z nepochopenia rôznych špecifickostí skúmaných javov, na jednej strane životných potrieb, na druhej strane životných aktivít a prejavov a rôznych uhlov skúmania príslušných oblastí spoločenského života. Vzájomná podmienenosť kategórií životnej úrovne a životného spôsobu neznamena obmedzovanie, resp. redukovanie vplyvu výrobného spôsobu na životný spôsob len prostredníctvom životnej úrovne.

Ako už bolo vysvetlené, životná úroveň sama nie je len ekonomický jav. Ako určitá stránka reprodukčného procesu spoločenského života ďaleko prekračuje spoločenský výrobný reprodukčný proces. Životná úroveň je pritom podobne ako i životný spôsob výrobným spôsobom podmienená.

Vzájomná podmienenosť životnej úrovne a životného spôsobu sa najnázornejšie prejavuje za socializmu. Prehlbovanie socialistického charakteru spôsobu života predpokladá spolu s dynamickým efektívnym rozvojom ekonomiky i rozvoj životnej úrovne a naopak, rast životnej úrovne je nemysliteľný bez stále aktívnejšieho pôsobenia spôsobu života na rozvoj socialistickej ekonomiky a všetkých oblastí spoločenského života.

Hlbšie rozpracovanie a správne využitie oboch kategórií umožňuje zvýšiť úroveň riadenia spoločenských procesov pri budovaní rozvinutej socialistickej spoločnosti a prehĺbiť vedúcu úlohu komunistickej strany.

Literatúra

Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy, zv. 1*. Bratislava, Pravda 1977.

Správa ÚV KSC na XV. zjazdu KSC, prednesená generálnym tajomníkom G. Husákom (Protokol XV. zjazdu KSC). Bratislava, Pravda 1977.

Резюме

О. Овчак: «Некоторые теоретические вопросы жизненного уровня и образа жизни и их взаимоотношения»

В ходе строительства социализма по объективным причинам возникает необходимость более глубокой разработки категорий жизненного уровня и образа жизни, поскольку обе эти категории необходимо использовать для познания общественных процессов и управления ими. При объяснении их взаимоотношения часто возникают неясности. Причиной этого является иногда неточное или суженное понимание обеих категорий.

Это касается, прежде всего, жизненного уровня, интерпретируемого зачастую лишь как уровень потребления материальных благ и услуг. Жизненный уровень выражает уровень развития и уровень удовлетворения материальных и духовных потребностей при их устремленности к всестороннему развитию общества и личности. Если уровень потребления находится в противоречии с такой ориентацией, то он не может выражать действительный жизненный уровень. Жизненный уровень нельзя также сводить лишь к его экономическим аспектам, хотя они являются важнейшими.

Категория образа жизни связана с изучением самых различных видов жизнедеятельности и ее проявлений. Она выражает, прежде всего, их характер, направленность, ориентацию, интенсивность, мотивацию, взаимоотношения, их богатство и др. Многочисленность, пестрота или интенсивность видов деятельности выражают подлинное богатство жизни лишь в том случае, если они направлены на всестороннее развитие общества и человеческой личности. Благоприятные условия для развития личности трудящихся и для всестороннего развития общества создает лишь социализм. При капитализме, независимо от уровня развития производительных сил, невозможно ни поставить, ни решить эти задачи, образ жизни рабочего класса при капитализме подчинен закону прибыли, он определен рамками воспроизводства капитала. Образ жизни буржуазии характеризуется борьбой всех против всех.

При социализме между жизненным уровнем и образом жизни в их взаимообусловленности возникает по существу органическое отношение. Жизненный уровень, его развитие, например, вследствие выполнения одной из важнейших своих функций — стимуляционной — существенным образом воздействует на направленность, интенсивность отдельных видов деятельности людей, на их установки и целостную ориентацию. Социалистический образ жизни в зависимости от степени своего формирования является одновременно незаменимым фактором расширения источников жизненного уровня и всестороннего общественного развития.

Близость категорий жизненного уровня и образа жизни определяется, кроме прочего, их общей обусловленностью данным способом производства, единым критерием оценки развития потребностей и ориентации видов деятельности, а в большой мере и характером предмета изучения. Отдельные виды жизнедеятельности, с одной стороны, являются способом выражения потребностей, а с другой, сами выступают в качестве потребностей. Так например, при социализме труд является средством удовлетворения целой шкалы потребностей, а с другой стороны, он сам представляет потребность, без которой развитие личности немислимо. Но близость не означает тождественность. Каждая из этих категорий отражает специфическое общественное явление, имеет свой специфический предмет изучения, свое место в рамках обществоведческих категорий, свои функции. Эти две категории взаимно переплетаются, но не совпадают друг с другом, не тождественны по своему содержанию.

Summary

O. Oněák: Some Theoretical Issues of the Living Standard, the Way of Life, and Their Correlation

In building up socialism, objective reasons arise calling forth the necessity to elaborate in greater detail the categories of the living standard and of the way of life: it is essential to apply both these categories in the cognition and management of social processes. Endeavours to elucidate their mutual relation often lead to confusion, the usual reason being an inexact or narrowed-down conception of the mentioned categories.

This particularly applies to the living standard which is frequently interpreted simply as the level of consumption of material goods and services. The living standard implies the development level and the level of satisfying material and spiritual needs, while these conduce to an all-round development of both society and personality. If the level of consumption were at variance with this orientation, it would necessarily fail to express the actual living standard. Neither can the living standard be reduced to its economic aspects, even though they are the most relevant ones.

The way-of-life category is connected with an investigation into most various life activities and manifestations. It expresses primarily their character, trend, orientation, intensity, motivation, mutual relations, their richness, etc. The abundance, variety and intensity of activities express the actual richness of life only in case these tend toward a many-sided development of both society and human personality. Favourable conditions for the development of the working man's or woman's personality as well as for a general development of society are formed only by socialism. Capitalism, irrespective of the developmental stage of productive forces, is not in a position either to set or to solve the mentioned tasks. The way of life of the working class under capitalism is subjected to the law of profit, set by the limits of the reproduction of capital, while the bourgeoisie's way of life is characterized by a struggle of all against all.

In socialism, a substantially organic relation arises between the living standard and the way of life on the basis of mutual conditioning. The living standard and its development are exercising a significant influence (e. g. by fulfilling one of its most important functions — i. e. the stimulative one) upon the orientation, the intensity of people's activities, their attitudes and value orientations. In accordance with its level of formation, the socialist way of life simultaneously represents an irreplaceable factor of expanding the resources of both the living standard and the general social development.

The affinity between the categories of the living standard and the way of life is determined, among other things, by their being similarly conditioned by the given mode of production, by the same criterium of evaluating the development of needs and the orientation of activities, and, to a considerable extent, also by the character of the research subject. On the one hand, life activities are a way of expressing needs; on the other hand, they themselves appear as needs. Under socialism, for example, work is a means of satisfying a vast range of needs, while, on the other hand, it is itself a need whose absence would make the development of personality unthinkable. But affinity does not mean identity. Each of the categories reflects specific social phenomena, has its own specific research subject, its own position within the framework of social-scientific categories, its own functions. In spite of their interpenetration, the mentioned categories neither overlap nor contain each other.

Ústřední linie ideologické konfrontace v soudobé sociologii je spojena s problematikou interpretace charakteru soudobé epochy, hybných sil a zákonitostí společenského vývoje. Prohlubující se všeobecná krize kapitalismu a úspěchy revolučních sil nutí buržoazní ideology vytvářet stále nové teorie, které by měly nahradit marxismus-leninismus jako reflexi dějinného pohybu. Mimořádná pozornost je věnována úsilí vyvrátit kategorii společensko-ekonomické formace, onu, jak říká Lenin, základní ideu Marxova *Kapitálu*, umožňující nalézt v dějinách opakovatelnost, pravidelnost, a tak i zevšeobecňovat. Snaha zpochybnit marxistickou periodizaci dějin je patrná při kritické analýze teorie industriální společnosti, teorie konvergence, a zvláště pak teorie postindustriální společnosti.

1. Pojem „postindustriální společnost“

V šedesátých letech vyústila evoluce teorie stadií růstu v teorii postindustriální společnosti, která se postupem času stala dominující obecnou sociologickou teorií, a to nejen ve Spojených státech (1). Nejznámějším propagátorem této teorie je Daniel Bell. Přestože desítky knih a časopiseckých studií dalších autorů, například Z. Brzezinského, H. Kahna, J. K. Galbraitha, R. Theobalda, A. Touraina, R. Dahrendorfa atd., přispěly a nadále přispívají k jejímu dalšímu rozpracovávání, představuje Bellovo pojetí nejoriginálnější a nejkompexnější vyjádření tohoto sociálního ideálu (2).

Nejčastěji bývá postindustriální společnost vymezována výčtem rysů, které mají „novou společnost“ odlišit od předcházejících stadií: společností preindustriální a industriální. Bell sám uvádí pět základních znaků postindustriální společnosti:

1. Ekonomický sektor: změna zbožní produkce v ekonomii služeb;
2. Zaměstnanecká struktura: převaha třídy specialistů a techniků;
3. Osový princip: centrální význam teoretických znalostí jako zdroje inovací a politického formování společnosti;
4. Orientace na budoucnost: řízení technologie a technická hodnocení;
5. Rozhodování: vznik nové „intelektuální technologie“. [Bell 1973:14]

Existuje však i řada jiných vymezení. Brzezinski, který dává přednost neologismu

(1) Termín „postindustriální společnost“ pochází pravděpodobně od A. K. Coomaraswamyho, který v r. 1913 takto označil společnost, která se má vrátit ke strukturám a hodnotám před industrialismem a masovou výrobou [Marien 1977:417]. „Nové“ pojetí tohoto termínu přičítá Bell D. Riesmanovi (v práci *Leisure and Work in Post-Industrial Society* [1958]), sám prý poprvé užil tohoto názvu v přednáškách na saleburském semináři v r. 1959.

(2) V r. 1973 uveřejnil M. Marien již tehdy neúplný seznam 88 názvů pro označení takového modelu společnosti, který zahrnuje alespoň některé rysy modelu nazývaného postindustriální společnost [Marien 1973:268–269].

„technetronní společnost“ (3), vypočítává celé desatero rysů „nové“ společnosti [Brzezinski 1970:10–14], Kahn a Wiener uvádějí těchto znaků patnáct [Kahn—Wiener 1968:186], zatímco Touraine zdůrazňuje tři specifické rysy postindustriální společnosti [Touraine 1971:7–8].

2. Metoda modelování postindustriální společnosti

Teoreticko-metodologickým základem teorie postindustriální společnosti, právě tak jako teorie industriální společnosti, je technologický determinismus. Ten však byl například v Bellově pojetí značně modifikován — proti své původní podobě, kterou nacházíme v takových formulacích, jako je známá věta L. A. Whiteho, že „technologie je nezávisle proměnná, sociální systém je závisle proměnná“.

Bell nevěří, že by společnosti byly tak organické nebo tak integrované, že by byly analyzovatelné jako jednotný systém. Ve svých rozbořech vychází z představy tří nezávislých společenských sfér: a) sociální struktury, zahrnující technologii, ekonomiku a zaměstnaneckou strukturu (stratifikaci), b) sféry politiky, zabývající se regulací rozdělení moci a řešením konfliktů jednotlivců a skupin a c) sféry kultury, která je oblastí expresivních symbolů, morálních hodnot a transcendentních pojmů [Bell 1971:159; Bell 1973:12].

Podle Bella je teorie postindustriální společnosti převážně teorií dlouhodobých sociálních změn a má být předpovědí proměn sociální kostry západní společnosti. Není a nemůže být souhrnným modelem celé společnosti: vypovídá prý málo o základních změnách v hodnotách či o charakteru politických krizí. Zároveň je pojem postindustriální společnost analytickou konstrukcí, nikoliv obrazem specifické či konkrétní společnosti. Má být pojmovým schématem, které při vysokém stupni abstrakce shrnuje pod společnou rubriku pouze některé atributy komplexní reality za účelem zjištění podobností a rozdílů vzhledem k jiným atributům a vlastnostem objektů či zkušeností. Z toho pak plyne, že „jako logický řídicí plán není pojmové schéma ani pravdivé, ani falešné, ale buď užitečné, nebo ne.“ [Bell 1973:9]

Bell zakládá svoji představu o pojmovém schématu na tzv. osovém principu a osově struktuře. Myšlenka osového principu a osově struktury je pokusem vymezit, jak společnost drží pohromadě, a má prý v rámci pojmového schématu umožnit nalézt organizační bázi ostatních institucí. V tomto pojetí má každá ze tří společenských sfér svou vlastní osu, která se od ostatních os nejen liší svými normami a rytmy změn, ale může s nimi být v protikladu. Osovým principem sociální struktury je podle Bella ekonomismus, osa politiky je prý tvořena vztahem participace lidu a byrokracie, osou kultury je v posledním století modernismus. Sám pojem postindustriální společnost pak zdůrazňuje centralitu teoretických znalostí jakožto osy nové technologie, ekonomického růstu a společenské stratifikace [Bell 1971:158].

Zároveň, tvrdí Bell, charakter soudobé technologie vyžaduje (jak z hlediska využití, tak i z hlediska jejího dalšího rozvoje) plán a program, a to v celospolečenském měřítku. Postindustriální společnost jako společnost orientovaná na budoucnost se vyznačuje výrazným růstem významu politické sféry. Důraz na politizaci veškerého společenského dění nalézáme ve všech variantách teorie postindustriální společnosti.

Již z těchto stručných poznámek je patrné, že i když technologický determinismus představuje základ metodologie postindustrialismu, nalézáme zde i pokusy hledat

(3) Brzezinski zdůvodňuje svůj název tvrzením, že lépe odpovídá charakteru základních impulsů změn v naší době. Podle něho i termín industriální opisoval to, co bylo možno nazvat postagrárníím věkem [Brzezinski 1970:9]. Bell kritizuje Brzezinského neologismus za to, že přesouvá ohnisko změny z teoretických znalostí na oblast jejich praktické aplikace a umožňuje výklad v duchu technologického determinismu [Bell 1973:38].

jiná východiska a jiné cesty. Řada prohlášení autorů teorie postindustriální společnosti ukazuje na jejich spřízněnost s teorií faktorů. V pojetí technologického determinismu nalézáme výrazné rysy scientismu a akcent na růst významu politických rozhodnutí vede často k prolínání technologického determinismu s determinismem politickým. Je možné říci, že metodologie postindustrialismu je eklektickou směsí často logicky neslučitelných principů.

Přesto však technologický determinismus tvoří jádro metodologie autorů postindustriální vize budoucnosti. Striktní rozdělení společenských sfér, tak příznačné pro Bella, nenacházíme u všech teoretiků postindustriální společnosti. Například podle Brzezinského, který se sice ohrazuje proti technologickému determinismu [Brzezinski — Huntington 1964:421], je technetronní společnost „společností, která je kulturně, psychologicky, sociálně a ekonomicky formována pod vlivem techniky a elektroniky, zvláště ve věku počítačů.“ [Brzezinski 1970:9] Též Kahnův pojem postindustriální společnosti zahrnuje mnohé jevy z kultury a politiky a podle Galbraitha je prostě růst úlohy státního plánu v kapitalistických zemích funkcí moderní technologie. Zároveň i sám Bell často nedodrжуje ono rozdělení sfér: změny v sociální struktuře podle něho „kladou otázky“ pro zbytek společnosti [Bell 1973:13]; pět základních směrů, v nichž podle Bella působí technologie na společnost, také přesahuje jím vymezenou sociální strukturu a dotýká se například estetických vjemů, způsobuje zásadní změny v senzitivitě, promítá se do umění, zvláště do výtvarnictví [Bell 1973:188—189]; eroze hodnot protestantismu, která podle Bella proběhla v USA ve dvacátých letech, byla podle jeho názoru mimo jiné důsledkem masové výroby a spotřeby, reklamy, automobilů, masových komunikačních prostředků [Bell 1976:64—56].

Skutečnost, že technologický determinismus tvoří základ metodologie teorie postindustriální společnosti, vede k tomu, že i v ní můžeme nalézt obecné nedostatky tohoto přístupu ke společenské realitě: vytržení techniky a vědy ze struktury výrobních sil i při současném zdůraznění úlohy vědce znemožňuje nalezení objektivních vztahů člověk — věda — technika; nerespektování dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů a zcela programové zavržení kategorie výrobních vztahů vede k nepochopení podstaty společenské základny, zavržení dialektickomaterialistických vztahů mezi základnou a nadstavbou (buď cestou vulgarizace těchto vazeb, nebo popřením jejich existence); to vše pak znemožňuje vytvoření vědecké představy o podstatě společenské struktury, vymezení společenských kategorií a jejich vztahů a pochopení společenské determinovanosti vědy a techniky, což teorie postindustriální společnosti zcela postrádá. Výrazná poplatnost pragmatickému relativismu, která je patrná v Bellově „osové metodologii“, nadto ukazuje problematičnost jeho závěrů, neboť nelze přijmout užitečnost jako kritérium jistoty, že „osa“ výzkumu prochází podstatou zkoumaného jevu. Tento fakt zároveň odhaluje metafyzickou podobu komplexnosti, které Bell dosahuje analýzou všech jím vymezených společenských sfér, neboť staví otázku, zda vzniklý teoretický systém není prázdnou abstrakcí místo modelem pravdivě odrážejícím objektivní realitu.

3. Ekonomie postindustriální společnosti

Pokud jde o oblast ekonomiky, opakuje teorie postindustriální společnosti většinu argumentů teorie industriální společnosti a teorie konvergence o charakteru a významu manažerismu, technokratismu a plánování. I postindustrialisté interpretují vlastnictví jako ovládání majetku a nikoli jako základ systému výrobních vztahů: pro Bella je vlastnictví pouze právníkou fikcí.

Podle Bella se Spojené státy vyvíjejí od společnosti založené na podnikatelském tržním systému ke společnosti nové, vyžadující „obrat k nekapitalistickému způsobu

myšlení“: v době, kdy roste „sektor nepřinášející zisk“, nelze již nadále spoléhat na zbožní míry zaměřené na soukromého spotřebitele. Bell volá po „národním technologickém hodnocení“ důsledků společenského rozvoje a kritizuje nepřítomnost mechanismu, který by umožňoval racionálnější hodnocení společenských potřeb „na základě jasné koncepce „společenského zájmu“.“ [Bell 1973:283]

Význam korporací je v teoriích postindustriální společnosti posuzován různě, a to i u samotného Bella. Ještě v práci *The Coming of Post-Industrial Society* vidí tento autor monopoly jako instituci, která plní společenské potřeby: sjednocuje zájmy, je arénou pro osobní iniciativu, nahrazuje rozpadající se tradiční zdroje sociální opory ve společnosti, jakými byly malá města, církev, rodina, je místem řešení požadavků sociální bezpečnosti, spravedlnosti a úcty [Bell 1973:288–289]. V práci *The Cultural Contradictions of Capitalism* však již klade zvýšený důraz na to, co nazývá „veřejným hospodářstvím“ (public household), což je „krok k přiznání nutnosti omezit činnost soukromých korporací“ [Krasin 1976:118].

„Veřejné hospodářství“ je pro Bella kategorie označující spojení ekonomiky a politiky. „Veřejné hospodářství“ má být cestou zabezpečení stability postindustriální společnosti a jeho výchozím bodem musí být „přiznání společenského charakteru zdrojů a potřeb“. „Veřejné hospodářství“ podle Bella existovalo vždy, ale v poslední době zaznamenalo kvalitativní zvrat: vzniká normativní ekonomika politického přerozdělování, stabilizace a ekonomického růstu, v níž centrální roli hraje vláda. Ta je nucena věnovat pozornost rozvoji vědy a technologie, rozrůstá se normativní sociální politika, zvláště v oblasti občanských práv, bytové výstavby, ekologie, zdravotnictví a sociálního zabezpečení. „Veřejné hospodářství“ je „politický trh“, kde stát vystupuje jako arbiter. „Moc státu... je základním faktem moderní společnosti.“ [Bell 1976:228] Je však třeba zároveň vidět, že některé Bellovy formulace z poslední doby umožňují jiný výklad jeho chápání ekonomických vztahů: když mluví o možnosti využít tržní mechanismus k dosažení společenských cílů, přibližuje se vlastně zásadám neokonzervatismu [Bell 1977:135].

Obdobné úvahy jako u Bella nacházíme i v díle J. Galbraitha. I v jeho pojetí vystupuje zralá korporace, vzniklá v procesu „sebesocializace“ jako jádro nového industriálního systému, její zájmy však musí být v budoucnosti překonány zájmy celospolečenskými [Galbraith 1975: 374–375]. V knihách Brzezinského však nacházíme úvahy o korporaci jako garantu nového řádu a v práci Kahna a Bruce-Brigge jsou nadnárodní korporace dokonce prezentovány jako hybná síla progressu v příštích generacích [Kahn—Bruce-Briggs 1972:58].

Reflexe objektivního procesu prohlubování společenského charakteru výroby v soudobém kapitalismu nevede tudíž postindustrialisty k pochopení podstaty a revolučních důsledků tohoto faktu. Žádný z doporučených či předvídaných následků se ve své podstatě nevymyká kapitalistickým výrobním vztahům, naopak má sloužit jako argument pro zdůvodnění další existence státně monopolistického kapitalismu.

Poněkud stranou od všech těchto úvah stojí taková pojetí, která mohou být reprezentována Tourainovým návrhem, aby do centra teorie „nové“ společnosti byly postaveny otázky závislé participace, manipulace a konformismu. „Dnes je užitečnější mluvit o odcizení než o vykořisťování“, což je sociální, a ne ekonomický vztah, vyžadující ne ekonomickou, ale sociologickou analýzu [Touraine 1971:8 a 23–24]. Za zmínku stojí i skutečnost, že řada teoretiků postindustrialismu se snaží kvantifikovat ekonomické i sociální indikátory „nové“ společnosti (4).

(4) I. V. Bestužev-Lada uvádí ve stati *Kritika sociálních ukazatelů v teoriích „postindustriální společnosti“* pět indikátorů „nové“ společnosti: sociálně demografické faktory, sociálně výrobní struktura, sociálně kvalifikační struktura, struktura průměrného rodinného rozpočtu, vztah

4. Sociální struktura postindustriální společnosti

Bell, jak to odpovídá duchu představ C. Clarka, tvrdí, že „první a nejjednodušší charakteristikou postindustriální společnosti je skutečnost, že většina pracovních sil již není zaměstnána v zemědělství nebo v průmyslu, ale ve službách, které jsou vymezeny jako obchod, finance, doprava, zdravotnictví, rekreace, výzkum, školství a vláda“ [Bell: 1973 : 15]. Právě tento fakt má vyjádřit, že postindustriální společnost je „hrou mezi lidmi“ — oproti „hře proti přírodě“ preindustriální společnosti a „hře proti umělé přírodě“ společnosti industriální — jejíž pravidla jsou dána ne silou svalů, ale energií a informací. Podle Bella byl rok 1956 tím rokem, kdy se v USA pracovníci služeb stali početnější než „modré límečky“ a rok 1980 má být rokem, kdy by podíl „bílých límečků“ měl dosáhnout 50,8 % všech pracujících [Bell 1973: 134]. (5)

Součástí ideologie postindustrialismu je časté uznání existence „třídního boje“ proletariátu, ale pouze jako „puncu“ společnosti industriální, který v „nové“ společnosti nemá místo (6). Prožíváme destrukci klasického obrazu třídní společnosti, tvrdí Touraine. „V programové společnosti již dělnická třída není privilegovanou historickou silou“, a otázky podmínek života proletariátu nemohou již být centrálním tématem společenských debat [Touraine 1971: 17 a 72]. I Galbraith tvrdí, že „uvnitř industriálního systému se procento proletářů v modrých límcích zmenšuje a jeho vliv klesá“. Klesá prý též poptávka po výrobních dělnících, kvalifikovaných i nekvalifikovaných, přičemž nezaměstnanost existuje souběžně s vysokým nedostatkem specialistů [Galbraith 1969: 238—239]. Zároveň, jak tvrdí například Bell a Galbraith, dochází k poklesu členů odborů, který nelze zastavit (7).

Bell formuluje poměrně složitý model americké společenské struktury, k jehož konstrukci používá několika kritérií, os. Jsou to:

I. Horizontální struktura, kde rozdíly jsou založeny na znalostech, zahrnující a) třídu specialistů, tj. vědců, technologů (inženýrů, ekonomů a lékařů), administra-

pracovního a volného času. Ukazuje kvantitativní rozdíly v jednotlivých stádiích společenského vývoje tak, jak je vidí autoři teorie postindustriální společnosti, a provádí jejich kritickou analýzu [Idéologické skije 1974: 278—283].

(5) Přesné vymezení profesí, které spadají do sféry služeb, neexistuje. Bellovi se kategorie „bílých límečků“ někdy kryje se sférou služeb, přičemž jako podskupinu „bílých límečků“ uvádí pracovníky služeb v užším smyslu [Bell 1973: 18]. Zároveň upozorňuje, že do sféry služeb patří i pracovníci z řad „modrých límečků“, jako jsou např. pracovníci dopravy a autoopraven [Bell 1973: 133].

(6) Podle Bella třída „neoznačuje specifickou skupinu lidí, ale systém, který institucionalizuje základní pravidla nabytí, držby a převádění různých mocí a k nim patřících privilegií“ [Bell: 1973: 361].

(7) Dynamika nezaměstnanosti v rámci jednotlivých kategorií námezdních pracovníků v USA vypadala ovšem jinak (v procentech k počtu pracovních sil dané kategorie):

kategorie	1960	1965	1970	1975	1977
„bílých límečků“	2,7	2,3	2,8	4,7	4,3
specialisté a technici	1,7	1,5	2,0	3,2	3,0
administrativně řídící					
personál	1,4	1,1	1,1	3,0	2,8
obchodníci	3,8	3,4	3,4	5,8	5,3
kancelářští pracovníci	3,8	3,3	4,0	6,6	5,9
„modré límečky“	7,8	5,3	6,2	11,7	8,1

(podle MEiMO 1978/6 s. 156)

tivních a kulturních pracovníků (umělců a církevních pracovníků); b) techniky a polospécialisty; c) úředníky a zaměstnance obchodu; d) řemeslníky a polokvalifikované pracovníky (modré límečky).

II. Vertikální struktura, v níž jsou skupiny podle sfér aktivity: a) ekonomika; b) vláda; c) univerzity a výzkumné instituce; d) sociální komplexy (nemocnice, centra speciálních služeb atd.); e) armáda.

III. Řídící systém, daný politickým řádem: a) státní vedení — kancelář prezidenta, legislativní vůdci, byrokratičtí a vojenští vůdci; b) zbytek politického systému — strany, elity (vědecké, akademické, obchodní, vojenské), mobilizační skupiny (funkční, etnické, speciální) [Bell 1973:375].

Nelze ovšem tvrdit, že by autoři teorie postindustriální společnosti viděli budoucnost jako zcela harmonickou. Známé odhady rozložení pracovní síly z hlediska času věnovaného pracovní aktivitě, které zformulovali Kahn a Wiener, předpokládají, že i v „nové“ společnosti zůstane 5% nezaměstnaných, 5% částečně nezaměstnaných, 5% dobrovolně nezaměstnaných atd. [Kahn-Wiener 1968:196]. Spojené státy „mezi dvěma věky“ jsou zemí, která zahrnuje jak oblasti s technetronními rysy, tak i rajóny industriální a preindustriální Ameriky [Brzezinski 1970:200–201] a má tolik problémů a nedostatků, že jejich seznam by byl i podle Brzezinského dlouhý. Zároveň se v „nové“ společnosti stává vzdělání „stále důležitější známkou rozdílu v sociální hierarchii“ [Touraine 1971:12]. I podle Galbraitha odráží vzdělání „závažný třídní rozdíl naší doby“ [Galbraith 1969:250]. „Nový třídní konflikt“ postindustriální společnosti má být sporem o vliv na státní rozpočet než bojem mezi dělníky a manažery [Bell 1976:24]. Za příznak „nové“ doby je považován i boj mezi specialisty a prostým lidem v organizaci a komunitě [Bell 1973:129 atd.].

Obecně lze říci, že pro všechny modely sociální struktury, které předkládají autoři teorie postindustriální společnosti, je typická poplatnost scientistickým iluzím o úloze vědy a vědce ve společnosti, popírání třídní analýzy společnosti, nepochopení i vědomé zneužívání zvulgarizované struktury kategorie souhrnného pracovníka. V těchto souvislostech proklamace nových sociálních vztahů, vycházející z falešných představ o důsledcích vědeckotechnického pokroku v podmínkách kapitalismu, ústí ve vize, v nichž lze „rozdíly v povolání směřovat s rozdíly mezi třídami; rozdíly ve způsobu života s rozdílným postavením tříd v celkovém řádu společenské výroby“ [Lenin 1958:198].

5. Věda a vědci v postindustriální společnosti

Podle Bella je postindustriální společnost kategorií, která je charakterizována nejen pohybem od výroby k službám v ekonomice, ale i novým, na vědě postaveným průmyslem a technologií a vznikem nové elity. V oblasti inovací a formování politických rozhodnutí dochází v „nové“ společnosti ke změně racionality, a to ve směru od empirismu a metody zkoušky a omylu. Mění se i samotný charakter znalostí: „pojem *postindustriální společnost* zdůrazňuje teoretické znalosti jako osu, kolem níž budou nová technologie, ekonomický růst a stratifikace organizovány“ [Bell 1973:112].

Významnost teoretických znalostí je vyjádřena i Bellovým pojmem „intelektuální technologie“ (8), jímž rozumí „takové techniky, jako je lineární programování,

(8) K definování technologie užívá Bell myšlenku z nepublikované práce H. Brookse. V jejím duchu pak rozlišuje sociální technologii (organizace nemocnic, mezinárodní obchod), strojní technologii (automobily, numericky řízené stroje) a intelektuální technologii [Bell 1973:29].

systémová analýza, teorie informací, rozhodování, her a simulace, které při použití počítače umožňují akumulovat a manipulovat velké množství údajů různého druhu a dosáhnout úplnějších znalostí o sociálních a ekonomických záležitostech [Indicators 1968:157—158]. Tyto techniky se stanou „novými nástroji rozhodování“ [Toward 1969:5] a koncem XX. století mají hrát roli tak důležitou jako strojová technologie v minulých sto padesáti letech.

V postindustriálních vizích vystupuje věda jako autonomní, nezávislý element, který se stále více stává nejvlastnějším zdrojem techniky, technologie a sociálních vztahů. Autoři těchto vizí ignorují objektivní procesy, které vedou k přeměně vědy v bezprostřední výrobní sílu, i fakt, že v třídně rozpolcené společnosti „podobně jako stroje se charakterizují jako ‚stroje hospodáře‘ a jejich funkce — jako jeho funkce v *procesu výroby*... přesně tak je to i s vědou, která je ztělesněna v těchto strojích nebo v metodách výroby... Věda vystupuje jako *cizí nepřátelská síla* ve vztahu k práci a jako *vládnoucí* nad ní...“ [Marks — Engels 1973:555]. Stranou pozornosti postindustrialismu zůstává skutečný význam vědeckotechnického pokroku, která v socialistických výrobních vztazích vytváří materiální základnu komunistické společnosti.

Podle teoretiků postindustriální společnosti má nový význam teoretických znalostí vliv i na sociální strukturu. „Jestliže dominantní figurou uplynulých sta let byli podnikatel, obchodník a průmyslový manažer,“ tvrdí Bell, „pak ‚novými lidmi‘ jsou vědci, matematici, ekonomové a inženýři nové intelektuální technologie“ [Bell 1973:344]. Jako nejširší označení této nové vedoucí skupiny bývá užívána kategorie „specialisté a technici“, jejíž jádro tvoří vědecko-teoretický potenciál, dělený jednak podle sektorů působnosti (průmysl, vláda, univerzity), jednak podle funkce (výroba, výzkum, výuka).

Tato sociální skupina v posledních letech nejdynamičtěji roste. Právě z této skutečnosti dovozují autoři teorie postindustriální společnosti řadu podstatných charakteristik budoucnosti. Kvalita „nové“ společnosti má být dána rozhodující rolí teoretické vědy a sociální skupiny, která je jejím nositelem (tzv. kvartární sektor). I ve svém nejširším vymezení — jako „specialisté a technici“ — představovala tato podskupina služeb podle Bella ve Spojených státech v roce 1968 13,6 % všech pracujících a v roce 1980 má dosáhnout 16,3 %. Současně relativní pokles počtu „modrých límečků“ v USA v letech 1964 až 1975 z 36,3 % na 33,7 % (při absolutním početním růstu v témže období z 25,5 miliónů na 29,9 miliónů) svědčí o erozi dělnické třídy [Bell 1973:137, 18, 40]. Bell ovšem tvrdí, že nejdůležitější neznámá největší. Jestliže rozhodující význam budou mít intelektuální instituce, pak to neznámá, že většina osob budou vědci, inženýři či technici, i když postindustriální společnost prý bude „mass knowledge society“. Proto vědecký stav, jeho étos a organizace, je monádou, která v sobě nese obraz budoucí společnosti.

Na první pohled je patrné, že tato dvojí redukce ze sociální skupiny, pro jejíž označení užívá marxismus pojem souhrnný pracovník — redukce napřed ke službám a poté ke „specialistům a technikům“ — znamená, že ne pouhé statistické údaje, ale určitá teorie, „volba osy“ má svědčit o „rozpadu komunistického ideálu“. Ve skutečnosti žádný z procesů, které se Bell a ostatní autoři teorie postindustriální společnosti snaží v těchto souvislostech interpretovat, sám o sobě nikterak neznámá, že třídní struktura v marxistickém pojetí přestala být základem sociální struktury, že by tato třídní struktura přestala být bezprostředně spjata s vlastnickými vztahy, nebyla jižází sociálního postavení lidí a nadále neurčovala podstatu a charakter sociálních, politických a ideových vztahů. Stále hlubší poznávání důsledků vědeckotechnické revoluce plně potvrzuje objektivní charakter kategorie společensko-ekonomická formace, která právě umožňuje nalézt skutečné kontury

dějin, opakovatelnost, zákonitost, a tudíž i vědecky předvídat vývoj společnosti. Naopak odmítnutí kategorie společensko-ekonomická formace je výchozí gnoseologickou příčinou, proč buržoazní futurologie, v daném případě zastoupená teorií postindustriální společnosti, nemůže dát vědecky relevantní obraz budoucnosti.

Všechny výše uváděné teze autorů teorie postindustriální společnosti mají současně sloužit jako argumenty pro vyjádření „nového“ postavení univerzity a vědecko-výzkumných pracovišť mezi společenskými institucemi. Nejdůležitějším faktorem přestal být finanční kapitál, tvrdí např. Bell, a stal se jím „lidský kapitál“: organizace vědy, výběr a využití talentů. Univerzity se tak stávají „great keepers“ postindustriální společnosti. Všichni přívrženci této teorie, snad pouze mimo Galbraitha, mluví v té souvislosti o konci věku liberálních, nezávislých univerzit, o spojení univerzit s vládou.

6. Politika a postindustriální společnost

Z hlediska Bellovy metodologie je politika organizována podle jiné osy než sociální struktura, tvořící obsah pojmu postindustriální společnost. Je však pravděpodobné, že „postindustriální společnost bude obsahovat více politiky než dříve, neboť výběr se stává vědomý a centrální rozhodování více viditelné“ [Indicators 1968:238].

Podle teoretiků „nové“ společnosti dostává sociální inženýr prostřednictvím intelektuální (sociální) technologie možnost technizovat rozhodovací procesy a řídit sociální experimenty. V tomto smyslu nemá pravdu Aron, když tvrdí, že postindustrialismus nepřináší nic nového vzhledem k jeho (Comtovu) pojetí průmyslu, který prý též zahrnuje vědu [Aron 1968:103—104].

Ve všech variantách teorie postindustriální společnosti nalézáme různé představy o deideologizaci v důsledku technizace rozhodovacích procesů, vyjadřující podle Bella skutečnost, že staré politické ideje radikálních hnutí ztrácejí svoji sílu (9). S tím souvisí i pokusy o vytvoření ideologie „nové“ společnosti. Například Bell soudí, že rozhodující otázkou pro politické řízení v postindustriální společnosti je existence společného rámce hodnot. Poukazuje na fakt, že krize kultury, černošské hnutí, odcizení mládeže a růst nespokojenosti mezi intelektuály „staví otázku stability samotného systému,“ a volá po novém náboženství, které by se mělo stát „prostředkem dosažení sociální solidarity“, chránit řád, zabezpečovat spojení s minulostí a vytvářet „moment transcendentnosti“ [Bell 1976:157, 167—171]. Bell se též pokouší položit základy „společenské filozofie“, která by se měla stát politickou filozofií společenského hospodářství: vymezit vztahy subjektů společenského hospodářství, svobody a nutnosti, spravedlnosti a efektivnosti, soukromého a společenského v ekonomice a morálce [Bell 1976:256]. Dožaduje se přehodnocení vymezení rovnosti; v této otázce vidí „ústřední hodnotový problém postindustriální společnosti“ [Bell 1973:425]. Také Brzezinski mluví o potřebě „nové intelektuální syntézy“ v jakémsi „racionálním humanismu“, Wiener hledá přímo „ideologii roku 2000“ atd.

Otázka limitů politické participace v důsledku užití sociální technologie je v postindustriální teorii řešena různě. Například Brzezinski v diskusi na zasedání *Komise pro rok 2000* Americké akademie věd a umění již v roce 1965 mluvil o fundamentální změně role skupin v politickém systému, o novém vztahu politického systému a společnosti — čímž vlastně předjímal jednu ze základních tezí v současnosti se formujícího neokonzervatismu. V USA prý dochází k revoluci v pojmu reprezentace

(9) Bell tvrdí, že pokračoval-li radikalismus (například v hnutí Nové levice), jeho síla nevycházela z politiky, ale z kultury, odporu vůči hodnotám! [Bell 1976: 41—42].

ve směru k funkci, technické reprezentaci. Politický systém podle Brzezinského přestává být demokratický, pokud jde o možnost volby politického vývoje, ale ve smyslu podpory určitých autonomních oblastí společnost demokratickou zůstává [Toward...1969:35—36, 51—52]. Nebo jinak: „Technologické změny vyžadují, aby moderní společnost stále více plánovala. Uvědomělé řízení americké společnosti se velice rozšíří a plánovači asi nahradí právníky jako hlavní sociální zákonodárce a manipulátory.“ [Brzezinski 1900:260] Je patrné, že Brzezinski rezignuje na řadu tradičních buržoazně demokratických prvků politického systému a pod heslem efektivnosti se snaží nalézt teoretické zdůvodnění „technetronní diktatury“.

Podle Touraina tvoří „vládnoucí třídu“ technokraté (manažeři velkých podniků a vysocí státní úředníci). Jejich ideologií je sloužit státu, jejich úkolem je řídit změny nástroji sociální a kulturní integrace: K „nové“ společnosti podle Touraina patří odcizení a manipulace. V postindustriálních teoriích nalézáme ovšem i takové utopie, jakou je Galbraithova představa o tom, že kolektivy přednášejících získají rozhodující vliv na rozpočet univerzity, na výzkum a vzdělání a užijí tuto moc pro mravní a intelektuální zdokonalení osobnosti.

Podle Bella jsou kvalifikace a talent filtrem pro získání politického postavení, jinak dostupného pro všechny. Specialisté jsou prý hlavní třídou nově vznikající společnosti, ale tato třída není nositelem systému společenské kontroly — ten je součástí politického řádu a otázka, kdo politický řád řídí, je otevřená. Technici se nemohou podle Bella stát novými vládci, jak to odpovídá představám Saint-Simona a Veblena, neboť technická řešení jsou řešení způsobů a ne volba cílů. Specialisté nepředstavují homogenní skupinu, ale jsou rozděleni ideologicky. K moci se dostávají pomocí instituce poradců a na vzdělání je postavena pouze autorita. Osud Oppenheimera ukončil mesianistické vize role vědců ve společnosti: skutečná moc náleží politikovi. Model rozvrstvení moci, který formuluje Bell [Bell 1973:359], vidí sice zdroj, ohnisko, rozhodující postavu i cestu k moci v intelektuálních institucích a vědci, ale prostředky moci a její „třídní základ“ staví na rovnováze technicko-politických sil.

Bell tvrdí, že postindustriální společnost potřebuje nové formy participace. Podle něho je v „nové“ společnosti „sociální jednotkou spíše komunita než jednotlivec“ Tato skutečnost, právě tak jako plánování, povede prý k zesílení konfliktů: „plánování vytváří specifické ohnisko rozhodování jako protiklad k anonymnější a rozptýlenější roli trhu; stává se viditelným bodem, na nějž může být činěn nátlak.“ [Bell 1973:364]. Tím vzniká podle Bella v postindustriální společnosti prostor pro participaci jednotlivců a skupin a politický systém nemůže v důsledku toho nikdy být zcela technokratický.

Propojení technologie a politiky v „nové“ společnosti má být patrné i na růstu významu a rozsahu státního intervencionalismu: s novou sociální technologií rostou možnosti státní politické intervence i nutnost zasahování státu do všech oblastí života složité společnosti orientované na budoucnost. Zvláště důležité je podle Bella „podřízení ekonomických funkcí politickému systému“, což činí z politického systému ústřední systém společnosti [Bell 1973:373, 377].

7. Kultura a postindustriální společnost

Také sféru kultury odděluje Bell od sféry sociální struktury. Nadto jsou podle něho dnešní modernistická kultura Spojených států a industriální společnost založeny na přímo protikladných principech: „první zdůrazňuje funkci racionalitu, technokratické rozhodování a meritokratický charakter odměňování; druhá apokalyptické

nálady a iracionalistické formy chování. Právě toto rozdělení je historickou kulturní krizí veškeré západní buržoazní společnosti“ [Bell 1976:84].

V duchu své koncepce charakterizuje Bell kapitalismus jako ekonomicko-kulturní systém, tedy určitý vztah dvou os. Tradiční americká společnost konce osmnáctého až začátku devatenáctého století prý vykazovala jednotu principů těchto os: buržoazní světový názor, založený na racionalismu, faktech, pragmatismu, bez magie mystiky a romantismu a se zájmem o morálku, byl dominující nejen v sociální struktuře, ale i v kultuře (zvláště v náboženství a výchovném systému). Tehdejší kultura byla založena na tradici, zatímco ideálem kultury dneška je odlišnost a synkretismus.

Kultura je podle Bella založena na vyjadřování a přestavbě vnitřního obsahu osobnosti s cílem dosažení seberealizace a sebeuspokojení. Kultura představuje „nejdynamičtější komponent naší civilizace, dynamičtější než technologie“ [Bell 1976:85]. Konkrétní projevy těchto principů v modernistické kultuře však Bell odsuzuje jako egocentristický a hedonistický výraz ztráty vůle a společenský úpadek. I když je podle něho „kultura ego“ produktem buržoazního individualismu, zničila prý veškeré estetické normy, hodnotový systém protestantismu a puritanismu. Modernistické pojetí kultury vychází ze snahy o neomezené individuální sebevyjádření, přičemž jeho prvotním kritériem je odtržení od náboženství. Dnes prý známe pouze utopické iluze, které vedou k nihilismu, „sociální řád postrádá jak kulturu, která je symbolickým vyjádřením každé životnosti, tak morální impuls v podobě hybné nebo tmelící síly. Co tedy může držet společnost pohromadě?“ [Bell 1976:84] Právě takové úvahy vedou Bella k požadavku nalezení opory v novém „transcendentálním pojetí reality“.

Toto pojetí a hodnocení místa kultury patří ovšem ke specifice sociální filozofie D. Bella. U ostatních teoretiků postindustrialismu je patrná tendence kulturu tak či onak do modelu postindustriální společnosti začlenit. Například Kahn ve svých knihách s touto tematikou dovozuje z „novepikurejských“ rysů životního způsobu „nové“ společnosti, že tato společnost bude velice humánní, orientovaná na odpočinek, velice stabilní: mnohé vztahy prý budou připomínat řeckou společnost.

8. Ideologické funkce teorie postindustriální společnosti

Obecně lze říci, že teorie postindustriální společnosti — právě tak jako teorie industriální společnosti — představuje snahu nejen o ucelenou interpretaci společenského pokroku v duchu sociální filozofie stadií růstu, ale též snahu o určitou integraci předešlých dílčích teorií transformace kapitalismu. V tomto smyslu je teorie postindustriální společnosti eklektickou teorií, dokonce vědomě a programově eklektickou, spojující často logicky neslučitelné přístupy.

Jestliže základní teoretický rozdíl mezi představami o industriální a postindustriální společnosti lze spatřovat v chápání charakteru a úlohy sféry služeb ve společenské dynamice — pro Arona je terciární sektor pouhým vedlejším produktem sektoru sekundárního [Aron 1968: 57] —, z hlediska ideologické funkce je u teorie postindustriální společnosti zřetelné patrné odsunutí sociálního ideálu do budoucnosti, což tuto teorii činí mnohem pružnějším nástrojem ideologického boje. Teorie postindustriální společnosti tak dočasně získala možnost vstřebávat do sebe některé varianty teorií, které vznikly později — například teorie ekologické krize, limitů růstu atd. —, což mimo jiné ukazuje, jak relativní může být rozlišování optimistického a pesimistického křídla buržoazní interpretace vědeckotechnického pokroku [Titarenko 1978:163].

Charakter teorie postindustriální společnosti jako buržoazní verze imperialismu, lícící dějiny jako přípravu a rozvoj kapitalismu, je patrný na představě budoucnosti,

vizi modernizace ve směru určitého vzoru, reálného typu, k němuž lidstvo směřuje. Předestření tohoto vzoru v podobě dnešních Spojených států, tento protirevoluční amerikanocentrismus nalézáme ve všech variantách postindustrialismu. „Současná Amerika je sociální laboratoří světa,“ tvrdí Brzezinski, novátorská a tvůrčí společnost našich dnů [Brzezinski 1970:196] a Sovětský svaz je navždy odsouzen ke snaze dosáhnout konzumní standard Západu. Podle všech výpočtů to budou právě USA, které podle Kahna, Wienera, Theobalda atd. dosáhnou jako první postindustriálního stadia. Takovéto pojetí „modernizace“ ovšem ve svých praktických důsledcích ústí v zavržení nutnosti sociální revoluce: sama technologie přece „transformovala sociální vztahy a náš způsob chápání světa“ [Bell 1973: 188].

Je zajímavé, že většina variant teorie postindustriální společnosti zavrhuje myšlenku konvergence dvou protikladných soustav. Podle tvrzení Bella je představa konvergence založena na mylné premise, že existuje jedna prvořadá instituce, která může definovat společnost. Můžeme prý pouze specifikovat osy, na nichž vznikají shody či rozdíly: na ose vlastnictví existuje protiklad Sovětského svazu a Spojených států, avšak na ose produkce a technologie jsou obě země shodné. Termíny feudalismus, kapitalismus a socialismus jsou v Bellově pojetí důsledky marxistického pojmového schématu, jehož osou jsou vlastnické vztahy, zatímco preindustriální, industriální a postindustriální společnosti jsou pojmová schémata týkající se osy produkce a druhu znalostí. Bell tak vlastně opakuje Aronovu představu modalit industriální společnosti: „otázka pohybu z industriální do postindustriální společnosti a otázka pohybu z kapitalismu do socialismu či byrokratického kolektivismu jsou dvě rozdílné otázky, které se týkají vývoje na dvou velmi rozdílných osách“ [Bell 1976: 15]. Podle známých úvah Brzezinského představuje konvergence nežádoucí „revoluční“ změnu relativně úspěšných systémů. „Evoluce obou systémů, ale ne konvergence zdá se být neдрastickým modelem pro budoucnost“ [Brzezinski – Huntington 1964: 436].

Jsou ovšem i autoři, například Galbraith, kteří se hlásí k teorii konvergence, avšak omezují své úvahy zpravidla pouze na oblast ekonomiky. O vzrůstání shod protikladných společenských soustav v oblasti ekonomiky mluví ostatně i Bell a Brzezinski. Například pojem internacionalizace u Bella zahrnuje vědecké znalosti a technologické procesy — ale i shodu malířských, architektonických a hudebních stylů. Toto splývání však negarantuje shodné nebo podobné reakce: tato „reakce bude relativní podle různých politických nebo kulturních struktur té které specifické společnosti“ [Bell 1973: 114]. Lze tedy i v teorii postindustriální společnosti nalézt prvky teorie tzv. „omezené konvergence“ (P. Wiles).

Velké rozdíly ve vymezení pojmu postindustriální společnosti, množství autorů, kteří tuto teorii stále rozpracovávají, eklektický charakter a metodologická nedůslednost — to jsou hlavní faktory, které ztěžují přesné vymezení vztahu jednotlivých autorů teorie postindustriální společnosti k ideově-politickým proudům současnosti (10). Odsunutí sociálního ideálu do budoucnosti pak nutně vede k tomu, že i ty nejapologetičtější varianty této teorie v sobě nesou určitou kritickou distancí vůči současnosti; odmítnutí revoluční perspektivy kapitalistické společnosti ústí ve fakt, že i nejradiálněji se tvářící postindustriální sny jsou ve své podstatě apologetické. Hledat rozdíly mezi autory znamená často hledat akcent, který jednotliví teoretikové kladou na různé aspekty teorie „nové“ společnosti.

Některými svými rysy zapadá do široce vymezené teorie postindustriální společnosti i ideologie *Nové levice*. Řadou svých tezí se jí přibližuje Touraine, starší práce

(10) Viz například [Ikonikova 1975: 168–210] a [Titarenko 1978: 163–4].

Heilbronerovy, některé myšlenky Roszaka. Velký důraz na reformistické složky teorie postindustriální společnosti kladou takoví autoři, jako Theobald, který volá po spravedlivém rozdělení národního důchodu ve prospěch sociálně slabších, Galbraith se svým „socialistickým imperativem“ americké ekonomiky a některými svými závěry i Bell. Bell není spokojen s meritokratickým principem, který přisuzuje „nové“ společnosti, kritizuje buržoazní společnost jako institucionalizaci závisti, mluví o klimaktériu americké ekonomiky a zahraniční politiky ústící prý ve ztrátu civitas, tj. ochoty podřízovat se zákonům a vážit si práv druhých atd. Řada jeho úvah o komunální společnosti, veřejném hospodářství, společenské filozofii atd. jde za rámec soudobé Ameriky. Právě v jeho pojetí se postindustrialismus někdy snaží „vykreslit ‚postindustriální společnost‘ v některých rysech podobnou společnosti komunistické“ [Michejev 1971:15]. Bell však ani ve svých nejodvážnějších úvahách nejde za rámec kapitalistických výrobních vztahů a jeho doporučení zůstávají směsicí neoliberalismu a demokratického socialismu (11). V některých svých tezích, jak již bylo řečeno, přijímá i přístupy neokonzervativní ideologie, jejíž vznik na počátku sedmdesátých let předvídal H. Kahn. V představách Brzezinského, Kahna atd. o úloze korporací, inteligence, „národních zájmů“ USA nalézají pak své militantní vyjádření apologetické aspekty teorie postindustriální společnosti.

Přes veškeré rozdíly jednotlivých stoupenců této teorie představuje postindustrialismus ve vztahu k základnímu protikladu epochy vědomou opozici proti vědeckému světovému názoru, buržoazní „apologetickou sociální utopii epochy úpadku kapitalismu [Krasin 1976: 121]. I ve svých nejdemokratičtějších projevech — například v deklamované snaze dosáhnout sociální spravedlnosti prostřednictvím inteligence, a to ať již ve fatální vizi jako tvůrčí aktivity v pracovním procesu, či jako důsledku aktivního vstupu inteligence do politiky — napomáhá teorie postindustriální společnosti brzdění či tříštění protiimperialistických sil. Řadou svých závěrů pak vědomě slouží upevňování pozic vládnoucích tříd a usiluje o to, aby se do tábora antikomunismu zapojily ty společenské skupiny (zvláště z řad inteligence), které nelze získat pomocí hesel militantního antikomunismu. Relativní neuzavřenost teorie postindustriální společnosti bude z této teorie činit objekt, jemuž bude muset marxistickoleninská teorie i v budoucnu věnovat pozornost v návaznosti na stále hlubší poznávání procesů vědeckotechnického pokroku v rámci kapitalismu a na rozpracovávání teorie rozvinuté socialistické společnosti.

(11) Chápeme zde pojem demokratického socialismu ve smyslu vymezení daného B. Engelsem, podle něhož demokratický socialismus vyžaduje část opatření stejných s požadavky komunistů, „ale ne jako přechodná opatření vedoucí ke komunismu, nýbrž jako opatření, která stačí, aby se odstranila bída a zmizely zlořády nynější společnosti“ [Marx-Engels 1958:343].

Литература

- Aron, R.: *The Industrial Society. Three Essays on Ideology and Development*. New York, Simon and Schuster 1968.
- Bell, D.: *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York, Basic Books Inc., Publishers 1973.
- Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London, Heinemann 1976.
- Bell, D.: *The Future World Disorder: The Structural Context of Crisis*. Foreign Policy, Summer 1977.
- Bell, D.: *The Post-Industrial Society. The Evolution of an Idea*. Survey 1971/2.
- Brzezinski, Z.: *Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era*. New York, The Viking Press 1970.
- Brzezinski, Z. — Huntington, S.P.: *Political Power: U.S.A./U.S.S.R.* New York, Viking 1964.
- Dilgenskij, G.: *Krizis kapitalizma i buržuaznaja ideologija*. MEiMO 1977/2.
- Galbraith, J. K.: *Economics and the Public Purpose*. Harmondsworth, Penguin Books 1975.
- Galbraith, J. K.: *The New Industrial State*. Harmondsworth, Penguin Books 1969.
- Ideologičeskie problemy naučnotehničeskoj revoljucii*. Moskva, Nauka 1974.
- Ikonikova, G. I.: *Teorija „postindustrialnogo obščestva“*. *Buduščee čelovečestva i jego buržuaznyje tolkovateli*. Moskva, Mysl' 1975.
- Indicators of Social Change. Concepts and Measurements*. Ed. E. Sheldon and W. E. Moore, New York, Russell Sage Foundation 1968.
- Kahn, H. — Bruce-Briggs, B.: *Things to Come. Thinking about the Seventies and Eighties*. New York, Macmillan 1972.
- Kahn, H. — Wiener, A. J.: *The Year 2000. A Framework for Speculation on the Next Thirty-Three Years*. New York, Macmillan 1968.
- Krasin, J. A.: *Apologetičeskaja suščnost' teorii „postindustrialnogo obščestva“*. *Voprosy filosofii* 1974/2.
- Krasin, J. A.: *V poiskach utračennych cennostej*. *Voprosy filosofii* 1976/8.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 5. Praha, SNPL 1958.
- Marien, M.: *The Two Visions of Post-Industrial Society*. *Futures* 1977/5.
- Marien, M.: *Who Coined „Post-Industrial Society“?* *The Futurist*, Dec. 1973.
- Marks, K. — Engels, F.: *Sočinenija*, 2. vyd., sv. 47. Moskva, IPL 1973.
- Marx, K. — Engels, F.: *Spisy*, sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- Michejev, V. I.: *Kritika teorii „postindustrialnogo obščestva“*. Moskva, Znaniye 1971.
- Riesman, D.: *Leisure and Work in Post-Industrial Society*. In: *Mass Leisure*, Glencoe, Illinois 1958.
- Titarenko, L. G.: *„Technologičeskij determinizm“ kak teoretičeskaja osnova sovremennoj buržuaznoj socialnoj futurologii*. *Sociologičeskije issledovanija* 1978/2.
- Touraine, A.: *The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Structure in Programmed Society*. New York, Random House 1971.
- Toward the Year 2000: Work in Progress*. Ed. D. Bell. Boston, The Daedalus Library Beacon Paperback 1969.

Резюме

О. Крейчи: «Модель „постиндустриального общества“».

Статья является попыткой дать марксистско-ленинский критический анализ одной из новейших буржуазных общесоциологических концепций. По мнению автора, теория постиндустриального общества представляет новый вариант уже ранее сформулированных представлений о стадиях роста, представлений, пытающихся дать такую периодизацию истории, которая опровергла бы марксистскую категорию общест-

вешно-экономической формации. Чтобы показать специфику теории постиндустриального общества, автор стремится постигнуть определенную идеальную модель, способную выразить основные подходы некоторых сторонников этой теории к таким областям общественной жизни, как экономика, социальная структура, роль науки и ученых в «новом» обществе, политика, культура и т. д. и их основные отношения.

Исходной основой данной теоретической конструкции служит анализ главного методологического инструмента авторов теории постиндустриального общества — технологического детерминизма. Наибольшее внимание автор уделяет работам Д. Белла; но он пытается также отразить некоторые различия в его понимании постиндустриального общества и понимании З. Бржезинского, Г. Кана, Дж. К. Голбрейса и А. Турена. Одновременно он показывает некоторые различия между теорией постиндустриального общества, теорией индустриального общества и теорией конвергенции. Автор обращает внимание и на то обстоятельство, что теория постиндустриального общества действует как незаконченная теория, неустанно дополняемая и пересматриваемая ее сторонниками, вбирающая в себя некоторые мотивы из позднее возникших теорий. Заключение статьи посвящено характеристике идеологической функции теории постиндустриального общества. Автор подчеркивает, что переместив социальный идеал в будущее — что свойственно этой концепции — буржуазная идеология стремится приобрести определенные выгоды в идеологической конфронтации. Он показывает, что все понимание истории, характерное для постиндустриализма, представляет стремление показать развитие человечества, как подготовку и развитие капитализма. Картина модернизации, на которую опирается теория постиндустриального общества, своим американоцентризмом не является не чем иным, как стремлением доказать ненужность социальной революции.

Summary

O. Krejčí: A Model of „Post-Industrial Society“

The paper presents an attempt at a Marxist-Leninist critical analysis of one of the most recent bourgeois general sociological conceptions. In the author's opinion, the theory of postindustrial society represents a new variant of the notions of growth stages which have already been formulated in the past, of ideas promoting the elaboration of a periodization of history intended to confute the Marxist category of socio-economic formation. In order to bring out the specificity of the theory of postindustrial society, an effort is made to work out a certain ideal model capable of expressing the fundamental approaches of some supporters of this theory to such areas of social life as economy, social structure, the role of science and scientists in the „new“ society, politics, culture, etc., as well as their basic relations. The starting point for this theoretical construction is an analysis of the principal methodological tool of postindustrial-society theorists — technological determinism. Paramount attention is devoted to the works by D. Bell, while also the intention to grasp certain differences between his conception of postindustrial society and the conceptions of Z. Brzezinski, H. Kahn, J. K. Galbraith and A. Touraine is making itself felt. Attempts are simultaneously made at pointing out some differences among the theory of postindustrial society, the theory of industrial society, and the theory of convergence. Attention is also drawn to the fact that the postindustrial-society theory is still functioning as an open theory, continuously completed and reevaluated by its supporters and embodying some motives found in theories worked out at a later time.

In conclusion, the paper proceeds to characterize the ideological function of the theory of postindustrial society. The fact is brought out that by shifting the social ideal into the future — which is peculiar to this conception — the bourgeois ideology is endeavouring to gain certain advantages in the ideological confrontation. Light is thrown upon the fact that the whole conception of history typical of postindustrialism involves an attempt to present the evolution of mankind as a preparation and development of capitalism. With a view to its americanocentrism the image of modernization representing the basis of the theory of postindustrial society is nothing but an endeavour to demonstrate the uselessness of social revolution.

Sociálně psychologické jevy mají v životě socialistické společnosti stále bohatší, kvalitativně nový obsah a jejich úloha v procesu formování komunistických společenských vztahů, v činnosti pracovních kolektivů je stále aktuálnější a významnější. Praxe přesvědčivě dokazuje značný vliv sociálně psychologických faktorů na efektivnost rozvoje výrobního procesu, na zvyšování produktivity práce, na úspěšné řešení vědeckotechnických a ekonomických úkolů řízení. Tyto faktory jsou těsně spjaty i s řešením nejdůležitějších otázek sociálního rozvoje kolektivu, s výchovou a formováním socialistického vztahu k práci, s rozvíjením iniciativy a tvůrčí aktivity v socialistické výrobě.

Při filozofické analýze současných tendencí vývoje socialistických výrobních vztahů a procesu formování komunistického vědomí je třeba přihlížet ke specifičnosti sociálně psychologických jevů, podmíněných povahou socialistické společnosti.

V sociálně psychologické struktuře společenských vztahů zaujímá zvláštní místo sociálně psychologické klima ve výrobních kolektivech. Jeho význam zdůrazňují i materiály XXV. sjezdu KSSS: „... úloha sociálních faktorů v rozvoji výroby a růstu její efektivnosti se v nové pětiletce značně zvýší. Úroveň kvalifikace kádrů, činnorodé tvůrčí ovzduší a zdravé sociálně psychologické klima v kolektivu, péče o sociální podmínky pracovníků, budování kulturních zařízení a sportovních areálů při podnicích — to všechno činí život člověka zajímavější a bohatší a blahodárně se projevuje na výsledcích výroby“ [XXV. sjezd 1976:94].

Podle nové Ústavy SSSR je politické a morální ovzduší v pracovních kolektivech nezbytnou podmínkou realizace základní linie strany při rozvíjení demokratických principů v řízení výroby. V materiálech mimořádného sedmého zasedání Nejvyššího sovětu v říjnu 1977 je uvedeno, že „velké pojmy politiky a ekonomiky je třeba převést do jazyka praxe. Právě v pracovních kolektivech se pod vedením strany formují ideově politické a morální rysy nového pracovníka“ [Vystuplenije 1977:4].

Aktuálnost a společenská potřeba praktické i teoretické analýzy sociálně psychologického klimatu kolektivu vedla k tomu, že se objevilo množství prací zkoumajících a osvětlujících tento sociální fenomén, a to v nejrůznějších rovinách od populární publicistiky až po speciální interdisciplinární výzkumy především filozoficko-sociologické a sociálně psychologické povahy. Hlavní pozornost je v nich soustředěna na otázku sociálně psychologického klimatu v bezprostřední sféře pracovní činnosti, v socialistických výrobních kolektivech. (1) Značný rozmach výzkumů v této oblasti

(1) Různé směry studia sociálně psychologického klimatu jsou rozvíjeny ve vědeckých střediscích v Moskvě (A. V. Petrovskij, A. A. Bodalev, G. M. Andrejeva, J. V. Šorochova, N. S. Mansurov, O. I. Zotova aj.), v Leningradu (A. G. Kovalev, J. S. Kuzmin, A. A. Rusalina, A. L. Svencickij, L. A. Jeršov aj.) a rovněž v Kijevě, Charkově, Kazani, Tallinu, Sverdlovsku, Kišíněvu, Rize, Tomsku, Dněprodžeržinsk, Kurganu, Kostromi a v dalších městech, a to především odborníky z oblasti filozofie, psychologie, sociologie. Zvláště velká pozornost je zaměřena na sociálně psychologické aspekty činnosti ve sféře řízení a organizace výroby. Známý odborník v oblasti řízení S. V. Jemeljanov zdůrazňuje, že „nebudeme přehánět, řekneme-li, že těžiště vědeckého studia řízení se postupně přesunuje do oblasti řešení úkolů spojených s problémem řízení kolektivů lidí zapojených do výrobní a organizační činnosti...“ [Jemeljanov 1969:18].

vyžaduje, aby byly prohloubeny jejich metodologické i aplikované prvky. Následující stránky jsou věnovány některým aspektům studia uvedené problematiky.

Pojem sociálně psychologické klima

Analytický přístup ke studiu sociálně psychologického klimatu kolektivu je nejvlastnější filozofii, sociologii, obecné psychologii a sociální psychologii.

Dnes již nikdo nepochybuje o tom, že mezi těmito disciplínami nelze vést demarkační linii (L. P. Bujeva). Nelze je však ani uměle zaměňovat. Propojenost sociologického a psychologického poznání při výzkumu chování osobnosti, při studiu vzájemných vztahů v kolektivu či v jiných formách společenství, zjevná spojitost a vzájemné ovlivňování poznatků z různých oblastí jsou zdroje obtíží komplexního výzkumu. (2)

Je známo, že sociálně psychologické zvláštnosti, psychologické a sociologické faktory hrají v činnosti výrobních kolektivů výraznou a samostatnou úlohu [Leontjev-Lomov-Kuzmin 1976; Lomov 1976; Smoljan-Solnceva 1977]. Vymezení této samostatnosti je — jak ukazují dosavadní zkušenosti — značně obtížné. Z velké části to lze vysvětlit vývojovými tradicemi obou disciplín, volbou výzkumných metod a jejich vzájemným pronikáním (sociologických do psychologie a psychologických do sociologie) a řadou dalších faktorů. (3)

Současně je však možno vidět i opak. Některé koncepce při hodnocení činnosti a vzájemných vztahů v kolektivu absolutizují biopsychologické charakteristiky osobnosti, zatímco druhé soustřeďují pozornost na čistě sociální charakteristiky (povolání, vzdělání atd.), aniž by přihlížely k potřebám a vlastnostem člověka spjatým s jeho biologickým původem a psychologickými zvláštnostmi. To vše — jak správně poznamenává G. L. Smirnov — „může vést k nepřijemným důsledkům při hodnocení činnosti a chování člověka“ [Smirnov 1971:48].

Potíže v řešení teoretických otázek vztahu sociologických, psychologických a sociálně psychologických poznatků se nutně odrážejí i v metodických přístupech k problematice sociálně psychologického klimatu kolektivu. Skutečnost, že neexistují základní teoretické práce, do značné míry komplikuje i praktické zkoumání a analýzu stavu a dynamiky změn tohoto fenoménu, právě tak jako vypracování forem a metod jeho regulace a řízení. Rovina pramenů též ukazuje, že neexistuje dostatek ustálených, jednoznačných a obecně uznávaných definic sociálně psychologického klimatu kolektivu, že jednotlivé práce vyjadřují pouze jeho rozličné složky.

Tak například J. V. Pošechonov hovoří o systému vzájemného propojení a vzájemných vztahů mezi všemi součástmi, mezi všemi členy kolektivu, o stylu řízení, o psychologickém naladění pracovníků „... naladění lidí, jejich uspokojení, o vztazích mezi těmi, kteří řídí a kteří jsou řízeni“ [Pošechonov 1969:109, 121]. A. P. Dumačov a A. P. Solovjev vydělují organizační, funkční a osobní vztahy mezi členy ko-

(2) Tak například v zajímavé a plodné diskusi na V. všesvazovém sjezdu psychologů SSSR v r. 1977 v Moskvě byla ve IV. sekci *Problémy psychologického klimatu* přednesena řada příspěvků s názvy „O psychologickém klimatu v kolektivu“, „O příznivém klimatu“, „O mravně psychologickém klimatu“, „O emocionálním klimatu“, „O mikroklimatu“ a další. Přes odlišnosti v názvech se však ve všech hovořilo o stejných nebo přibližně stejných jevech v kolektivu.

(3) Někdy je obecně snižován význam té či oné oblasti poznatků. Například významný francouzský sociolog J. Stetzel říká: „... probíhá — třebaže nepozorovaně — přechod od psychologie ve vlastním smyslu k sociologii, již pomáhá sociální psychologie“ [Pinto-Grawitz 1972:167].

lektivu. V. N. Šubkin a G. M. Kočetov zdůrazňují význam vzájemných vztahů mezi osobností a kolektivem a též „biologický, politický a sociální“ soulad mezi členy kolektivu [Šubkin — Kočetov 1968]. B. G. Judin hovoří o vzájemném vztahu mezi systémem neformálních vztahů a formální organizací kolektivu, o skupinovém světovém názoru, o soustavě skupinových norem a hodnocení atd.

V. M. Šepel zavádí pojem „výrobní klima vzájemných vztahů“, které se skládá ze tří zón (sociální klima, normální klima, psychologické klima). Poukazuje na složitý mechanismus vnitřních faktorů formujících klima vzájemných vztahů v každém podniku a tvrdí, že „efektivnost působení tohoto mechanismu je dána technicko-ekonomickými možnostmi podniku, řídicí soustavou, morálními a osobními charakteristikami pracovníků podniku“ [Voprosy 1974:103],

Řada autorů (mezi nimi například N. S. Mansurov) rozlišuje takové faktory, jako jsou vztah k práci, k povinnostem, osobní zájem o spolupracovníky, emocionální aspekty ve vzájemném styku, morálně politická jednota členů kolektivu, semknutost, kolektivismus.

Otázkám sociálně psychologického klimatu zejména psychologie věnuje velkou pozornost, a to zvláště v posledních letech, kdy se orientuje na řešení aktuálních otázek rozvoje výroby a formování a zdokonalování vzájemných vztahů v pracovních kolektivech, na řešení složitých výchovných úkolů v procesu pracovní činnosti atd. Tato orientace se výrazně projevila i na V. sjezdu sociologů, kde přibližně 90 % příspěvků věnovaných sociálně psychologickému klimatu vycházelo ze studia pracovních kolektivů. Myšlenky o struktuře, obsahu a faktorech ovlivňujících formování a optimalizaci sociálně psychologického klimatu, které ve svých příspěvech rozvinuli A. G. Kovalev, J. Š. Kuzmin, A. A. Rusalinova, A. L. Svencickij, V. I. Gajdamak, N. V. Grišina, O. I. Zotova, O. P. Zasurceva a další, ukazují reálné perspektivy rozvoje teoretického studia tohoto důležitého sociálně psychologického jevu.(4)

Při určování klimatu je nutno zkoumat nejen jeho jednotlivé složky, ale i jeho stav s přihlédnutím k měnícím se situacím a formám vzájemných vztahů. Příkladem takového metodologického přístupu mohou být práce A. K. Uledova, jež podnětným způsobem teoreticky zpracovávají formy, druhy a stavy společenského vědomí, společenského mínění [Uledov 1970].

Na základě existujícího teoretického a praktického zpracování dané problematiky je tedy možno sociálně psychologické klima vymezit jako stav meziosobních vztahů, vzájemných styků a emocionálně dynamického naladění v konkrétním výrobním kolektivu.

Tento stav je určován hodnotovými orientacemi, zaměřením a zájmy členů kolektivu, morálními normami a skupinovým společenským míněním. Mají na něj značný vliv výrobní podmínky, formy organizace a stimulování práce, styl a metody vedení a řízení kolektivu.

Komplexní analýza sociálně psychologických vztahů a klimatu kolektivu předpokládá též studium sociální percepce (G. M. Andrejeva), meziosobnostních vztahů (A. A. Bodalev), právě tak jako aplikaci stratometrické koncepce skupinové aktivity

(4) Nejúplnější jsou komponenty sociálně psychologického klimatu podle našeho názoru postíženy v přednášce J. Š. Kuzmina a A. A. Rusalinové *Problémy komplexního výzkumu sociálně psychologického klimatu v pracovních kolektivech*. Jsou to: „emocionálně dynamické naladění“, „vertikální a horizontální vzájemné vztahy“, „vztah k práci“, „stupeň uspokojení faktory výrobní situace“, „skupinové společenské vědomí“, „skupinové normy chování a orientace“ [Socio-psychologičeskije 1977:160—161].

(A. V. Petrovskij), která umožňuje zkoumat různé projevy sociální percepce a vzájemného styku nejen z hlediska úrovně rozvoje kolektivu, ale též z hlediska stavu jeho sociálně psychologického klimatu.

Je nutno zdůraznit — a to často autoři analyzující sociálně psychologické zvláštnosti malých skupin opomíjejí — že obecným, dominantním faktorem, podmiňujícím sociálně psychologické vztahy v kolektivu, jsou sociálně ekonomické vztahy ve společnosti, její morální a mravní atmosféra.

Na základě zevrubné analýzy a zobecnění různých směrů výzkumu je možno vyčlenit tři základní aspekty zkoumání sociálně psychologického klimatu kolektivu.

První aspekt je sociologický. Jeho východiskem je sociologická analýza všech různorodých podmínek činnosti a všech forem vzájemných vztahů, které souvisejí s bezprostřední činností. (Zde je na místě uvést známá Goethova slova: „Na počátku byl čin.“) V sociologickém přístupu je zkoumán vliv podmínek a forem pracovní činnosti na charakter vzájemných vztahů v kolektivu. Základem je výzkum vztahů, jež lidé zaujímají k podmínkám a organizaci práce, k obsahu práce, k rozdělení funkčních povinností, k moci, odpovědnosti a podřízenosti, ke stylu a metodám řízení, k odměňování za práci, k formám materiální a morální stimulace, k perspektivám pracovní činnosti atd.

To, jak člověk přijímá uvedené momenty pracovní činnosti a vztahy, které se vytvořily v kolektivu, je základem jeho vztahu k sociálnímu mikroprostředí, jímž je obklopen, a jedním z nejdůležitějších faktorů určujících stav sociálně psychologického klimatu v kolektivu a dalších sociálně psychologických fenoménů. Proto také četní autoři zdůrazňují, že pro sociální psychologii jsou sociologické údaje nutné „zvláště pokud jde o speciální aplikovaná odvětví sociální psychologie — o průmyslovou psychologii, náboženskou psychologii, vojenskou psychologii atd.“ [Pinto — Grawitz 1972:167].

Při úvahách o vztahu sociologie a obecné psychologie se obecně uznává, že jejich součinnost je plodná a nezbytná. Poněvadž nelze jedince libovolně oddělit od jeho sociální zkušenosti, od jeho sociálního prostředí, „staly se sociologie a psychologie dvěma vzájemně se doplňujícími aspekty studia lidské činnosti“ [Pinto-Grawitz 1972:167].

Druhý aspekt výzkumu je sociálně psychologický. Zahrnuje analýzu skupinových norem, forem meziosobnostního styku, stavu skupinového ovzduší, stylů vedení, skupinové dynamiky, skupinového vědomí, hodnot, potřeb, motivací a zájmů skupiny. V rámci meziosobnostního styku je vyčleňování sociální percepce (vztah, jenž osobnost či skupina zaujímá k jiné osobnosti či skupině, mechanismy vytváření stereotypů při zaujímání vztahu k jinému člověku, mechanismy přijímání a chápání myšlenek, citů a jednání v podmínkách společné činnosti, vzájemného styku atd.). Sociálně psychologický výzkum, v němž jedním z centrálních směrů je výzkum individuálního chování v konkrétní situaci, předpokládá rovněž analýzu integrace individua do kulturního prostředí skupiny, kolektivu.

Výzkum pracovního kolektivu v sociálně psychologické rovině odhaluje stmelенost kolektivu i to, „jak je kolektiv svými členy chápán a jak je spojuje, jaký je pocit osobnosti v kolektivu i její sebeúcta, jaké jsou její perspektivy“ atd. [Petrovskij 1973:71].

Třetí aspekt je psychologický. Týká se zkoumání psychologických faktorů ovlivňujících sociální chování osobnosti a stav sociálně psychologického ovzduší v kolektivu, dále osobnostních charakteristik, determinovaných dřívější zkušeností [Leontjev 1974:5], a bezprostřední sociální situace. Psychologické aspekty chování člověka v kolektivu se projevují charakteristickými formami vnímání, vůle, snah, orientací,

přání atd. [Obščaja psihologija 1968]. Jsou neodmyslitelnými determinantami stavu vzájemných vztahů a ovzduší v kolektivu. Psychologická analýza umožňuje odhalit takové kvality osobnosti, mezi něž patří motivace k dosažení určitého cíle, sebehodnocení, autoritativnost, otázky psychologického neuspokojení osobnosti v kolektivu atd. Umožňuje rovněž určit typické reakce lidí v procesu činnosti a v meziosobnostním styku a další psychologické složky stavu sociálně psychologického klimatu kolektivu.

Všechny tři uvedené aspekty výzkumu klimatu kolektivu — sociologický, sociálně psychologický a psychologický — jsou v praxi relativně samostatné. Potřeby teorie a praxe však naléhavě staví otázku integrovaného komplexního výzkumu sociálně psychologického klimatu, otázku vztahu deduktivní a induktivní metody při určování stavu klimatu a dynamiky jeho změn. Pro pochopení sociálně psychologických jevů společenského života je současně nezbytný rozvoj filozofického poznání. Jde především o hledání nových forem vztahu mezi obecnou marxistickou teorií kolektivu a kolektivity a různými empirickými indikátory charakterizujícími stav sociálně psychologických jevů, například kolektivního klimatu.

Problém konfliktnosti v kolektivu

Mezi tradičními ukazateli vypovídajícími o sociálně psychologickém stavu kolektivu zaujímá zvláštní místo charakteristika konfliktnosti. Výzkumy ukazují, že konflikty v kolektivu vedou k vážným ztrátám ve výrobě a v morální, mravní a výchovné oblasti činnosti kolektivu. L. V. Sochaň uvádí, že průzkum konfliktnosti v řadě ukrajinských podniků umožnil odhalit tři skupiny příčin vedoucích ke vzniku konfliktů. Za první jsou to nedostatky spojené s organizací práce, s normováním, využíváním morálních a materiálních stimulů, s rytmičností atd. Za druhé jsou to nedostatky ve sféře řídicí činnosti, ve výběru a rozmísťování kádrů v souladu s kvalifikací a psychologickými zvláštnostmi, dále nedostatky vyplývající z nesprávného stylu řízení, z pokusů o čistě administrativní postupy atd. Za třetí jsou to „nedostatky spojené s meziosobnostními vztahy uvnitř kolektivu“ (mezi úderníky a ostatními členy kolektivu, mezi staršími a novými pracovníky atd.) [Kollektiv 1975: 167—168]. Autor zjistil, že konflikty a pokonfliktní situace vedly ke ztrátě až 15 % celkové pracovní doby. Jak vyplynulo ze sociálně psychologické analýzy, došlo ke konfliktům vinou vedoucích — v 52 %, v důsledku psychologického nesouladu spolupracovníků — ve 33 %, v důsledku nesprávného výběru kádrů — v 15 %. Obdobné údaje byly získány i při průzkumu vědeckovýzkumných institucí odvětvového a akademického profilu [Nočevnik 1975: 200—204].

Podle údajů Ústavu terapie AV SSSR bylo v 80 % případů příčinou infarktu myokardu buď ostré psychické trauma, nebo dlouhodobé napětí v důsledku konfliktní situace na pracovišti [Rubachin-Filippov 1973: 34—35].

Výsledky výzkumů ukazují, že konflikty mohou vést k těžkým nervovým onemocněním, k negativním prožitkům, stressovým stavům atd., které mají zhoubný vliv na zdraví lidí, na výsledky jejich činnosti. Četní autoři oprávněně zdůrazňují, že konflikty jsou anomálií v životě socialistických kolektivů, negativními jevy odporujícími normám socialistických vzájemných vztahů, morálním principům kolektivu, vztahům soudružství a vzájemné pomoci v pracovním procesu [Kuzmin 1970].

Nedostatky teoretického zpracování otázek sociálně psychologického klimatu vedou u některých autorů k vážným omylům při hodnocení konfliktnosti v kolektivu. Tak například V. N. Šalenko říká, že „k hodnocení konkrétních konfliktních situací je nutno přistupovat všestranně, vidět v nich pozitivní momenty a rozvíjet je.“ dále „... zvláště v rozporných situacích, kdy se střetají protichůdné snahy, se nejzřetelněji projevuje orientace osobnosti, právě na „hranách konfliktu“ se neobyčejně

silně projevují reálné kvality a lze postřehnout směr jejich dalšího vývoje“. Autor eklekticky líčí a ztotožňuje konfliktnost a objektivní rozpory: „Sociální rozvoj základního kolektivu si podle našeho názoru rovněž nelze představit bez vznikání (podtrhl M. N.) a relativně úspěšného řešení konfliktních situací“ [Někotoryje aspekty 1976:154—155]. Konfliktnost je takto vydávána téměř za jakési štěstí pro kolektiv, za „projev orientace osobnosti“, a vznik konfliktu je považován za nezbytnou podmínku sociálního rozvoje kolektivu.(5)

Jednou z důležitých složek sociálně psychologického klimatu je psychologický soulad a jemu odpovídající psychologické klima.(6)

V této souvislosti je třeba uvést podle našeho mínění nesprávný, avšak v literatuře poměrně rozšířený názor, podle něhož jednou z hlavních příčin konfliktnosti ve výrobním kolektivu je „psychologický nesoulad“ pracovníků, a tvrzení, že činnost vedoucího, styl a metody jeho řízení mohou a musí takovýto „nesoulad“ odstraňovat. Jako příklady jsou zpravidla uváděny činnost a vzájemné vztahy lidí v malých specifických skupinách (expedice, geologické oddíly, letecké posádky atd.), které žijí v podmínkách částečné nebo úplné izolace, a nadto působí v extrémních podmínkách. Tyto příklady jsou pak extrapolovány na masu kolektivů ve výrobní sféře a v dalších oblastech činnosti.

Konfliktní situace v běžných výrobních kolektivech jsou tak zdůvodňovány psychologickým nesouladem, zatímco skutečnými, pravými příčinami těchto konfliktů jsou špatná organizace práce, poruchy v dodávkách nezbytných materiálů, nedostatky v řídicí práci, ve formách a metodách materiálního a morálního stimulování atd.

Je zcela přirozené, že vznik konfliktů — například mezi řídícími a podřízenými pracovníky — nemá nic společného s „psychologickým nesouladem“, jestliže tyto konflikty vznikají proto, že pracovníci socialistického výrobního kolektivu zaujímají nesmiřitelný postoj k nehospodárnosti, byrokratismu, zbytečnému úřadování, že aktivně kritizují vedoucího, který připouští hrubost, postupuje voluntaristicky při rozhodování, narušuje normy pracovního práva i společenské morálky.

Konfliktnost může vznikat rovněž v důsledku nepoctivého vztahu jednotlivých pracovníků k práci, k pokynům vedoucího, v důsledku hrubého narušování pracovní disciplíny, pracovního režimu atd. Uvedené fakty jsou bezesporu důležitými ukazateli charakterizujícími sociálně psychologickou situaci, kolektivní klima.

Postoj lidí k těmto „vztahům“ se v praxi často projevuje pod různými vnějšími „emocionálními pláštiky“. Zřejmý odpor k vnějšímu projevu vedoucího, k jeho způsobu chování či vyjadřování, k vnějším projevům jeho osobních kvalit může být oním „emocionálním pozadím“, za nímž se skrývají vnitřní skryté a závažné příčiny spokojenosti či nespokojenosti s vedoucím, které jsou podmíněny stylem práce, formou a metodami, jichž používá při rozhodování v každodenním výrobním procesu. Příklad osobního vztahu vedoucího k práci, jeho spravedlivost a pozornost vůči podřízeným a jeho další osobní kvality, formy a metody kontroly a řízení — to jsou podmínky, jež determinují „emocionální pozadí“. Vedoucí může být vážný

(5) Podobné názory zastává v jedné ze svých statí i A. A. Jeršov, který píše: „Konflikty jsou nutné a nevyhnutelné jako projev dialektické jednoty obecného, jedinečného a zvláštního, jako konkrétní výraz obecného zákona jednoty a boje protikladů, jako hybná síla rozvoje osobnosti, společnosti“ [Socjalnaja 1973:34].

(6) V literatuře se setkáváme se ztotožňováním pojmu „sociálně psychologické klima“ a „psychologické klima“ [Socjalnaja 1975:260—262] či pojmů „psychologické klima“ a „výrobní klima“ [Voprosy 1974:99, Socjalnaja 1973:26] atd. Tato skutečnost komplikuje nejen samotnou etymologii pojmu „sociálně psychologické klima“, ale i vydělení sociálně psychologických jevů v kolektivu (mezi ně patří například vztah soudružství, vzájemné pomoci aj.) a psychologických charakteristik spjatých s požadavky na psychofyziologické kvality osobnosti pracovníka ve výrobě (psychomotorické reakce, pozornost, synchronnost v reakcích pracovníků atd.).

a uzavřený, a přitom může mít velkou autoritu a být vážen u svých podřízených, a to díky svým pracovním kvalitám, pozornosti, účtě, taktičnosti a laskavosti k podřízeným. Naopak vedoucí, u něhož není vnější manýra přátelského a přívětivého chování k podřízeným podepřena reálným a promyšleným rozhodováním výrobních otázek, odpovídajícími formami a metodami kontroly a řízení, nemůže získat autoritu, jež by přispívala k vytvoření příznivého sociálně psychologického klimatu.

Velmi často se též odpor pracovníka určité úrovně k jinému, stejně postavenému spolupracovníku projevuje odmítavým vztahem k jeho vnějšímu vzhledu, oděvu, účesu, způsobu chování atd., což může být rovněž „vnějším pozadím“ nespokojenosti. Ve skutečnosti je však podobný vztah vyvoláván nedisciplinovaností či nesvědomitostí spolupracovníka, jeho špatným vztahem k práci, nedostatkem nezbytných pracovních vlastností, soudružského citění atd. To nemá ovšem nic společného s psychologickým souladem, který se ve výrobě vytváří v závislosti na tom, zda spolupracovníci mají či nemají psychofyzilogické kvality nezbytné pro pracovní součinnost.

Vše, co bylo řečeno, nikterak nepopírá a nesnižuje význam psychologického souladu v soudobém výrobním kolektivu. Naopak, v podmínkách technického pokroku, širokého rozvoje moderní techniky a automatizace výroby je zdůrazňován nejen požadavek pečlivého výběru pracovníků s přihlédnutím k jejich psychofyzilogickým kvalitám nezbytným pro řízení složitých výrobních procesů, ale rovněž požadavek kolektivní pracovní součinnosti. Žádný vedoucí nemůže ani při nejlepší snaze o umění jednat s lidmi i autoritě „zavést“ psychologický soulad v pracovní skupině, tj. nemůže změnit vrozené psychofyzilogické kvality osobnosti, které se staví do cesty cílům společné činnosti.

Obsah činnosti a klima kolektivu

Při systemizaci prací zaměřených na odhalení úlohy a významu lidského faktoru v organizaci práce a řízení [Ukrepljať 1977: 63—64] se v současné době soustřeďuje pozornost na poměr sociologických a psychologických aspektů vzájemných vztahů v podmínkách masového zavádění technologických novinek.

Je známo, že s růstem složitosti technologických procesů a řízení těchto procesů v průběhu automatizace se počala vyjevovat omezenost psychofyzilogických možností člověka nutných k plnění určitých pracovních funkcí. V podmínkách intenzivní pracovní činnosti jsou nutné takové kvality, jako je stupeň vnímavosti či rychlost reakce. Zvláštního významu pak nabývá schopnost člověka vydávat řídicí a regulující povely. Sám proces rozhodování při plnění pracovní operace začíná ve značné míře záviset na proudu informací, které má člověk k dispozici. To vše podstatně ovlivňuje systém požadavků kladených na lidi pracující v nových podmínkách i na jejich odpovědnost. Vznikla též objektivní potřeba přihlížet ke schopnostem a psychofyzilogickým kvalitám dělníků obsluhujících nejmodernější techniku a automatizovaná zařízení, k jejich součinnosti s ostatními členy kolektivu.

K. Marx a B. Engels považovali přírodní schopnosti člověka, jeho psychofyzilogické kvality za základní faktory ve vztahu člověka a pracovního nástroje. Význam schopností člověka je nejednou zdůrazněn v Kapitálu, „Pracovní silou čili pracovní schopností“ — napsal K. Marx — „rozumíme souhrn fyzických a duševních schopností, jimiž disponuje organismus, živá osobnost člověka, a které člověk uvádí v činnost, kdykoli vyrábí nějaké užité hodnoty“ [Marx 1954: 186]. Zvláštní pozornost věnuje K. Marx individuálním schopnostem člověka k plnění určitých výrobních funkcí. „Různé operace, které střídavě provádí výrobce zboží a které v jeho pracovním procesu splývají v jeden celek, vyžadují od něho napínání různých schopností. Jednou

musí vyvíjet více síly, po druhé více zručnosti, po třetí více pozornosti atd., ale totéž individuum nemá všechny tyto vlastnosti ve stejné míře“ [Marx 1954:375].

V podmínkách tak silného projevu vědeckotechnické revoluce, jakým je automatizace výroby, souvisí sociálně psychologické klima kolektivu přímo a bezprostředně se strukturou kádrů, s jejich výběrem a rozmístěním. Na významu získává i prognózování kádrů, spojené s neobyčejně závažnými problémy, mezi něž patří kvalitativní změna funkční činnosti člověka, obsahu jeho práce, zastarávání profesí a změny jejich statusu, nové formy fyzického a duševního založení aj. Podle názoru odborníků v oblasti konstrukce a provozu automatických linek (což ovšem dosud není podloženo dostatečným množstvím empirických údajů z velkých výzkumů) není účelné převádět kvalifikované dělníky z neautomatizované výroby na práci v podmínkách nové technologie. Dělník, který strávil značnou část svého pracovního života zvyšováním svého mistrovství a kvalifikace v určitém oboru běžně specializované výroby, se totiž nemůže s automatizací náhle přeorientovat na plnění nových výrobních funkcí. Změny profesionálního statusu probíhající při převádění dělníků na automatické linky jsou často bolestné, požadovaný typ kvalifikace a profesionální návyky se mohou v nových výrobních podmínkách pouze zřídka dostatečně shodovat s dřívějšími požadavky. Zkušenost ukazuje, že kvalifikovaní dělníci se poměrně neochotně přeskolují pro práci na úsecích vybavených technologickými novinkami a raději přecházejí do jiných podniků „bez automatizace“, kde uplatní svou kvalifikaci.(7)

Některé kategorie kvalifikovaných dělníků, kteří přešli do automatizovaných úseků, mají vážné potíže. Souvisí to s věkem (mladší dělníci si podle názoru specialistů na automatizaci rychleji přivykají a lépe pracují), se stavem psychofyzilogických charakteristik pracovníka a s dalšími zvláštnostmi osobnosti dělníka. V takovýchto případech přerůstají závažné potíže objektivního rázu v nespokojenost s prací, což se odpovídajícím způsobem odráží na klimatu kolektivu.

Analýza objektivních údajů, stejně jako analýza subjektivního hodnocení automatizace a reakce na automatizaci u různých kategorií dělníků, ukazuje, že jejich hodnocení charakterizuje automatizaci do značné míry jako výrobu s častými technologickými změnami v operacích a funkcích. Jsou pro ni vhodní dělníci, kteří lépe přijímají změny a mají značnou schopnost přizpůsobit se novým podmínkám. Automatizovaná výroba proto vyžaduje takové pracovníky, kteří odpovídají novým požadavkům nejen vyšší úrovní všeobecného vzdělání, vyšší úrovní technických znalostí, ale též — a to je neobyčejně důležité — schopností přijímat vše nové, schopností nejen k individuální, ale i ke kolektivní činnosti.

Specifika výrobního procesu a periodické zavádění technologických novinek má určující vliv na to, že se informační centra i rozhodování bezprostředně spojené s výrobou stále více přibližují k pracovišti. Dělník je v těchto podmínkách nucen obratně využívat určitých informací o průběhu technologického procesu a samostatně se rozhodovat. Doplňující informace přispívají na jedné straně k rozvíjení iniciativy a na druhé straně ke zvyšování odpovědnosti. Informace o výrobních otázkách, poskytované dělníkům, jsou — spolu s odpovědností za rozhodování a značné zvýšenou samostatností v pracovním procesu — faktory, které přispívají k navazování kontaktů mezi dělníky, mistry, vedoucími brigád, provozními inženýry atd., a to nejen na základě tradičních vztahů mezi vedoucím a podřízenými, ale též na základě vztahů nového typu, na základě vztahů rovnoprávných odborníků. Tato tendence vede k formování nových typů meziosobnostních vztahů v kolektivu, přičemž

(7) Tyto a další závěry o sociálně psychologických aspektech automatizace vycházejí z výsledků výzkumů provedených v r. 1972—1977 v Institutu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR v rámci mezinárodního programu „Automatizace a průmysloví dělníci“.

vzrůstá význam kolektivní odpovědnosti a stavu sociálně psychologického klimatu v kolektivu. Tak například při elektronickém vybavení a při plně automatickém cyklu technologického procesu je těžší opravit zmetek či určit článek technologické linky, který působí závady či odchylky v průběhu zpracování některého prvku. V této souvislosti se základní pozornost nesoustřeďuje na samotný zmetek, ale na pečlivou kontrolu výrobního cyklu a na prevenci zmetků. To vše vyžaduje kolektivní úsilí a vysokou úroveň sociálně psychologických parametrů, vysokou stmelenost pracovní skupiny.

V důsledku nových forem a nového obsahu práce, v důsledku stále vyšších duševních, psychických nároků je možno hovořit též o sociálně psychologických zvláštěnostech součinnosti pracovníků v podmínkách automatizace.

Nebude přehnané, řekneme-li, že v jednotlivých úsecích výroby vybavených novou technologií s vysokou úrovní automatizace se součinnost pracovníků podobá součinnosti pilotů letecké posádky nebo kosmonautů. Na koordinaci práce zde má vliv nejen disciplinovanost, pocit odpovědnosti, povinnosti a úcty ke členům kolektivu, ale též psychofyziologické kvality spolupracovníků, jejich psychologický soulad. Kosmonaut A. A. Leonov a lékař V. I. Lebeděv při popisu vzájemných vztahů a vzniku konfliktů mezi členy letecké posádky uvádějí: „Na první pohled se může zdát, že základem nekoordinované činnosti je v takovýchto případech nedostatek přátelských pout, vzájemné úcty, či dokonce nepřátelský vztah. Při hlubší analýze se však ukazuje, že příčina nejednotnosti a konfliktů spočívá jinde: v neschopnosti vzájemného pochopení v kritických situacích, v ‚nesynchronnosti‘ psychomotorických reakcí, v odlišné pozornosti, myšlení atd., všeobecně vzato ve vrozených a získaných vlastnostech osobnosti, které překážejí společné činnosti“ [Leonov-Lebeděv 1975:32]. Analogické situace se mohou vyskytovat i ve vzájemných vztazích ve výrobě.

Aktivní zavádění automatizace a její neustálý vzrůst vyvolává potřebu sociálně psychologického prognózování stavu kolektivu a složení pracovních kádřů. Toto prognózování musí zahrnovat dva vzájemně propojené směry výzkumu a analýzy perspektivní, potencionální potřeby kádřů. Je to za prvé profesionální orientace, zahrnující formování zájmů a sociálních potřeb osobnosti při daném druhu činnosti, a za druhé rozpracování struktury psychofyziologických požadavků nezbytných pro individuální a kolektivní činnost v dané pracovní sféře (psychomotorické reakce, pozornost, vnímavost aj.), v daném případě při konkrétní práci v automatizované výrobě. Sociálně psychologické prognózování (termín, jenž se podle našeho názoru začíná vhodně používat) [Parygin 1977:15, 16] musí vycházet ze studia a analýzy potřeb osobnosti, z jejího zájmu o konkrétní druh činnosti a musí též brát v úvahu a rozpracovávat psychofyziologické požadavky, které je třeba přísně respektovat při výběru kandidátů na profesionální přípravu. Perspektivní sociologická a sociálně psychologická příprava kádrového složení je jednou z důležitých podmínek prognózování optimálního sociálně psychologického klimatu pracovního kolektivu.

Přeložil Ota Vochoň

Literatura

- Jemeljanov, S. V.: *Sovremennyye problemy upravlenija*. Moskva Nauka, 1969.
Jemeljanov, S. V.: *Kollektiv i ličnost*. Moskva, Nauka 1975.

- Kuzmin, J. S.: *Tipičnyje socialno-psychologičeskije situacii i sposoby ich regulirovanija*. In: Vsesojuznyj simpozium „Socialno-psychologičeskije problemy vzaimootnošenij v gruppach učaščichsja i rabočej moloděži“. Minsk 1970.
- Leonov, A. A. — Lebeděv, V. I.: *Psichologičeskije problemy mežplanětnogo poleta*. Moskva, Nauka 1975.
- Leontjev, A. N.: *Dějatělnoš i ličnost*. Voprosy filosofii 1974, No. 5.
- Leontjev, A. N. — Lomov, B. F. — Kuzmin, V. P.: *Aktualnyje zadači psichologičeskoj nauki*. Kommunist 1976, No. 6.
- Lomov, B. F.: *Rešenija XXV. sjezda KPSS i zadači psichologičeskoj nauki v bor'be za povyšenieje effektivnosti i kačestva truda*. Voprosy psichologii 1976, No. 6.
- Marx, K.: *Kapitál, sv. I*. Praha, Svoboda 1954.
- Někotoryje aspekty upravljenja konfliktom v pėrvičnom proizvodstvennom kollektive. In: Sociologija i proizvodstvo. Kazaň 1976.
- Nočevnik, M. N.: *Kollektivy naučno-issledovatel'skich učreežđenij*. In: Kollektiv i ličnost. Moskva, Nauka 1975.
- Obščaja psichologija. Pod. red. A. V. Petrovskogo. Moskva, Pedagogika 1968.
- Parygin, B. L.: *Socialnaja psichologija i socialnoje prognozirovanije*. In: Socialno-psichologičeskije problemy v uslovijach razvitogo socialističeskogo obščestva. Tezisy dokladov V Vsesojuznogo sjezda psichologov SSSR. Moskva 1977.
- Petrovskij, A. V.: *K postrojeniju socialno psichologičeskoj teorii kollektiva*. Voprosy filosofii 1973, No. 12.
- Pinto, R. — Grawitz, M.: *Metody socialnych nauk*. Moskva, Progress 1972.
- Pošehonov, J. V.: *Někotoryje socialnyje aspekty organizacii truda v naučnom kollektive*. In: Naučno-je upravljenje obščestvom, vyp. 3. Moskva 1969.
- Psichologičeskije problemy socialnoj reguljacii pověděnija*. Moskva 1976.
- Rubachin, V. G. — Filippov, A. V.: *Psichologičeskije aspekty upravljenja*. Moskva 1973.
- XXV. sjezd KSSS. Dokumenty a materiály*. Praha 1976.
- Smirnov, G.: *Sovětskij čelověk*. Moskva, Politizdat 1971.
- Smoljan, G. L. — Solnceva, G. N.: *Psichologičeskije faktory optimizacii trudovoj dějatělnošti*. Voprosy filosofii 1977, No. 6.
- Socialnaja psichologija*. Moskva, Politizdat 1975.
- Socialnaja psichologija i socialnoje planirovanije*. Leningrad, LGU 1973.
- Socialnaja psichologija i socialnoje planirovanije*. Moskva, MGU 1973.
- Socialno-psichologičeskije problemy v uslovijach razvitogo socialističeskogo obščestva*. Tezisy dokladov V Vsesojuznogo sjezda sociologov SSSR. Moskva 1977.
- Šubkin, V. N. — Kočetov, G. M.: *Rukovoditel', kollega, podčinennyj*. In: Socialnyje issledovanija, vyp. 2, Moskva 1968.
- Ukrepljat' vzajmosvjaz' obščestvennych, jestěstvennych i techničeskich nauk*. Kommunist 1977, No. 1.
- Uledov, A. K.: *O principach izučenija obščestvennogo soznanija*. In: Očerki metodologii poznanija socialnych javlenij. Moskva, Mysl 1970.
- Voprosy upravljenja ekonomikoj*. Moskva, Politizdat 1974.
- Vystuplenije predsedatel'ja VCSPPS, dēputata A. I. Šibajeva na vněočerednoj sed'moj sessii Věrchovnogo Sověta SSSR dēvjatogo sozyva*. Pravda 1977, 6. X.

Analýza metodiky výzkumu hodnotových orientací

**DALIBOR HOLDA
ZDENA ČERMÁKOVÁ**

Ústav marxismu-leninismu UK, Praha

Ve stati *Sociologický výzkum hodnotových orientací*, uveřejněné v č. 1/1980 Sociologického časopisu, jsme se pokusili o teoreticko-metodologickou analýzu problematiky výzkumu hodnotových orientací. Věnovali jsme se především teoretickému vstupu do problematiky a postavení hodnotových orientací jako charakteristiky společenského vědomí v některých modelech sociální reality, například v rámci sledování problematiky socialistického životního způsobu a socialistického uvědomění mládeže. Zabývali jsme se i rozбором sociologického pojetí hodnotových orientací a otázkami jejich operacionalizace při empirickém zkoumání.

V tomto příspěvku chceme podat základní informaci o vztahu výsledků zkoumání k použitým výzkumným metodám, a to v oblasti výzkumů mládeže; tato orientace je mimo jiné dána i objektivním stavem vědecko-výzkumné produkce, jež je (nebo alespoň byla) v oblasti hodnotových orientací zaměřena především na mládež. Naším cílem však není deskripce výsledků a následující meritorní analýza této oblasti sociální reality. Pokusíme se v co možná nejvyšší míře na výsledcích ilustrovat a dokumentovat oprávněnost teoretických a metodologických východisek. Chceme ukázat, že dosavadní metodiky a techniky zkoumání hodnotových orientací neumožňují hlubší analýzu, a že dosažené výsledky jsou více či méně zjednodušením, popřípadě zkreslením dané skutečnosti.

Pokud se budeme zabývat meritorní obsahovou stránkou analyzovaných výsledků, jde v tomto případě pouze o prostředek metodické analýzy, v níž na základě obsahových zjištění chceme ukázat na jistá úskalí zavedených metodik a technik. Nejedná se tedy například o nalezení typologie hodnotových orientací pro jednotlivé sociální skupiny mládeže, nebo o zjištění hodnotové orientace charakteristické pro určitou populaci. Cílem je zmíněná metodická analýza, vycházející z rozboru struktury hodnotových orientací a z rozboru vnitřní struktury hodnot samých.

Pokud se v následujícím textu zmíníme o využití některých vícerozměrových metod při sledování hodnotových orientací, tak jen proto, abychom naznačili, že akcentování této stránky výzkumného procesu nám bez příslušné sociologické analýzy nepřinese očekávané výsledky. Výjimku zde tvoří výsledky faktorové analýzy, která se osvědčila právě při rozboru struktury hodnotových orientací. Nepodceňujeme tímto možnosti vícerozměrných metod, avšak domníváme se, že jejich aplikace bez ohledu na sociologický kontext sledovaného problému degraduje tyto postupy na pouhé technické prostředky.

Metodiky a techniky výzkumu hodnotových orientací

Hodnotové orientace byly a jsou zpravidla zkoumány prostřednictvím poměrně standardní baterie hodnot, k nimž se dotazovaní vyjadřují z hlediska jejich důležitosti či významnosti. Jeden z typů takové metodiky představuje baterie hodnotových položek, která byla například použita v jednotlivých výzkumech *Sociálního a poli-*

tického profilu studentů Karlovy Univerzity, ve výzkumu pražské mládeže (realizovaném v roce 1975), ve výzkumu obyvatel Českých Budějovic, s menšími obměnami v mezinárodním výzkumu *Vliv vysokoškolského vzdělání na reprodukci a vývoj sociální struktury socialistické společnosti* apod. Vzhledem k tomu, že jde o výzkumy realizované pracovníky Studijní metodického střediska Ústavu marxismu-leninismu UK (buď jako jediným řešitelem, nebo jako spoluřešitelem), zůstala plně zachována možnost komparovatelnosti výsledků jednotlivých výzkumů.

Baterie hodnot obsahuje tyto položky:

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- mít dobrou práci, dobré zaměstnání;
- mít dost peněz, vysokou životní úroveň;
- mít dost času na odpočinek a záliby;
- mít dobré přátele;
- mít dobrého životního partnera;
- mít a vychovávat děti;
- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě;
- rozumět lidem a světu kolem sebe;
- být užitečný druhým lidem a společnosti;
- být činný v zájmových a společenských organizacích;
- být politicky činný;
- žít v klidu a jistotě;
- být zdravý

Ve většině uvedených výzkumů byly tyto hodnoty posuzovány dvojím způsobem: Nejprve z hlediska významnosti, respektive důležitosti — prostřednictvím stupnice „velmi důležité“, „celkem důležité“ a „nedůležité“. Poté byla označena jedna (v některých výzkumech tři) nejvýznamnější hodnota z baterie.

Baterie čtrnácti hodnot nevybočuje svým charakterem z běžně užívaných baterií; snad pouze tím, že zcela konkrétní materiální hodnoty (například luxusní byt, auto) nejsou rozepisovány do jednotlivých položek. Akcent je dán spíše na hodnoty povahy nemateriální. S obdobným seznamem hodnotových položek se můžeme setkat ve většině sociologických výzkumů, které jsou buď monotematicky, či okrajově orientovány na výzkum hodnotových orientací. Lze tedy konstatovat, že v technikách výzkumu hodnotových orientací existuje poměrná shoda. Stejně tomu tak je i při analýze dat, jejichž zpracování zůstává zpravidla na úrovni vytvoření hierarchie hodnot, získané na základě 1. stupně třídění a sestavení kontingenčních tabulek 2. stupně. Domníváme se, že obě okolnosti mohou být jednou z příčin, proč v této oblasti sociální reality docházíme stále k obdobným závěrům bez ohledu na demografickou a sociální strukturu zkoumané populace. I když bereme v úvahu homogenizující vliv objektivních integračních procesů v naší společnosti, v těchto souvislostech půjde spíše o zkreslující a zjednodušující vliv výzkumné techniky.

Uvedeme nyní konkrétní ukázky některých výzkumů. Jsou efektem již zmíněného postupu zkoumání. Označíme ho pracovně dále v textu standardním postupem a bude zahrnovat použití uvedené baterie hodnot a zpracování dat na úrovni 1. a 2. stupně třídění.

Možnosti standardního postupu při analýze hodnotových orientací

Výzkum Sociálního a politického profilu studentů Univerzity Karlovy

Tento longitudinální výzkum byl započat v roce 1972/1973. Jeho předmětem byli vždy studenti všech pražských fakult Univerzity Karlovy. Probíhal v 5. etapách,

vždy na výběrovém souboru 2 400 studentů. Data z tohoto výzkumu považujeme vedle výzkumu občanů Českých Budějovic za klíčový materiál sekundární analýzy. Jednak proto, že byl koncipován jako longitudinální a výsledky byly ověřovány ve třech po sobě následujících etapách (1), jednak proto, že hodnotové orientace zde byly korelovány s mnoha dalšími indikátory sledovanými v rámci tohoto výzkumu — konkrétně byla sledována vztahová struktura hodnot a indikátorů sociální minulosti a přítomnosti studenta, dále hodnot a sociálně politických aktivit a zejména pak hodnot a aktivit ve volném čase.

Jelikož závěry analýzy hodnotových orientací byly ve všech etapách v podstatě shodné, uvedeme výsledky pouze jedné etapy (konkrétně čtvrté), v níž byly zkoumáni studenti 1., 3. a 4. ročníků.

Tabulka č. 1 obsahuje hierarchie hodnot pro každý ze zkoumaných ročníků, stanovené pomocí výpočtu váženého průměru (2).

Tabulka 1. Položky hodnotových orientací

Pořadí hodnot podle velikosti váženého průměru	Studenti		
	1. ročníku	3. ročníku	4. ročníku
1.	mít dobrého životního partnera	mít dobrého životního partnera	mít dobrého životního partnera
2.	být zdravý	být zdravý	být zdravý
3.	mít dobrou práci, dobré zaměstnání	mít dobrou práci, dobré zaměstnání	mít dobrou práci, dobré zaměstnání
4.	mít dobré znalosti, hodně vědět	mít dobré znalosti, hodně vědět	mít dobré znalosti, hodně vědět
5.	mít a vychovávat děti	mít a vychovávat děti	mít a vychovávat děti
6.	mít dobré přátele	mít dobré přátele	mít dobré přátele
7.	rozumět lidem a světu kolem sebe	rozumět lidem a světu kolem sebe	žít v klidu a jistotě
8.	být užitečný druhým lidem a společnosti	být užitečný druhým lidem a společnosti	rozumět lidem a světu kolem sebe
9.	žít v klidu a jistotě	žít v klidu a jistotě	být užitečný druhým lidem a společnosti
10.	mít dost času na odpočinek a záliby	mít dost času na odpočinek a záliby	mít dost času na odpočinek a záliby
11.	být informován o dění ve společnosti	mít dost peněz a vysokou životní úroveň	mít dost peněz a vysokou životní úroveň
12.	mít dost peněz a vysokou životní úroveň	být informován o dění ve společnosti	být informován o dění ve společnosti
13.	být činný v zájmových a společenských organizacích	být činný v zájmových a společenských organizacích	být činný v zájmových a společenských organizacích
14.	být politicky činný	být politicky činný	být politicky činný

(1) Hodnotové orientace studentů nebyly sledovány od začátku celého šetření. Vědomí studentů bylo zkoumáno v první a druhé etapě prostřednictvím politických postojů a motivací ke studiu. Od třetí do šesté etapy bylo rozšířeno o baterii životních hodnot a postojů vypoovídajících o profesionální motivaci.

(2) Neuvádíme konkrétní hodnoty, vážených průměrů, neboť se domníváme, že tyto údaje nejsou z hlediska dále uvedené analýzy relevantní.

Jak jsme již poznamenali, u studentů bylo současně zjišťováno, kterou hodnotu považují za nejdůležitější. Z tohoto hlediska vypadá pořadí hodnot v souboru všech tří ročníků takto: -

1. mít dobrého životního partnera
2. být zdravý
3. mít dobrou práci, dobré zaměstnání
4. mít dobré znalosti, hodně vědět
5. mít a vychovávat děti
6. žít v klidu a jistotě
7. rozumět lidem a světu kolem sebe
8. být užitečný druhým lidem a společnosti
9. mít dobré přátele
10. mít dost peněz, vysokou životní úroveň
11. mít dost času na odpočinek a záliby
12. být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě
13. být činný v zájmových a společenských organizacích
14. být politicky činný.

Získaná hierarchie je na první pohled značně podobná těm, které jsme získali poněkud jiným technickým postupem pro každý ročník studentů samostatně. Zejména to platí pro položky na začátku a na konci stupnice. V střední části jsou sice určité přesuny. Vycházíme-li však ze získaných procentuálních podílů, nevypovídá pořadí sestavené jejich prostřednictvím o relevantních rozdílech mezi jednotlivými hodnotami.

Můžeme proto formulovat tyto závěry:

1. Mezi studenty ročníků prakticky neexistují rozdíly v posuzování důležitosti těch hodnot, které se objevují na předních a na posledních místech hierarchie. Určité difference se objevují ve střední části hierarchie.
2. Zjištěné hierarchie vypovídají o orientaci na hodnoty spíše individuální povahy (rodina, zdraví) a hodnoty související s osobnostním rozvojem jedince (vzdělání, práce). (3)

V dalším kroku zkoumání byla provedena analýza vztahů mezi hodnotami na straně jedné a indikátory objektivního postavení jedince a sociálně politickými aktivitami na straně druhé. V rámci vztahové struktury byly sledovány indikátory sociální minulosti a přítomnosti studenta, reprezentované vzdělanostní úrovní otce a matky, povoláním otce, politickou aktivitou rodičů, způsobem bydlení studenta během studia, pohlavím a aktivitou studenta v SSM a KSČ.

V předběžných hypotézách výzkumu byl přitom formulován předpoklad, že hodnotové orientace, resp. hodnocení některých položek z předloženého seznamu hodnot, je podmíněno sociální minulostí a sociální přítomností studenta, konkrétně — jiné sociální zázemí, jiné životní podmínky apod. mohou podmiňovat proces formování odlišného hodnotového zaměření. Na základě analýzy souboru 1., 3. a 4. ročníků studentů je možné formulovat tyto závěry (opět uvádíme pouze výsledky IV. etapy

(3) Je značně problematické jednoznačně interpretovat takto obecně formulované hodnoty například u hodnoty „dobrá práce, dobré zaměstnání“, nebo „mít dobré znalosti, hodně vědět“. Musíme spíše předpokládat, že se v interpretaci dopouštíme určitého zjednodušení, a to i v případě, kdy předmětem zkoumání je soubor homogenní, tj. populace vysokoškolské mládeže. U souboru z hlediska sociální struktury heterogennějšího by toto nebezpečí zjednodušení, případně zkreslení vyvstalo ve větší míře.

výzkumu, neboť vztahová analýza v této etapě vedla k velmi podobným zjištěním jako v etapách ostatních):

1. Analýza vztahové struktury prokázala, že téměř neexistuje vztah mezi hodnotovými orientacemi studentů a následujícími indikátory — způsobem bydlení studentů během studia, vzdělanostní úrovní obou rodičů, povoláním otce a pohlavím dotazovaného. Tyto znaky nediferencují posuzování stupně důležitosti jednotlivých hodnot z předložené baterie ani hodnotovou hierarchii.

Nepotvrdila se tedy předběžná hypotéza výzkumu o předpokládané sociální podmíněnosti hodnotových orientací studentů.

2. Určitou výjimku tvoří indikátory společensko-politické aktivity rodičů dotazovaného, a především aktivity samotného studenta. Zejména znak „členství dotazovaného v KSČ“ se projevil jako výrazně diferencující. Skupiny studentů diferencované podle různého stupně politické angažovanosti se liší nejen v posuzování důležitosti jednotlivých hodnot, ale prakticky i v hodnotových orientacích jako celku (výše koeficientu kontingence přesahovala hodnotu 0,5).

Poměrně zajímavé skutečnosti byly zjištěny při analýze vztahové struktury hodnot a aktivit ve volném čase. Interpretace této problematiky je však, podle našeho názoru, úlohou poněkud jiného typu a ve svých závěrech poměrně rozsáhlou. V rámci této studie se proto nebudeme výsledky zmíněné analýzy dále zabývat.

Výzkum „Mládež hlavního města Prahy“

byl realizován v roce 1975. Výběrový soubor tvořilo 3 630 mladých lidí ve věku od 15 do 25 let, trvale bydlících v Praze. Šetření bylo zaměřeno na několik problémových okruhů. Jedním z nich byla i problematika hodnotových orientací. Respondentům byla předložena stejná baterie hodnot, kterou posuzovali dvěma stejnými způsoby jako v předcházejícím případě.

Zjištěná pořadí hodnot byla téměř shodná. Hierarchie hodnot podle vážených průměrů:

1. mít dobrého životního partnera
2. být zdravý
3. mít dobrou práci, dobré zaměstnání
4. mít dobré znalosti, hodně vědět
5. mít a vychovávat děti
6. mít dobré přátele
7. žít v klidu a jistotě
8. mít dost času na odpočinek a záliby
9. být užitečný druhým lidem a společnosti
10. mít dost peněz, vysokou životní úroveň
11. rozumět lidem a světu kolem sebe
12. být informován o dění ve společnosti
13. být politicky činný
14. být činný v zájmových a společenských organizacích.

Základní trendy patrné z hierarchického uspořádání hodnot jsou obdobné jako u studentů Karlovy univerzity. Vzhledem k větší sociální a profesionální heterogenitě dotazovaných, tj. heterogenitě jejich sociální přítomnosti, byly při dalším zpracování výsledků výzkumu sledovány rozdíly v hodnotových orientacích jednotlivých skupin

mládeže podle sociálního a profesionálního zařazení (učni, dělníci, studenti a mladá inteligence — včetně zaměstnanců).

Určité hodnoty, a to právě ty, které pražská mládež jako celek buď uvádí jako velmi důležité, nebo naopak nedůležité, hodnotí jednotlivé sledované skupiny pražské mládeže shodně. U všech sledovaných socioprofesionálních skupin je na prvním a druhém místě hodnotových orientací uveden dobrý životní partner a být zdravý, na posledních místech pak: být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě, být činný ve společenských a zájmových organizacích a být politicky činný. Jisté, ovšem ne příliš výrazné difference lze vysledovat pouze u „střední skupiny“ životních hodnot, tj. u těch, které nejsou ani jednoznačně přijímány ani jednoznačně odmítány.

Předložená baterie čtrnácti hodnot tedy nebyla schopna odhalit podstatné difference z hlediska socioprofesionálního zařazení tak, jak jsme předpokládali v předběžných hypotézách projektu výzkumu. Po interpretaci zjištěných dat zůstala nezodpovězená otázka, zda hodnotové orientace sledovaných socioprofesionálních skupin pražské mládeže (tj. učňů, dělníků, středoškoláků, vysokoškoláků a mladé inteligence) jsou skutečně téměř shodné, nebo zda jde o metodologický artefakt daný nedostatečnou operacionalizací tohoto problému.

Výzkum „Sociálně ekonomické a kulturní orientace obyvatel města České Budějovice“.

byl realizován v roce 1976 pracovníky Studijně metodického střediska ÚML UK a Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Výběrový vzorek tvořilo celkem 1 027 respondentů z ekonomicky aktivní populace, trvale bydlící v Českých Budějovicích, ve věku od 18 do 60 let. Výsledky výzkumu byly pokládány za reprezentativní pro celou ekonomicky aktivní populaci města.

Z uvedených základních údajů o charakteru šetření plyne určité specifické postavení tohoto výzkumu v rámci uváděné sekundární analýzy. Je zde sledována populace od 18-60 let, tedy z hlediska věku heterogenní soubor.

Pořadí důležitosti životních hodnot (vypočtené analogicky jako v předchozím případě) vypadá takto:

1. být zdravý
2. mít dobrého životního partnera
3. žít v klidu a jistotě
4. mít a vychovávat děti
5. mít dobrou práci, dobré zaměstnání
6. mít dobré znalosti, hodně vědět
7. mít dobré přátele
8. být užitečným druhým lidem a společnosti
9. mít dost času na odpočinek a záliby
10. rozumět lidem a světu kolem sebe
11. mít dost peněz a vysokou životní úroveň
12. být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě
13. být činný v zájmových a společenských organizacích
14. být politicky činný.

Zjištěná hierarchie má i zde podobnou strukturu jako v předchozích dvou případech: jsou preferovány hodnoty, které se bezprostředně dotýkají životní dráhy zkoumaných jedinců a mají individuální charakter.

Při podrobnějším srovnání s předchozími výzkumy se však objevují některé odlišnosti. S největší pravděpodobností se zde již projevuje faktor věku. Na třetím místě se například objevuje hodnota „žít v klidu a jistotě“, a na čtvrtém „mít a vy-

chovávat děti“. Nejde ovšem o žádné výrazné posuny.

Výsledky sekundární analýzy

Přestože sekundární analýza má svá omezení (zejména proto, že jsme neměli k dispozici všechny výzkumy zabývající se hodnotovými orientacemi nebo jsme jejich data pro stručnost neuváděli) (4), lze konstatovat, že výsledky získané zmíněným standardním přístupem vypovídají o stabilní hierarchii životních hodnot, která jako by nebyla ovlivňována (nebo s malými efekty) charakteristikami, jako je věk, pohlaví, socioprofesionální zařazení respondenta atd., a to zejména v horní a spodní části hierarchie.

Třebaže většina výzkumů pracovala s hypotézou o předpokládané sociální diferenciaci zkoumané populace, promítající se i do oblasti charakteristik vědomí — a tedy i hodnotových orientací — zjištěná data a vzájemné korelace sledovaných indikátorů tuto hypotézu nejen neověřily, ale spíše vyvrátily.

Z toho mohou vyplynout dvě krajní hypotézy:

1. *Hodnotová orientace zkoumané populace od osmnácti let výše je v podstatě shodně zaměřená* a projevuje se opakovaně potvrzovanou téměř identickou hierarchií hodnot. To znamená, že globální proces homogenizace probíhající v naší společnosti je z hlediska interiorizace jednotného hodnotového systému na značně pokročilém stupni.

2. *Dosud užívaný výzkumný nástroj zaměřený na zkoumání hodnotových orientací není dostatečně rozpracován.* Výsledky jím získané lze považovat spíše za metodologické artefakty, neodpovídající reálné situaci. Způsob konstrukce i možnosti jeho použití vedou spíše k tomu, že získáme jen velmi „hrubý obraz“ o určité povrchní zaměřenosti hodnotové orientace, aniž bychom byli schopni zachytit podstatné nuance plynoucí z odlišného obsahového pojetí hodnot. Takto zkreslený obraz sociální reality nelze pak objasnit ani na základě sociálně objektivních charakteristik, které do něho buď vůbec nevstupují, nebo se projevují jen v minimální míře.

Jde pochopitelně o formulačně vyhrocená stanoviska. Nechceme v žádném případě popírat tendence, směřující k homogenizaci naší socialistické společnosti. Tento proces je prokazatelný jak v oblasti materiálních vztahů, tak v oblasti společenského vědomí. Hodnotový systém, jednotně formovaný a společensky žádoucí, je významným komponentem společenského vědomí a jako takový není z procesu homogenizace vyloučen, i když interiorizace společensky prospěšných hodnot probíhá v různých sociálních a třídních skupinách diferencovaně — ať již z důvodů různého tempa osvojování si daných hodnot či různé preference složek hodnotového systému.

Možnosti vícerozměrných metod analýzy při výzkumu hodnotových orientací

Tyto krajně vyhraněné hypotézy jsme formulovali jako reflexi výsledků výzkumné činnosti v oblasti problematiky hodnotových orientací, nikoli jako představu o faktickém obrazu sociální reality. Proto jsme přistoupili k systematictějšímu rozboru dané problematiky, v němž dominantní postavení měly metody vícerozměrné analýzy, faktorová, diskriminační a seskupovací analýza.

(4) Například mezinárodní výzkum *Vliv vysokoškolského vzdělání na reprodukci a vývoj sociální struktury socialistické společnosti*, některé výzkumy Ústavu marxismu-leninismu ČVUT, studie Ústavu pro výzkum veřejného mínění apod.

Tabulka 2. Rolnická mládež

Proměnné	Faktory	
	I.	II.
Mít dobré znalosti, hodně vědět	.52	.00
Mít dobrou práci, dobré zaměstnání	.08	.24
Mít dost peněz a vysokou životní úroveň	— .07	— .01
Mít dost času na odpočinek a záliby	— .02	— .14
Mít dobré přátele	— .28	.43
Mít dobrého životního partnera	.03	.72
Mít a vychovávat děti	.03	.36
Být informován o tom, co se děje u nás a ve světě	.76	.13
Rozumět lidem a světu kolem sebe	.69	.20
Být užitečný druhým lidem a společnosti	.59	.19
Být činný v zájmových a společenských organizacích	.90	— .17
Být politicky činný	.82	— .14
Žít v klidu a jistotě	.22	.47
Být zdravý	— .27	.64
I. faktor — „faktor orientace na aktivní podíl ve veřejném životě a pochopení celospolečenských procesů“		
II. faktor — „faktor orientace na životní jistoty v rámci rodiny a přátel“		

Tabulka 3. Učni

Proměnné	Faktory					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Mít dobré znalosti, hodně vědět	.42	— .05	.03	— .05	.02	— .09
Mít dobrou práci, dobré zaměstnání	.07	— .05	.54	— .19	— .02	.03
Mít dost peněz a vysokou životní úroveň	— .14	— .00	.62	.02	— .19	.03
Mít dost času na odpočinek a záliby	.03	.13	.27	.07	— .58	.00
Mít dobré přátele	.12	.06	.06	— .04	— .65	— .24
Mít dobrého životního partnera	.22	— .08	— .03	— .11	— .32	— .59
Mít a vychovávat děti	.21	— .13	— .09	— .11	— .03	— .71
Být informován o tom, co se děje u nás a ve světě	.76	— .31	.04	.07	— .02	— .19
Rozumět lidem a světu kolem sebe	.74	— .25	— .11	— .08	— .22	— .13
Být užitečný druhým lidem a společnosti	.58	— .24	— .23	— .19	— .15	— .17
Být činný v zájmových a společenských organizacích	.34	— .82	— .07	— .04	.06	— .14
Být politicky činný	.22	— .83	.09	.04	.11	— .12
Žít v klidu a jistotě	.08	— .21	— .00	— .34	— .10	— .34
Být zdravý	.06	.12	.10	— .59	.03	— .10
I. faktor — „faktor orientace na získání znalostí a veřejnou činnost“						
II. faktor — „faktor orientace na veřejnou a politickou činnost a pochopení celospolečenských procesů“						
III. faktor — „faktor orientace na práci a její dobré finanční ohodnocení“						
IV. faktor — „faktor orientace na životní jistoty“						
V. faktor — „faktor orientace na prožívání volného času v kruhu přátel a partnera“						
VI. faktor — „faktor orientace na rodinný život“						

Aplikace metody diskriminační a seskupovací analýzy nám měla především sloužit k odhalení diferencí mezi jednotlivými skupinami. To se však nestalo. Bylo proto třeba položit si otázku o vnitřní struktuře jednotlivých hodnot, o jejich sémantickém obsahu, o šíři oblasti sociální reality, kterou reprezentují. S tím pochopitelně souvisejí i otázky adekvátnosti provedené operacionalizace apod. Metodou, která nám měla pomoci při řešení takto postaveného problému, byla faktorová analýza. Právě její výsledky nás přivedly k závěru, že pouhá aplikace vícerozměrných metod bez sociologického rozboru dosavadních metodik nevyřeší meritorní problémy zkoumání hodnotových orientací.

Uvádíme faktorové matice hodnot, které byly získány v rámci výzkumu *Mládež a společnost* u skupiny učňů a rolnické mládeže (viz tab. 2, 3). Tyto dvě skupiny jsme zvolili záměrně, neboť na základě výsledků diskriminační analýzy, stejně tak jako na základě analýzy kontingenčních tabulek nebyly u těchto skupin zjištěny téměř žádné rozdíly v posuzování významu jednotlivých hodnot. Můžeme si proto zpětně položit otázku — nakolik se nově zjištěné skutečnosti promítají do jejich vztahové struktury.

Z tabulek je zřejmé, že vztahová struktura hodnot je v obou případech rozdílná. Především u rolnické mládeže je struktura faktorů mnohem jednodušší. Hodnoty jsou seskupeny pouze ve dvou faktorech. Zcela jednoznačně jsou rozděleny na skupinu hodnot celospolečenského a individuálního charakteru. Uspořádání faktorové matice u učňovské mládeže je naproti tomu složitější. Jednotlivé hodnoty jsou obsaženy v pěti faktorech. Rozdíly v počtu, uspořádání a struktuře faktorů naznačují — budeme-li hovořit v kategoriích validity — novou skutečnost: u každého z podsouborů patrně příslušný indikátor (tj. hodnotová položka) zachycuje s různou intenzitou vždy jiné aspekty fenoménu, tj. výklad sémantického obsahu některých hodnot může být u jednotlivých skupin mládeže odlišný. Potom fakty o shodnosti v posuzování významu hodnot mohou být více či méně metodickým artefaktem, daným odlišným chápáním vnitřního obsahu hodnot. Dotazování se v takovém případě vyjadřují ke kvalitativně odlišným skutečnostem.

Formulovali jsme tedy úlohu, v níž jsme se chtěli pokusit odhalit sémantický obsah poměrně obecně formulovaných hodnot.

Prvním krokem úlohy bylo systematické použití faktorové analýzy i v rámci jiných výzkumů, především v několika etapách výzkumu *Sociálního a politického profilu studentů UK*. V tabulce 4 a 5 uvádíme faktorové matice získané v rámci 4. etapy výzkumu pro podsoubory 1. a 3. ročníků studentů.

U prvního ročníku studentů bylo zjištěno těchto šest faktorů:

Faktor „společenské aktivity“: tvořen hodnotami

- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě;
- být činný v zájmových a společenských organizacích;
- být politicky činný;

Faktor „rozvíjení sociálních kontaktů“: tvořen hodnotami

- mít dost času na odpočinek a záliby;
- mít dobré přátele;
- rozumět lidem a světu kolem sebe;

Faktor „rodinného života“: tvořen hodnotami

- mít dobrého životního partnera;
- mít a vychovávat děti;
- být užitečný druhým lidem a společnosti;
- žít v klidu a jistotě;

Tabulka 4. Faktorová matice pro 1. ročník studentů

Hodnoty	„Společenská aktivita“	„Rozvinuté sociální kontakty“	„Rodinný život“	„Možnosti poznání a pře- tváření světa“	„Životní jistoty“ k individualismu“	„Tendence
1. Mít dobré znalosti, hodně vědět	0,18	—0,18	0,03	—0,36	0,11	0,20
2. Mít dobrou práci, dobré zaměstnání	0,01	—0,03	—0,17	—0,04	—0,15	0,39
3. Vysoká životní úroveň	0,01	—0,01	0,05	0,08	0,13	0,62
4. Odpočinek a záliby	—0,00	0,25	—0,01	—0,00	0,01	0,50
5. Mít dobré přátele	—0,00	0,44	—0,07	—0,05	0,04	0,07
6. Dobrý životní partner	—0,07	0,15	—0,49	0,05	0,25	0,04
7. Mít a vychovávat děti	0,13	0,00	—0,56	—0,11	0,09	0,03
8. Být informován o světě	0,44	0,08	—0,00	—0,36	—0,02	0,07
9. Porozumění lidem a světu	0,12	0,26	0,03	—0,54	0,10	—0,06
10. Být užitečný lidem a společnosti	0,18	0,00	—0,20	—0,56	0,00	—0,11
11. Být činný ve společenských organizacích (zájmových)	0,70	0,00	—0,10	—0,17	0,01	0,02
12. Být politicky činný	0,79	—0,04	0,01	—0,13	0,06	—0,04
13. Žít v klidu a jistotě	0,08	0,08	—0,21	—0,07	0,53	0,06
14. Být zdravý	0,01	0,01	—0,07	—0,00	0,51	0,16

Rozsah souboru: 700 jedinců (1. ročník UK)

Vysazeno kurzívou: hodnoty „nejednoznačně operacionalizované“

Vysazeno tučně: hodnoty „jednoznačně operacionalizované“

Tabulka 5. Faktorová matice pro 3. ročník studentů

Hodnoty	„Společenská aktivita“	„Individuální zázemi“	„Individuální a společné trávení volného času“	„Možnosti poznání světa a vlastnosti společensky prospěšné“	„Životní jistoty“	„Materiální zhodnocení vzdělání“
1. Mít dobré znalosti, hodně vědět	0,08	0,04	—0,08	—0,24	0,01	—0,46
2. Mít dobrou práci, dobré zaměstnání	0,03	—0,31	—0,05	0,08	0,13	—0,18
3. Vysoká životní úroveň	0,01	—0,03	—0,39	0,26	0,09	—0,29
4. Odpočinek a záliby	0,02	—0,10	—0,59	0,03	0,11	—0,06
5. Mít dobré přátele	0,05	—0,12	—0,39	—0,24	—0,01	0,01
6. Dobrý životní partner	—0,04	—0,54	—0,17	—0,07	0,11	0,03
7. Mít a vychovávat děti	0,11	—0,60	—0,03	—0,13	0,12	0,07
8. Být informován o světě	0,45	—0,12	—0,03	—0,29	—0,02	—0,33
9. Porozumění lidem a světu	0,13	—0,103	—0,08	—0,60	0,01	—0,12
10. Být užitečný lidem a společnosti	0,28	—0,13	0,10	—0,45	0,07	—0,09
11. Být činný ve společenských a zájmových organizacích	0,76	—0,06	—0,21	—0,12	0,01	0,04
12. Být politicky činný	0,75	0,04	0,04	—0,08	0,04	—0,08
13. Žít v klidu a jistotě	0,08	—0,11	—0,18	—0,05	0,53	0,05
14. Být zdravý	—0,04	—0,18	0,01	0,01	0,48	—0,08

Rozsah souboru: 709 jedinců (3. ročník UK)

vysazeno tučně: hodnoty „jednoznačně operacionalizované“

vysazeno kurzívou: hodnoty „nejednoznačně operacionalizované“

Faktor „možnosti poznání a přetváření světa“: tvořen hodnotami

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- být informován o tom, co se děje v naší společnosti;
- rozumět lidem a světu kolem sebe;
- být užitečný druhým lidem a společnosti;

Faktor „životních jistot“: tvořen hodnotami

- mít dobrého životního partnera;
- žít v klidu a jistotě;
- být zdravý;

Faktor „tendencí k individualismu“: tvořen hodnotami

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- mít dobrou práci, dobré zaměstnání;
- mít dost peněz a vysokou životní úroveň;
- mít dost času na odpočinek a na záliby.

U třetího ročníku studentů bylo opět zjištěno šest, avšak dosti odlišných faktorů:

Faktor „společenské aktivity“: tvořen hodnotami

- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě;
- být užitečný druhým lidem a světu kolem sebe;
- být činný v zájmových a společenských organizacích;
- být politicky činný;

Faktor „individuálního zázemí“: tvořen hodnotami

- mít dobrou práci, dobré zaměstnání;
- mít dobrého životního partnera;
- mít a vychovávat děti;

Faktor „individuálního a společenského trávení volného času“: tvořen hodnotami

- mít dost peněz a vysokou životní úroveň;
- mít dost času na odpočinek a záliby;
- mít dobré přátele;
- být činný v zájmových a společenských organizacích;

Faktor „možnosti poznání světa a vlastní společenské prospěšnosti“: tvořen hodnotami

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- mít dobré přátele;
- porozumět lidem a světu kolem sebe;
- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě;
- být užitečný druhým lidem a společnosti;

Faktor „životních jistot“: tvořen hodnotami

- žít v klidu a jistotě;
- být zdravý;

Faktor „materiálního zhodnocení vzdělání“: tvořen hodnotami

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- mít dost peněz, vysokou životní úroveň;
- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě.

Třebaže počet faktorů u obou podsouborů zůstal zachován, jejich strukturní uspořádání je proměnlivé a naznačuje zřetelné významové přesuny, a to přesto, že byla analyzována skupina mládeže z hlediska svých charakteristik homogenní.

V interpretaci získaných faktorových matic jsme se zaměřili i na další problém: zachytit, zda určitá hodnotová položka indikuje pro dotazovaného z hlediska obsahu-

vého pojetí pouze jeden či více významných okruhů (faktorů). Zajímalo nás, zda se daná hodnota prostřednictvím dostatečné výše své faktorové zátěže (stanovení překročením hodnoty 0,21) objevuje pouze v jednom, nebo ve více faktorech. V druhém případě dosahuje hodnota z hlediska svého vnitřního obsahu u dotazovaných většího rozptýlu a lze usuzovat na obsahovou „nejednoznačnost“ dané hodnoty a tedy i její „nejednoznačnou“ operacionalizaci.

V souboru 1. ročníků bylo takto „nejednoznačně chápáno“ sedm hodnot, v souboru 3. ročníků šest hodnot. Jako příklad uvádíme možnou interpretaci dvou z těchto hodnot:

Hodnota *mít dobré znalosti, hodně vědět* se objevuje ve dvou významově odlišných faktorech. Ve faktoru „možnosti poznání a přetváření světa“ figuruje s poměrně vysokou faktorovou zátěží. Ze struktury faktoru můžeme usuzovat, že je chápána spíše jako instrument pro to, aby jedinec prokázal svoji prospěšnost ve společnosti i užitečnost své lidské existence. Ve faktoru „tendenci k individualismu“ tento společenský akcent mizí. Hodnota je patrně v některých případech chápána jako prostředek získání takového zaměstnání, které by zajišťovalo dostatek peněz, vysokou životní úroveň a usnadňovalo i možnost realizovat osobní záliby a koníčky.

Hodnota *mít dost času na odpočinek a záliby* je výrazněji zastoupena ve faktoru „tendenci k individualismu“. Méně výrazně, avšak vcelku smysluplně je zastoupena ve faktoru „rozvíjení sociálních kontaktů“. Ve struktuře významově doprovází hodnotu dobrých přátel, a tedy i možnost rozvíjení širších sociálních kontaktů i osobních zálib.

Na základě interpretace všech „nejednoznačných“ hodnot jsme provedli experimentální šetření hodnotových orientací pomocí volných výpovědí dotazovaných.

Efekt systematického použití vícerozměrné metody faktorové analýzy spočíval především v inspiraci užití uvedených experimentálních postupů. Lze však hovořit ještě o dalším přínosu tohoto metodického rozboru: *Zbavili jsme se nekriticky optimistických představ o možnostech vícerozměrných metod analýzy.* Tyto postupy lze považovat z hlediska pravdivosti výsledků a kvality sociologické práce do jisté míry za podmínku nutnou, avšak v žádném případě dostačující.

Jejich aplikace musí vycházet z důsledné metodické analýzy existujících prostředků sběru dat především z hlediska adekvátnosti jejich operacionalizace.

Tuto otázku jsme řešili obsahovou analýzou hodnotových položek. Její podstatnou součástí bylo zjišťování co nejpřesnějších představ jedinců o položkách užívané baterie. Dotazovaní měli svými slovy vyjádřit své konkrétní představy o obsahu formulovaných hodnot. Z důvodu rozsahu příspěvku se nemůžeme na tomto místě zabývat konkrétními výsledky. Uvedeme pouze stručně principy analytického postupu získaných výroků.

Obsahová analýza hodnotových položek

Šetření bylo provedeno na souboru studentů 1. a 4. ročníků pedagogické fakulty a fakulty všeobecného lékařství UK a 1. a 4. ročníků strojní fakulty ČVUT. V doplňkovém šetření bylo kromě toho zahrnuto 80 účastníků postgraduálního kursu pro učitele středních průmyslových škol.

Při analýze výroků vztahujících se k jednotlivým hodnotám jsme vycházeli z modelu zahrnujícího čtyři možné situace: (5)

(5) Tato modelová situace je přirozeně do jisté míry zjednodušením, neboť zahrnuje pouze krajní body existujících dvourozměrných kontinuí: jednak způsob posuzování hodnot (vyjádřený například jejich pořadím v hierarchii), jednak způsob chápání jejich sémantického obsahu.

a)

obdobné hodnocení
obdobné chápání obsahu hodnoty

b)

obdobné hodnocení
odlišné chápání obsahu hodnoty

c)

odlišné hodnocení
obdobné chápání obsahu hodnoty

d)

odlišné hodnocení
odlišné chápání obsahu hodnoty

Volné výpovědi jsme konfrontovali s výsledky faktorových analýz provedených v rámci výzkumu *sociálního a politického profilu studentů UK*. Oba typy výsledků smysluplně korespondovaly a v mnoha případech nám konfrontace zpětně pomohla při obsahové analýze faktorových matic.

V dalším kroku jsme hledali typické výroky dotazovaných, vztahující se k jedné hodnotě, které však zastupovaly řadu dalších výroků, obsahově jimi značně blízkých. Postupně jsme pak prováděli jejich kategorizaci. Na jejím základě jsme pak vytvořili novou baterii hodnot obsahující 52 položek; ke každé hodnotové položce v původní baterii se nyní vztahují dva nebo více nových indikátorů konkrétnějšího charakteru.

Závěr

Shrme-li výsledky analýzy, zřetelně se ukazuje, že dosavadní postupy zkoumání, a to především z hlediska operacionalizace hodnotových položek, mají poměrně značné metodické rezervy. Existují zejména u takových výzkumů hodnotových orientací, kdy závěry zůstávají na úrovni opakovaně zjištěné, téměř shodné hierarchie hodnot bez ohledu na sociální skupinu dotazovaných. Způsob posuzování jednotlivých hodnot v takových případech téměř nekoresponduje se sociálním a demografickým složením sledovaných skupin. To se poměrně zřetelně objevuje i u populace, která zahrnuje nejen mládež, ale i dospělé. Běžné přístupy umožňují konstatovat shodné rysy v hodnotových orientacích, neumožňují však rozsáhleji analyzovat jejich strukturu a objevit difference.

Situace není o mnoho příznivější ani když se použije vícerozměrné metody analýzy (diskriminační a seskupovací). Jejich výsledky spíše potvrzují hypotézu o shodě hodnotových systémů. Je proto vhodné obohatit kvantitativní metody výzkumu kvalitativními.

Jak již bylo řečeno, mezi závěry faktorové analýzy a závěry obsahové analýzy je značný soulad. Některá tvrzení o nutném rozporu mezi výsledky kvantitativních a kvalitativních postupů (myšleno pochopitelně z hlediska charakteru metody) jsou zřejmě mnohdy uměle vyvolaným problémem. Jsme přesvědčeni, že společné použití obou přístupů a vzájemná konfrontace mohou přinést cenné poznatky. A to nejen při metodické analýze, ale i v oblasti meritorní analýzy.

Jak jsme již konstatovali, sestavili jsme baterii o 52 položkách, jejichž ověřování probíhá v současné době v terénu. Výsledky budou předmětem další metodické analýzy. Závěry by pak měly již jednoznačně naznačit, nakolik je zvolený směr zkoumání adekvátní stanovenému cíli — nalézt v konečné fázi takový výzkumný nástroj, který by alespoň pro populaci vysokoškolských studentů umožňoval konkrétní a validní analýzu hodnotových orientací.

Д. Годда - З. Чермакова: «Анализ методики исследования ценностных ориентаций»

Статья посвящена анализу методик социологического исследования ценностных ориентаций. Исходной основой является анализ блока ценностных статей, который можно назвать стандартной методикой изучения данной области социальной реальности. Сначала приводятся конкретные методы и результаты избранных исследований ценностных ориентаций, где обработка данных остается преимущественно на уровне 1-й и 2-й ступеней классификации. На основе проведенного вторичного анализа этих исследований формулируются две крайние гипотезы:

1. Ценностные ориентации изучаемой социальной группы населения в возрасте от 18 лет и выше по существу тождественны и проявляются повторно подтверждаемой, почти тождественной иерархией ценностей, приводимых опрашиваемыми в качестве наиболее значительных, менее значительных или незначительных. Иными словами, на основе имеющихся эмпирических данных можно сделать вывод, что глобальный процесс гомогенизации, протекающий в нашем обществе, находится с точки зрения интериоризации единой ценностной системы на весьма высокой ступени;

2. Используемый до сих пор исследовательский инструмент, направленный на изучение ценностных ориентаций, недостаточно разработан. Результаты, полученные посредством его применения, можно считать скорее методологическими артефактами, не отвечающими реальной ситуации. Способ конструкции и возможности применения используемой техники приводят к тому, что мы получаем лишь весьма «грубую картину» определенной поверхностной направленности ценностной ориентации, не улавливая существенные различия, вытекающие из различного содержательного понимания ценностей.

Но эти крайние гипотезы были сформулированы как рефлексии результатов исследовательской деятельности в области проблематики ценностных ориентаций, а не как представление о фактическом образе социальной реальности. Поэтому был проведен систематический анализ данной проблематики, кроме прочего, и такой, в котором доминирующее положение занимали многомерные анализы, такие как дискриминационный, метод распознавания образов («кластерный») и факторный анализ.

Результаты дискриминационного анализа и метода распознавания образов помогли вскрыть различия между отдельными группами опрашиваемых. Но ни один из этих методов не решал вопросов внутренней структуры отдельных ценностей, их семантического содержания и широты области социальной реальности, которую они представляют. С этим, естественно, связаны и вопросы адекватности операционализации. Методом, призванным помочь решению поставленной таким образом проблемы, явился факторный анализ. Именно его результаты подтвердили, что одно лишь применение многомерных методов без социологического анализа применяемых до сих пор методик не может решить содержательные проблемы изучения ценностных ориентаций.

Результаты факторных анализов были дополнены экспериментальным обследованием, существенной составной частью которого было выявление максимально точных представлений индивидов об отдельных ценностных позициях применяемого блока. Опрашиваемые должны были своими словами выразить конкретные представления о содержании формулируемых ценностей. Их свободные ответы были сопоставлены с результатами факторных анализов. Оба типа результатов коррелировали друг другу. Во многих случаях их сопоставление оказало помощь при проведении содержательного анализа факторных матриц. Таким образом обнаружилось, что в области изучения ценностных ориентаций, что касается результатов, не существуют диспропорции между количественными и качественными методами анализа.

Основным результатом явилось подтверждение того факта, что анализируемые ценностные статьи вследствие своей сравнительно общей формулировки не позволяют провести конкретный и валидный содержательный анализ. В этом отношении не дает сколько-нибудь существенного эффекта и применение многомерных методов, за исключением применения факторного анализа при изучении структуры ценностей. Углубление и уточнение познания этой области социальной реальности обусловлено, прежде всего, социологическим анализом исследовательских методик и технических приемов.

Summary

D. Holda — Z. Čermáková: Analysis of the Methods of Value-orientation Research

The subject of the present paper is an analysis of methods of sociological research into value orientations. Its starting point is an analysis of a battery of value items which may be considered a standard method for investigating this area of social reality. First of all, mention is made of concrete procedures and results of selected value-orientation research where data processing predominantly remains on the first and second classification levels. On the basis of a secondary analysis of this research, two extreme hypotheses have been formulated:

1. Value orientations of the target population at the age of 18 years and more are, in substance, concurrent and manifest themselves in a repeatedly confirmed, almost identical hierarchy of values designated by the respondents as most significant, less significant or insignificant. In other words, the existing empirical data allow us to infer that, from the point of view of the interiorization of a uniform system of values, the global homogenization process taking place in our society has reached a considerably advanced stage.

2. The research tool applied hitherto in examining value orientations has not yet been sufficiently elaborated. The results gained through its mediation may rather be considered as methodological artefacts falling short of the real situation. The method of construction as well as the possibilities of applying the technology employed here enable us to acquire only an extremely "rough idea" of a certain superficial tendency of the value orientation, while, as a rule, substantial differences ensuing from a different content conception of values pass unnoticed.

However, these extremely clear-cut hypotheses were formulated not as notions of the actual image of social reality but as reflections of the results of research activity in the problem area of value orientations. Such being the case, systematic analyses of the given problems were carried out — among others also one wherein multidimensional analyses (such as discrimination, cluster and factor analysis) occupied a dominant position.

The results of discrimination and cluster analyses helped to disclose the differences among separate groups of respondents. However, neither of the two methods was in a position to solve problems connected with the internal structure of individual values, their semantic content and the extent of the area of social reality they represent. Issues of the adequacy of operationalization are indubitably also connected herewith. The method with the aid of which the problem posed in this way was to be solved was the factor analysis. Its results particularly confirmed the fact that a mere application of multidimensional methods without a sociological analysis of the methods employed hitherto would fail to solve the substantial problems involved in value-orientation research.

The results of factor analyses were complemented by an experimental investigation whose essential part was the ascertainment of the individuals' most exact ideas of the single value items included in the battery applied. The respondents were expected to express their concrete ideas of the content of formulated values in words. Open statements were confronted with the results of factor analyses. Both types of results were in meaningful correspondence. Again, in a great number of cases, the confrontation was of use in the content analysis of factor matrices. Hence it follows that, as far as the results are concerned, no disproportions exist between qualitative and quantitative analytical procedures.

The basic result was the corroboration of the fact that, in consequence of their relatively general formulation, the analyzed value items fail to render possible a concrete and valid analysis. In this sense not even the application of multidimensional methods represents a more significant contribution — with the exception of applying factor analysis in analyzing the value structure. The primary precondition for making knowledge in this area of social reality more thorough and more exact is a sociological analysis of research methods and techniques.

Význam publikace Borise Pastuchova

B. Pastuchov: *Leninský komsomol a KSSS*

Praha, Mladá fronta 1979, 72 s.

Koncem minulého roku vyšla v nakladatelství Mladá fronta publikace B. Pastuchova, člena ÚV KSSS a prezidia Nejvyššího sovětu SSSR, prvního tajemníka ÚV Vsesvazového leninského komunistického svazu mládeže, s názvem *Leninský komsomol a KSSS* (podtitul *Vždy se stranou a pod vedením strany*).

Pracovníci v oblasti sociologie mládeže a zvláště funkcionářský aktiv SSM na všech stupních řízení zcela jistě ocení hluboký zdroj zkušeností při naplňování nevyčerpatelného odkazu V. I. Lenina a jeho tvůrčího uplatnění v konkrétních historických podmínkách v SSSR. Publikace jako celek nejen obeznamuje čtenáře s úspěchy, jichž Leninský komsomol pod vedením strany dosáhl a dosahuje, ale ukazuje, jakými metodami, formami a prostředky v jednotlivých etapách vývoje působil na mladé lidi, jak je podněcoval, vedl a formoval v duchu vznešeného ideálu komunistické společnosti, ideálu všestranně harmonicky se vyvíjející osobnosti.

V první kapitole, nazvané *Vždy se stranou a pod vedením strany*, B. Pastuchov analyzuje, zdůvodňuje a konkretizuje vedoucí a řídící sílu Komunistické strany Sovětského svazu.

Na základě úkolů celé společnosti určuje strana program činnosti Komsomolu; podporuje jeho tvůrčí aktivitu, rozšiřuje sféru jeho vlivu ve všech oblastech činnosti dorůstajícího pokolení; řídí výběr, rozmísťování a výchovu komsomolských funkcionářů; vychovává mladou generaci v duchu marxismu-leninismu, revolučních, bojových a pracovních tradic sovětského lidu; formuje v mládeži komunistický vztah k práci, orientuje Komsomol i ostatní mládež na nejdůležitější úseky výstavby komunismu, pečuje o zvýšení všeobecné vzdělanosti a kulturně technické úrovně dospívající mládeže; činí Komsomol odpovědným za řízení všesvazové pionýrské organizace V. I. Lenina a vede jej k aktivní účasti v mezinárodním komunistickém a demokratickém hnutí.

Řízení Komsomolu komunistickou stranou je zárukou toho, že splní i současné náročné úkoly vyplývající ze závěrů XXV. sjezdu KSSS a z nové ústavy SSSR.

Ve druhé kapitole, zaměřené k *problematické nové ústavě SSSR*, autor nejdříve podává charakteristiku nové ústavy zejména z hlediska zakotvení leninské péče strany o mladé pokolení, jeho současný život i budoucnost. Nová ústava otevírá širokou paletu práv, která se dotýkají samých základů formování života mladých občanů sovětského státu, počínaje právem na práci a konče právem na odpočinek.

V tomto kontextu koncipuje B. Pastuchov úkol komsomolské organizace: cílevědomě se starat o to, aby mladí občané sovětského státu dobře znali svá práva a povinnosti, ale aby je chápali v neoddelitelné jednotě a využívali jich především ve prospěch státu, tj. aby své zájmy uvědoměle podřizovali celospolečenským. Současně ostře kritizuje některé mladé lidi, kteří žijí v zajetí úzkých egoistických zájmů, v nichž se projevuje chamtivost a maloměstáctví podle hesla „do toho mi nic není“. I když jsou tyto případy ojedinělé, žádná komsomolská organizace je nesmí přehlížet.

Pracovat pro vlast je název další kapitoly, v níž autor analyzuje a zobecňuje pracovní hrdinství sovětské mládeže, ať je to v oblasti průmyslu, zemědělství, zdravotnictví, školství, vědy atd.

Ocitlivě analyzuje příkladnost komsomolců a komsomolských organizací, objasňuje pestrou paletu projevů a konkrétních forem iniciativy a soutěží od prvních komunistických subbotníků přes stachanovské hnutí až po dnešní hnutí za komunistický vztah k práci. Socialistické soutěžení není jen prostředkem zapojení mládeže do výstavby nové společnosti, ale především účinnou metodou pracovní výchovy a vštěpování morálně politických kvalit. Právě v socialistické soutěži získávají mladí zájem o nové poznatky, učí se překonávat překážky, uvědomují si význam kolektivismu a učí se podřizovat osobní zájmy celospolečenským. Je to jedna z cest naplňování opravdového socialistického způsobu života.

V kapitole *Vychovávat novou směnu* B. Pastuchov objasňuje mimořádnou možnost sovětské mládeže vzdělávat se a připravovat se odpovědně pro život a práci v nové etapě budování

sovětské společnosti. Jedním z hlavních úkolů komsomolských organizací ve školách všech typů je bojovat proti povrochním znalostem, proti průměrnosti, učit mladé lidi samostatně doplňovat své vědomosti a aktivně se účastnit tvořivé činnosti v oblasti vědy a techniky, zejména na vyšších typech školy. Péče Komsomolu o ideově politickou, pracovní a mravní výchovu mladého pokolení patří mezi stěžejní úkoly.

S důkladnou znalostí a citlivostí je v další kapitole probírána otázka *formování harmonicky rozvinuté osobnosti*. Autor věnuje zejména pozornost utváření vědeckého marxisticko-leninského světového názoru, vlastenecké, internacionální a vojensko-vlastenecké výchovy, otázce náplně volného času, funkci kultury, tělesné výchovy a významu aktivní účasti mládeže na přednáškové masové politické práci. V souvislosti s utvářením světového názoru zdůrazňuje systémový a komplexní přístup: „Současné podmínky společenského rozvoje vyžadují, aby všechny články ideově politické výchovy mladého člověka, tj. škola, učiliště, střední odborná škola, vysoké školy, komsomolské politické kroužky a semináře, přednášková činnost, všechny formy a prostředky propagandistické práce a masové politické práce tvořily jednotný proces směřující k formování vědeckého světového názoru.“ (s. 46)

V kapitole nazvané *Zdokonalovat organizátorskou práci* je věnována pozornost známému výroku V. I. Lenina, že organizace zesťasateronásobuje síly. Organizátorskou práci se oslabuje subjektivismus, byrokratismus a formalismus. Čím složitější a rozsáhlejší je práce, tím větší význam má činnost komsomolského funkcionáře. „Věcnost je schopnost jasně si naplánovat svou práci, rozložit síly, zajistit úspěšné splnění svěřeného úkolu, vždy vycílit nové, pokrokové a uplatnit je. Věcnost je spojení odvážného cíle a všední reality, iniciativy a kázně s odpovědností, nadšení a obětavosti s přesnou úvahou. Každý komsomolský pracovník se musí vyznačovat dobrým chováním a pozorností k lidem.“ (s. 60) V této kapitole najdou funkcionáři SSM mnoho cenných a podnětných myšlenek o uplatňování forem a metod organizátorské práce, jejichž volba je závislá na stupni složitosti úkolu a vyspělosti lidí.

Publikace B. Pastuchova se nepochybně stane vyhledávaným zdrojem, z něhož se budou dlouhá léta učit vychovatelé, funkcionářský aktiv, orgány a organizace SSM zejména jak mladé lidi vést, jak zvyšovat efektivnost ideově politického působení, jak podněcovat a rozvíjet zájmy mládeže a jak upevňovat vztahy mladých lidí ke KSČ a hodnotám socialismu.

Jan Procházka — Alexander Fazik

Významný příspěvek k teorii sociálního řízení

M. Markov: *Teorija social'nogo upravlenija*
Moskva, Progress 1975, 446 s. (1)

Socialismus je první společensko-ekonomickou formací, v níž byla odstraněním soukromého vlastnictví výrobních prostředků odstraněna i tržní živelnost a nahrazena uvědomělou společenskou plánovitostí. To zároveň klade vysoké požadavky na rozvoj vědeckých základů řízení, což se v současné době konkretizuje soustřeďováním pozornosti společenskoveďní fronty na otázky komplexního řízení sociálních procesů. Úkol ovládnout tyto procesy a zdokonalit řídicí systémy se stal součástí usnesení posledních sjezdů komunistických a dělnických stran všech zemí socialistického tábora.

Rozvinutý socialismus vyžaduje, aby každá společenská činnost — politická, ekonomická, řídicí a další — vycházela z vědeckého poznání a byla v souladu s marxisticko-leninskou teorií, jakož i s výsledky vědeckotechnické revoluce. Dosavadní výsledky v oblasti teorie a praxe řízení v socialistických zemích dovolují formovat ucelenou marxisticko-leninskou koncepci řízení nejenom výroby, ale celé společnosti. Originální a zajímavý pokus o vypracování základního náčrtu této teorie představuje práce bulharského vědce Marko Markova *Teorie sociálního řízení*.

(1) Doslov K otázce teorie sociálního řízení napsal V. G. Afanasjev.

Kniha zahrnuje neobyčejně široký okruh otázek a spíše než konečné řešení podává nástin problémů, které před teorií a praxí sociálního řízení vyvstávají a jejichž rozpracování je otázkou budoucnosti. To však nesnižuje význam práce, jejíž bezsporná hodnota je v pevném marxisticko-leninském metodologickém stanovisku, v hluboké stranickosti a stále snaze o přesné vědecké řešení problémů. Kritická analýza současného stavu teorie a praxe řízení v Bulharské lidové republice směřuje vždy k pozitivnímu řešení a může být využita i pro naše podmínky.

Obsah pojmu „sociální řízení“ je v knize chápán jako řízení celé společnosti a je ztotožňován s pojmem „řízení sociálních procesů“. (2) V pracích československých teoretiků je pojem „sociální řízení“ dělen na sociální řízení *v širokém slova smyslu* (řízení všech procesů společenské existence) a *v užším slova smyslu* (řízení sociální stránky objektivní reality společenského rozvoje). (3)

Kniha M. Markova je rozdělena do pěti částí: *Teorie sociálního řízení a soudobé poznání*, v níž je definován předmět sociálního řízení a formulovány podmínky, které umožňují formování jeho teorie na základě marxismu-leninismu; *Objekt a subjekt sociálního řízení*, v níž si autor všímá podmínek formování subjektu řízení v současné etapě a otázek velkých, složitých systémů; *Vědeckotechnická revoluce a řízení společnosti*, kde věnuje hlavní pozornost soudobým metodám a především cílově programovému komplexnímu přístupu v sociálním řízení; *Technologie sociálního řízení*, v níž vypracovává abstraktní model řídicího cyklu a podává analýzu procesu řídicího rozhodnutí jako základního aktu řídicí činnosti; a konečně *Řízení společnosti a sociálních organizací*, kde se pokouší o praktickou aplikaci modelu řídicího cyklu v „národním organizačním systému, tj. v řízení jednoho státu. Využívá přitom kybernetického a systémového přístupu.

První dvě části knihy jsou obecně metodologickým oddílem teorie sociálního řízení, jejíž základ tvoří „...marxismus-leninismus v celku, se všemi jeho součástmi...“ (s. 44). Jádrem teorie sociálního řízení je utváření řídicích vztahů specifických v tom, že jejich vznik a existence jsou založeny na „...všeobecnosti funkcí řízení...“ (s. 10).

Druhé dvě části promítají obecně metodologické přístupy do metod a technologie sociálního řízení. Technologie, tzn. škála procedur, které umožňují optimalizovat řízení sociálních procesů, je nedílnou součástí teorie sociálního řízení. Vědecké metody řízení patří k technologii, autor se pokusil nastínit možnosti integrace dílčích metod, jako je modelování, prognózování, cílově programové řízení do efektivní technologie řízení. Jeho přístup by bylo možno dále prohloubit rozpracováním cílově programového komplexního přístupu jako základu metasystému plánování. Technologii v knize definuje jako „vědomosti zvláštního druhu“ (s. 230), které mají úlohu vazebního článku mezi vědou jako teoretickým systémem a sociální praxí, je to konkretizace teorie ve formě vhodné pro praxi. S růstem významu vědy ve všech procesech společenské výroby je pozorována vzrůstající váha technologie, prakticky se projevující stoupajícím podílem prodeje a nákupu licencí i v této oblasti (tj. licence *Know-how*).

Autor ukazuje na principiální nemožnost zformulovat vědeckou, prakticky realizovatelnou teorii řízení v kapitalistické společnosti, což však neubírá na významu dílčích teorií řešících racionalizaci řídicích činností. Některé shodné rysy rozvoje výroby v socialismu i kapitalismu, jako například prohlubující se koncentrace, specializace, zesílené využívání nejnovějších výsledků vědy a techniky a jiné, jakož i stejná technická zařízení v rozhodujících výrobních oblastech umožňují, a dokonce nutí využívat výsledků kapitalistického řízení ve prospěch socialismu. Přitom se jedná o technickou a organizační stránku řízení, hlavní modifikující vlivy vycházejí ze základních rozdílů sociálně ekonomických a politických, které podporují „základní protiklad systémů a cílových funkcí sociálního řízení...“ (s. 68) v kapitalismu a socialismu.

Autor věnuje v knize hodně místa analýze a zkušenostem rozvoje sociálního řízení v Bulharské lidové republice, přičemž vyzvedává rozhodující úlohu Komunistické

(2) Což vyplývá jak z explicitních vyjádření — například „...Pro sociální řízení. tj. pro řízení celé společnosti...“ (s. 324), tak i z kontextu práce.

(3) Blíže viz F. Kutta: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.

strany Bulharska, která dala podnět rozvoji teorie sociálního řízení na plénu ÚV v roce 1968, a zdůrazňuje tento úkol i v dalších stranických usneseních. Hovoří také o roli a významu společenských organizací v řízení socialistické společnosti, jakož i územních řídicích a mocenských orgánů. BKS vytváří pro jejich činnost příznivé podmínky, především dbá na zdokonalování právního řádu, zesiluje garanci svobod osobnosti, rozšiřuje demokratismus řídicích systémů, široce využívá principu výběru a směny řídicích pracovníků atd.

V období rozvinuté socialistické společnosti se zvyrazňuje proces splývání subjektu a objektu řízení, diktatura proletariátu směřuje k všelidovému státu, veškerá opatření tomu musí napomáhat. V komunismu pak plně splyne subjekt a objekt řízení, přičemž ve specifických oblastech společenského života, především ve výrobě — v její technické a technologické složce — bude řídicí práce nadále nutná. Právě v této souvislosti přeměny objektu v subjekt řízení zdůrazňuje M. Markov na mnoha místech význam permanentní spolupráce řídicích pracovníků s řízenými, jakož i vytvoření takových procedur v procesech řízení, které zvyrazňují rozvoj iniciativy a aktivity, účast pracujících na řízení. V Bulharsku má v tomto směru významné místo střídání plánování.

Autor se nemohl vyhnout problematice řídicího pracovníka, jeho místa a významu v socialistické společnosti, neboť to je osobnost vybavená právem rozhodovat, usměrňovat a kontrolovat práci větších kolektivů lidí. Vedle bezprostředně řídicích funkcí se někdy zapomíná na jeho politicko-výchovnou funkci: musí být vychovatelem pracovního kolektivu a působit na formování ideových, mravních a hodnotových orientací pracovníků (s. 141). Poučné jsou názory na rozmišřování a zdokonalování úrovně řídicích pracovníků. Plénum ÚV BKS v roce 1972 postavilo úkol pěstovat u vedoucích pracovníků odborné a politické vlastnosti a současně je konkretizovalo jako oddanost třídě a straně, hluboké pochopení stranické a vládní politiky a aktivní působení při její realizaci v životě, tvůrčí vztah ke konkrétní politice rozpracované stranou a její realizace na řízeném úseku, vysoké morální vlastnosti a všestranná příkladnost. Odborné pak zahrnují: umění vést a pracovat s kolektivem, nezbytnou kvalifikaci odpovídající současným výsledkům vědy a techniky, dobrou znalost výroby a její dovedné řízení, využívání soudobých metod a prostředků vypracování rozhodnutí, jeho realizace a kontroly plnění. Autor zdůrazňuje nezaměnitelnost kterékoli z uvedených vlastností, jen úplný jejich soubor je možno považovat za „kodex, k němuž se musí vedoucí přibližovat“ (s. 152–153). Teorie má za úkol vypracovat kritéria hodnocení vedoucích kádrů z hlediska potřeb a požadavků socialismu bez ohledu na skutečnost, že část vedoucích kádrů jim zatím neodpovídá.

Autor hovoří o socialistické společnosti jako o velkém sociálním systému s velkými subsystémy (sféry společenského života, odvětví výroby, hospodářské jednotky, organizace atd.). Za specifický znak sociálních systémů správně považuje jejich lidskou povahu a podstatu. Člověk a lidské kolektivy jsou hlavními komponentami sociálního systému, objektem a subjektem řízení. Socialistická společnost jako velký systém se podle M. Markova liší od předcházejících formací užší organizovaností, jednotou zájmů společnosti, skupin a jednotlivců, řízením na vědeckém základě (s. 99–100). Za hlavní znak socialistické společnosti jako systému je považován vysoký stupeň integrace, celostnosti. Autor jej spatřuje ve vysokém stupni organizovanosti, což považuje za projev vzrůstající role subjektivního faktoru v socialismu.

K tomu je nutno dodat a zdůraznit, že hlavním integrujícím faktorem, který vytváří celostní, vnitřně neantagonistický celek a základní podmínky pro to, aby společnost fungovala jako jediný celek, je *společenské vlastnictví výrobních prostředků*. To je ekonomický základ socialismu, který sjednocuje použití a osvobozuje „sílu práce...“(4) a zabezpečuje jednotu základních zájmů společnosti, sociálních skupin i osobnosti, vytváří prvky vědeckosti a plánovitosti řízení, o nichž autor píše.

Kategorie systému je v knize zdůrazňována z pozice její „konstrukční“ využitelnosti s důrazem na rozpracování metodologických otázek konstruování a zdokonalování organizačních systémů (s. 101–105) — vytváření metasystémů. Dochází se k nezbytnosti vytvářet jasné koncepce cílů, mít k dispozici dobře připravené specialisty pro konstruování systémů řízení, jakož i oddělení činnosti spojené s projekci

(4) V. I. Lenin: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1955, s. 106–108.

a zdokonalováním organizačních systémů od práce odpovídajících řídicích orgánů (s. 102–103). Autor vyjmenovává všechny výhody, které uvedený postup poskytuje, včetně momentů psychologických. Metodologický význam má členění subjektu řízení na subjekt-osobnost a subjekt-instituce (s. 113 a další).

Doporučované prohlubování dělby práce má, kromě autorem uvedených výrazných kladů, také některé negativní důsledky, jako například vznik resortismu, motivačně komunikační vzdálení obou skupin, vytvoření rozdílných motivačních struktur u „konstruktérů“ a pracovníků dosavadních řídicích prvků apod., vesměs obdobné jako v procesu každé inovace.⁽⁵⁾ Charakter sociálních systémů vede k nezbytnosti zahajovat každou přípravu změny analýzou reálného sociálního objektu a definicí jeho systémových vlastností.

Využívání soudobých vědeckých metod a technických prostředků v řízení je v knize přikládán stále rostoucí význam. Nejde však o jejich absolutizaci, celou knihou protupuje zásadní myšlenka, že řízení je činností tvůrčí a člověk vždy byl, je a bude hlavním objektem a subjektem řízení. „Specifické lidské metody hodnocení a rozhodování si ponechávají svůj význam stále, budou však obohaceny a zesíleny díky možnostem, které odhaluje elektronická výpočetní technika. Syntéza lidských schopností a v počítačích materializovaných potencií lidského intelektu – to je základ, na němž se bude řízení rozvíjet a měnit kvantitativně i kvalitativně“ (s. 174–175). Autor přesvědčivě ukazuje, že použití vědeckých metod a technických prostředků v sociálním řízení, neboli v řízení společnosti, je efektivní jen za předpokladu všestranného využívání dialekticko-materialistické metodologie a vědeckého potenciálu veškerého sociálního poznání.

Ze soudobých vědeckých metod a prostředků se autor zmiňuje o modelování, prognózování, operačním výzkumu, sociální analýze, výpočetní technice, automatizovaných informačních a řídicích systémech, cílově programovém a systémovém přístupu. Nejvíce pozornosti věnuje cílově programovému řízení jako koncepci řízení, která zkoumá a hodnotí každou činnost z hlediska dosahování konečných cílů. Cílově programový přístup zahrnuje tři základní procedury: určení cílů a jejich uspořádání do hierarchické struktury (stromu cílů); vypracování komplexních programů rozvoje organizačně vymezených komplexů nebo vzájemně vázaných druhů sociální činnosti; formování specifických organizačních struktur, které by zahrnovaly stálé i dočasné orgány (s. 189).

Markov poněkud opomíjí některé procedury významné z hlediska konkrétní realizace úkolů, jako jsou: rozdělení sil a prostředků pro splnění zadaných cílů; opětné přezkoumání cílů v závislosti na prostředcích a jejich případná restrukturační, organizační splnění úkolů vedoucích k realizaci cílů příslušnými institucemi, sledování výsledků činnosti, hodnocení míry dosažení cíle. Z praxe rozvoje socialismu v Československu je známo, že největší slabinu představuje realizace usnesení.

V knize je správně odmítán názor buržoazních teoretiků, že cílově programový princip je vynálezem amerického managementu. Je všeobecně známo, že o významu cíle v uvědomělé činnosti člověka se hovořilo podstatně dříve. Cílově programový princip byl uplatňován při realizaci velkých amerických projektů, jakými byly atomová puma APOLLO a další. Tyto projekty však jsou ve srovnání s řízením všech prvků společenské existence velkého státu velmi jednoduché. Marxismus-leninismus odhalením zákonitostí společenského rozvoje umožnil aktivní zásahy do společenského organismu a procesů, umožnil vytyčovat určité a vědecky zdůvodněné cíle a organizovat jejich realizaci.

Cílově programový přístup je v práci charakterizován jako technologie řízení velkých sociálních a ekonomických systémů i vědeckovýzkumných úkolů (s. 195). Autor promítá koncepci cílově programového řízení až do vytvoření jediné cílově programové organizace řízení (s. 218). Za optimální variantu považuje rozčlenění celé ekonomiky na komplexy (s. 210–211). Cílově programový přístup k řízení však poněkud absolutizuje, v teorii ani v praxi výstavby socialismu v ostatních zemích (mimo BLR) není takový postup jednoznačně přijímán. Řada teoretiků je toho názoru, že v současné etapě je základem řízení svodné národohospodářské, odvětvové a teri-

(5) Blíže viz F. Kutta – M. Soukup: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.

toriální plánovitě řízení.(6) Myšlenky autora o rozčlenění ekonomiky na komplexy je nutno chápat jako teoretickou hypotézu, která vyžaduje další zkoumání a hodnocení. Je možné, že jako optimální se projeví spojení odvětvově funkční a programově cílové organizace řízení. Systém centralizovaného plánovitě řízení je v socialistických státech zaveden, v současné době spočívá hlavní úkol v jeho zdokonalování, prohlubování vazeb svodného územního plánování s plánováním a řízením odvětvovým. Dále pak v prohlubování vlivu kritéria společenské užitečnosti v hodnocení výsledků odvětví, resortů a podniků, což může uvolnit cestu intenzivním faktorům rozvoje.(7)

Autor správně vidí, že plné využití cílově programového principu řízení vyžaduje vytvoření nového mechanismu řízení. Není však správné uvádět tuto skutečnost jako nějaký diktát nové metody, je nutné ji zařadit do širších souvislostí jako zákonitost rozvoje řídicích a plánovacích mechanismů ve směru ke „zrání“ řídicího systému. Nový cílově programový a komplexní mechanismus řízení musí být sociální v tom smyslu, že bude analyzovat a předpisovat řídicí technologie pro ovlivňování celého souhrnu společenských vztahů. Formování takového mechanismu je diktováno, jak správně uvádí, dvěma závažnými a pro socialismus charakteristickými skutečnostmi. Za prvé, nejde o výrobu pro výrobu, o výrobu pro dosažení maximálních zisků, ale o výrobu pro uspokojování určitých sociálních potřeb – to je cílová funkce ekonomiky v socialismu. Mechanismus řízení musí tudíž obsáhnout sociální procesy v jejich totalitě, podřídit jejich rozvoj vyššímu cíli.

Za druhé, rozvojem ekonomiky není možno dosáhnout sociálního efektu, nebude-li současně přeměněno také řízení sociálních procesů... cílově programový a komplexní přístup je možné po modifikaci využít i v řízení neekonomických oblastí – vzdělání, vědy, kultury, výchovy aj. To právě vyžaduje dobudovat mechanismus řízení, určení technologie řízení podmínit veškerým souhrnem společenských vztahů (s. 219).

Nabízí se rozvedení myšlenky autora v tom směru, že cílově programové plánování a řízení je formou realizace metasystému plánování a řízení, který umožní včas odhalovat rozpory mezi zájmy jednotlivých institucí a cíli společnosti jako celku a ukazovat na způsoby a možnosti jejich řešení tak, aby prospěch jednotlivce byl současně prospěchem všech a naopak.

Pro praxi řízení jsou velmi zajímavé myšlenky autora o technologii sociálního řízení, zvláště pak o řídicím cyklu a o rozhodování. Technologii řízení chápe autor analogicky jako v technice, tj. jako proces reglementace a popisu operací v řízení, které mají povinný a neměnný charakter (s. 230). Technologie je vědění zvláštního druhu; hraje roli prostředníka mezi vědou jako teoretickým systémem a sociální praxí. Dává možnost rozložit složité problémy v jednodušší, jednoznačně je realizovat a tak dosáhnout vysoké efektivnosti řízení. Je zřejmé, že technologie řízení je součástí vědecké organizace práce v oblasti řídicí činnosti.

Za základní systém technologie řízení považuje autor cyklus řízení a definuje jej jako postupná stadia, na nichž řídicí subjekt realizuje určité operace.

1. *cílové stadium*: poznávání problému, uvědomění si nezbytnosti řešení, formulace cíle,
2. *popisné studium*: sběr a zpracování informace nezbytné pro přijetí rozhodnutí (pro řešení),
3. *perspektivní stadium*: transformace popisné informace v předpisující, povelovou – vypracování a přijetí řídicího rozhodnutí (řešení),
4. *realizační stadium*: organizace splnění rozhodnutí, splnění rozhodnutí,
5. *retrospektivní stadium*: zobecnění a analýza výsledků splnění rozhodnutí, výpočet „koeficientu užitku“.

(6) Viz např. *Programno-celevoj podchod v upravlenii: „teorija i praktika“*. Moskva, Progress 1975.

(7) V Československu je v této oblasti také dosti nedostatků, často se jimi zabývá stranický tisk, například úvodník *Zdokonalovat řízení*, Rudé právo, 3. 8. 1979, a jiné.

Z uvedeného cyklu vyplývá i algoritmus řízení: definice cíle – analýza a zpracování informace – vypracování modelu – prognózování – vypracování koncepce – prověrka koncepce – zdokonalení koncepce – vypracování rozhodnutí (řešení) – programování prací ke splnění rozhodnutí – kontrola splnění rozhodnutí (s. 253–254).

Schéma je v zásadě správné, není však úplné. Vypadlo z něho velmi důležité stadium, a to realizace, činnost při plnění rozhodnutí. Toto stadium nelze nahradit plánováním a programováním pro splnění rozhodnutí. Praxe má dosti příkladů ukazujících, jaký je rozdíl mezi plánem a skutečností. Autor je si zřejmě této skutečnosti dobře vědom, sám uvádí, že o rozhodnutích se soudí ne podle myšlenek do nich vložených, ale podle reálných výsledků (s. 299). Schéma také příliš preferuje informační procesy a opomíjí procesy organizační.

Podobně by bylo vhodné vzít v úvahu operativní řízení regulující proces plnění rozhodnutí, ve schématu by mělo místo mezi organizací splnění rozhodnutí a retrospektivní informací.

Významné místo v řídicí činnosti mají rozhodovací procesy, tvorba rozhodnutí a řešení problémových situací, autor jim v knize věnuje dostatečnou pozornost. Z hlediska nastíněného modelu řídicího cyklu a z hlediska informačně logického jde o procesy transformace úvodní „popisné“ informace v informaci řídicí – v řídicí pokyny. Autor má pravdu v tom, že vypracování marxisticko-leninské teorie řešení řídicích úloh je objektivním požadavkem, který teprve čeká na splnění (s. 258). Řešení (rozhodnutí) exponuje jako sociální akt, v němž je rozhodující akt a proces *výběru*, bez výběru alternativ nelze hovořit o kvalitním rozhodnutí, výběr je nejpodstatnější komponentou řešení, teprve výběr dovolí optimalizovat. Metody modelování, prognózy a jejich realizace jsou dávány do přímé souvislosti s procesem rozhodnutí. Přestože se Markov v této souvislosti zmiňuje o motivačním charakteru rozhodnutí, je nutno říci, že problematiku motivace činnosti a motivace k realizaci rozhodnutí poněkud opomíjí.

Rozhodnutí jako sociální akt vyjadřuje vůli a záměry, zájmy a požadavky určité sociální organizace i celé společnosti. Autor uvádí v podstatě správný model procesu rozhodnutí, model analýza – výběr je však příliš obecný. Z hlediska řídicí praxe jsou v rozhodovacím procesu významné uzlové body, jako *ukončení výběru*, v němž je konfrontováno časové a věcné optimalizační hledisko výběru (rozhodnutí, které nepřijde v pravý čas, je špatné, třeba by bylo logicky a věcně optimální). Dalším bodem je proces *vypracování řídicí informace*. Přesný, dostatečně obsažný a srozumitelný pokyn (směrnice apod.) je první podmínkou úspěšné realizace rozhodnutí. Mnohé opakující se nedostatky plynou z toho, že po zjištění nesprávnosti není vydán potřebný pokyn k jejich odstranění. Řídicí činnost se potom mění v nezávazné, ale drahé mluvení.

Výběr jako podstatná složka rozhodnutí je podmíněn vypracováním alternativ a souboru kritérií pro jejich hodnocení. Autor správně rozkládá hodnocení alternativ na soubor otázek, jaký bude stav problému po řešení podle každé varianty, kolik bude třeba času a prostředků, jaké těžkosti a jak je bude nutno překonat při realizaci jednotlivých variant, jak se odrazí každá varianta v sociálním organismu jako celku (s. 266). Jako zásadní kritérium výběru pak uvádí: „S minimálními náklady – maximální efekt“ (s. 267). V obecné formě je uvedené kritérium naprosto správné, málokdy si však uvědomujeme, že je příliš obecné, že je to taková „věčná pravda“, která pro praktické využití vyžaduje velmi mnoho zprostředkování. Obvykle dáváme kritériu ekonomický obsah (k tomu přímo svádí) a tím je omezujeme. V praxi se řídicí rozhodnutí formují také pod vlivem jiných kritérií, jako například času, sociálních přeměn apod., což se neobejde bez určitých nákladů.

V sociálním systému hraje – v důsledku jeho specifiky – řídicí rozhodnutí zvláštní roli. Jednou vydané rozhodnutí v zásadě iniciuje „nevratný“ proces, neboť každé další rozhodnutí (tedy třeba i v mezním případě odvolání prvního rozhodnutí) musí vycházet z analýzy podmínek předcházejícího rozhodnutí, z analýzy stavu po tomto rozhodnutí. Rozhodnutí tedy bere v úvahu cíl, cesty dosažení, prostředky a nakonec dává odpověď na otázky *s čím, kdy, kdo, jak, proč* (s. 271). V uvedeném schématu je účelné poněkud posunout prvek *proč*, a sice na první místo. Nezodpovíme-li totiž při analýze problémové situace, proč by měla být řešena, ostatní pozbývají smyslu. Autorovy pokusy o klasifikaci rozhodnutí (s. 277–279) jsou poněkud samoučelné.

M. Markov si všímá také využití organizační a výpočetní techniky, jakož i automatizovaných systémů řízení v řízení sociálních procesů. Techniku chápe jako nástroj umožňující uchování velkých masivů informací o sociální realitě v aktuálním a po-

hotovém stavu a zároveň jako prostředek umožňující realizovat efektivní technologie řízení sociálních procesů. Vyslovuje hypotézu o snižování počtu řídicího aparátu v důsledku zavádění techniky. V našich podmínkách se uvedená hypotéza nepotvrzuje, úspory jsou většinou relativní. Ukazuje se potřeba konfrontovat uvedené jevy se zákonitostmi změn v sociální struktuře společnosti a s funkcemi profesionálních a neprofesionálních řídicích aparátů.

V poslední části knihy autor spojuje teoretické vývody se zkušenostmi z řízení v BLR. Pro výstavbu a fungování řídicích systémů za socialismu má velký význam analýza říditelnosti různých sociálních jevů. Další rozvoj systémů řízení je podmínován typologickou charakteristikou procesů a jevů podle znaku říditelnosti a na tomto základě se stanoví principy a metody působení na různé skupiny jevů (s. 320). „Stupeň říditelnosti daného jevu je tím vyšší a bezprostřednější, čím je jev blíže k materiálně technickým základům společenského života. V horních úrovních sociální reality silněji vystupují a silněji působí vlastnosti, přednosti, zájmy a postoje jednotlivé osobnosti“ (s. 321). Na druhé straně všechny materiálně hmotné komponenty společenského života mají vždy sociální stránku, jsou součástí určitých společenských vztahů.

Praxe řízení v BLR má velmi komplexní přístup k sociální informaci, předpokládá se, že sociální informace musí informovat o stavu „vnějšího prostředí“, o trendech, směrech a výsledcích vědy a techniky ve světě, o možnostech plodné spolupráce ekonomické, politické a kulturní. Určující částí činnosti v tomto směru musí být sběr informací o procesech, probíhajících v SSSR a ostatních členských státech RVHP (s. 328). Jde o skutečně komplexní přístup, který se i v ČSSR začíná prosazovat, zatím na úrovni některých ministerstev. V knize není stroze vymezena řídicí úroveň, pro niž je teorie sociálního řízení určena, někde autor přechází z nejvyšší na nejnižší úroveň, což působí poněkud rušivě. Základní řídicí úrovně mají svá nezanedbatelná specifika. V SSSR a v ČSSR se rozpracovává v souladu s užším a širším pojetím řízení sociálních procesů teorie řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů,(8) která může tvořit účelný doplněk teorie rozvedené v recenzované práci.

V ČSSR v současné době vyzvedává strana do popředí otázku efektivnosti a kvality. To platí nejenom pro výrobu, ale také pro řízení. Kvalitní řídicí činnost je nemyšlitelná, není-li věnována pozornost obsahovým stránkám řídicích procesů, řízení je tvůrčím procesem, který není možno formalizovat bez zbytku. Schémata a vzorce mohou být pouze pomůckou pro řídicí činnost, bez obsahového zvládnutí problematiky nejsou nic platné. Není tajemstvím, že mnohá „chytrá“ logická a matematická schémata, mnohé Automatizované systémy řízení nedávají původně předpokládaný výsledek, pracují autonomně, někdy nejsou využívány vůbec. Chybí dostatečně hluboké a přesné objasnění obsahových stránek řízení, rozpracování metodologických otázek projekce, vytváření a exploatace dílčích (místních) ASŘ.

Pravdu má M. Markov, když říká, že je nutno projít ještě dlouhou a obtížnou cestu, než bude dosaženo vrcholu vědeckého řízení společnosti ve jménu člověka, ve jménu komunismu. Jeho práce je významným krokem ve směru kvalitativního, obsahového zkoumání procesů sociálního řízení v socialistické společnosti.

Vladimír Pernica

(8) Kolektivní práce sovětských a československých vědců: *Sociální aspekty řízení pracovních kolektivů*. Moskva, Profizdat 1978; Praha, Práce 1979.

Sovremennyye koncepcii urovnja, kačestva i obraza žizni (Soudobé koncepcie úrovně, kvality a způsobu života)

Moskva, AN SSSR 1978, 199 s.

Teoretičeskije i metodologičeskije problemy issledovanija obraza žizni (Teoretické a metodologické problémy výzkumu způsobu života)

Moskva, AN SSSR 1979, 182 s.

V roce 1978 vydal Institut sociologičeskich issledovanij v Moskvě společně se Sovětskou sociologickou asociací sborník příspěvků věnovaných socialistickému způsobu života. Sborník navazuje na delší tradici obdobných publikací, (1) je však svým způsobem mimořádný. Má do určité míry reprezentační charakter, o čemž svědčí mimo jiné i to, že byl vydán též v angličtině (2) a rozdán jako oficiální publikace delegátům 2. zasedání pracovní skupiny XVI. komise mnohostranné spolupráce socialistických zemí. Hlavní referát I. V. Bestuževa-Lady na tomto zasedání tvoří jeden ze zásadních příspěvků sborníků.

Redaktoři usilovali o poměrně široké zastoupení autorů z různých akademických institucí Sovětského svazu, přesto však v publikaci převládají práce Institutu sociologičeskich issledovanij. Sborník umožňuje posoudit určitou dynamiku názorů na socialistický způsob života a problémy jeho výzkumu (jak se rozvíjejí v Institutu sociologičeskich issledovanij) a odvodit tak jeden z možných trendů dalšího výzkumu způsobu života v SSSR. Proto současně recenzujeme i nejnovější sborník statí *Teoretické a metodologické problémy výzkumu způsobu života*, který v mnoha ohledech stanoviska této hlavní publikace doplňuje a konkretizuje.

Ze sborníku *Soudobé koncepcie úrovně, kvality a způsobu života* nás zajímá především první, podstatně rozsáhlejší díl, v němž jsou definovány pojmy úrovně, kvality, stylu, slohu, standardu a způsobu života. (3)

Nepochybně nejdůležitějším příspěvkem sborníku je stať I. V. Bestuževa-Lady *Metodologické problémy výzkumu kvality, úrovně a způsobu života* [Sovremennyye 1978: 17–31]. Vzhledem k tomu, že byla v minulém čísle Sociologického časopisu přetištěna, není třeba podrobně reprodukovat její obsah, ale spíše ji zasadit do širšího rámce. Stať vyjadřuje snahu postupně modelovat komplexní pojem způsobu života pomocí kategorií „nižšího řádu“ (styl, kvalita života atd.), soustřeďujících se pouze na určitý aspekt (převážně kvalitativní nebo kvantitativní) způsobu života. Již ve starší publikaci *Problemy modelirovanija a izmenenija obraza žizni* z roku 1977 autor tyto kategorie spojuje s určitou tradicí a specifickým přístupem jednotlivých vědních disciplín. Pojem životní úroveň a životní sloh (uklad žizni) odpovídá potřebám ekonomického zkoumání, životní styl psychologickým přístupům, kvalita života specifickým sociologie. Pojem způsobu života je vymezován jako filozoficko-sociologická kategorie, analyzující životní činnost v souvislosti s podmínkami života. Autor podtrhuje zejména úzkou vazbu mezi podmínkami života a komplexem životních činností. „... Jak vyplývá z našich zkoumání, jestliže přistupujeme ke způsobu života jen jako k životním činnostem, jestliže je analyzujeme samy o sobě, odtržené od jejich podmínek, pak můžeme při výzkumu uplatnit jen čistě deskriptivní přístup: čím a jak se lidé zabývají a jak dlouho. Z těchto pozic však ani z filozofického, ani ze sociologického, či ekonomického hlediska nemůžeme získat odpověď na otázku: Proč se lidé zabývají tím, a na oním, tak, a ne jinak. Jinými slovy, přístup neumožňuje přechod od deskripce k explanaci a predikci, ... nedává podklady pro dostatečně fundovanou diagnózu, analýzu a prognózu způsobu života“ [Problemy 1978: 6–7].

Ve staťi *Obsah a struktura kategorie způsob života* [Teoretičeskije 1979: 4–21] toto pojetí dále konkretizuje.

(1) Viz například *Problemy izměrenija i modelirovanija obraza žizni*. Moskva, AN SSSR 1978, 188 s.

(2) *The Modern Conceptions of Level of Life, Quality of Life and Way of Life*. Moskva, AN SSSR 1978, 195 s.

(3) Druhý oddíl obsahuje pouze tři příspěvky tematicky orientované na kritiku buržoazních teoretických koncepcí způsobu života. Kolektivní stať I. V. Bestuževa-Lady, G. S. Batygina a N. P. Grišajevé [Sovremennyye 1978: 142–158] se zabývá úlohou kategorie „kvality života“ v současné západní sociologii a stať B. A. Babina *přístupem německé marxistické teoretické fronty k sociálně reformistickému využívání kategorie kvality života*. Teoreticky snad nejambicióznější zpracovaná studie J. N. Davydova „*Homo voluptarius*“, „*Levý freudismus*“ a „*konzumní společnost*“ [Sovremennyye 1978: 159–180] se zabývá problémem potřeb a spotřeby v interpretaci „marxistický“ orientovaných přívrženců neopsychoanalýzy. Posledně jmenovaná stať však rovněž svým zpracováním nejvíce vybočuje z celého charakteru sborníku. Je orientována historicko-geneticky a soustřeďuje se především na úlohu těchto koncepcí (zformovaných zejména Reichem, Frommem, Marcusem) v konstituování soudobé ideologie i každodenního vědomí širších mas.

Pojem *způsob života* definuje v souladu s koncepcí P. N. Fedosejeva (4) jako „souhrn pro danou společnost typických druhů životních činností, chápaných v jednotě s jejich podmínkami“ [Těoretičeskije 1979: 7]. Pojem „způsob životních činností“ je zaveden pomocí analogie se způsobem výroby, přičemž za životní činnosti pokládá ty, jež jsou „orientovány na uspokojení životních potřeb, zabezpečení fungování organismu (člověka nebo sociálního systému, společnosti nebo některé její části)“ (tamtéž s. 6–7). I když je v definici kladen důraz především na způsob života společnosti, autor pokládá za nezbytné analyzovat i způsob života jednotlivce, tříd a sociálních skupin, přičemž za základní metodologické východisko považuje princip neredukovatelnosti způsobu života vyšších sociálních celků (společnosti, tříd, vrstev a skupin) na souhrn způsobů života jednotlivců.

Značnou pozornost věnuje ve všech statích zpřesnění pojmů „kvalita“ a „styl života“, což je pochopitelné, uvážíme-li, že v souvislosti s těmito pojmy probíhaly v Sovětském svazu v uplynulém období poměrně bouřlivé diskuse. Pojem „kvality života“ byl zřejmě akceptován snadněji, přestože právě tato kategorie je velmi intenzivně zneužívána buržoazní ideologií k výpadům proti socialismu. Již od roku 1973 se tato kategorie objevuje i ve stranických dokumentech (5), přičemž pozvolna krystalizuje mínění, že je třeba pochopit kategorii kvality života jako specifickou politicko-ekonomickou kategorii, na jejímž základě může být „vypracována demokratická a socialistická alternativa státně monopolistického kapitalismu“ (6).

Využití heuristických možností pojmu „kvalita života“ ovšem neznamená, že je přebíráán koncept kvality života z buržoazní sociologie. Autoři sborníku velmi přesně analyzují ideologické kontexty pojmu způsob života v současném ideologickém boji a ukazují, že souvisí s pokusem modernizovat soudobé teorie konvergence. Zejména v kolektivní stati *Kategorie kvality života v soudobé buržoazní sociologii* přesvědčivě dokumentují, jak se buržoazní teorie „kvality života“ snaží dokázat, že i způsob života v socialistických zemích v první řadě závisí na takových faktorech, jakými jsou „úroveň spotřeby, stupeň urbanizace, fungování stereotypů masové kultury“ [Sovremennye 1978: 157]. V buržoazní koncepci „kvality života“ je aktualizována i teze o konvergenci socialismu a kapitalismu prostřednictvím změn ve způsobu života, vyplývajících na jedné straně z růstu spotřeby a životní úrovně v socialistických zemích a na straně druhé z překonávání odcizení a dehumanizace života v kapitalismu prostředky soudobého řízení a kontroly. Buržoazní koncepce „kvality života“ současně vytvářejí falešný protiklad mezi růstem životní úrovně a kvalitou života a zdůrazňují, že orientace na osobní spotřebu je — jak v kapitalismu tak v socialismu — pramenem odcizení. Základem těchto koncepcí je snaha odtrhnout proces utváření způsobu života od základních společensko-ekonomických vztahů, způsobu výroby a typu společensko-ekonomické formace. Zřejmě i z tohoto důvodu se v koncepci Bestuževa-Lady klade tak velký důraz na septy životních činností jako podmínek života, neboť zřejmě jen za této situace může být způsob výroby (jako rozhodující podmínka způsobu života) analyzován jako jeden z podstatných kvalitativních určení způsobu života.

Vymezení kvality života prošlo určitým vývojem. Ve stati *Obsah a struktura kategorie způsobu života* [Těoretičeskije 1979: 4–21] Bestužev-Lada připomíná, že zpočátku existovala snaha vymežit pojem „kvalita života“ v protikladu ke kategorii životní úroveň jako „kvalitativní stránku způsobu života“ (tamtéž s. 13). V současnosti se však prosazuje tendence analyzovat pomocí této kategorie nikoli životní činnosti jako takové, ale jen podmínky, v nichž lidé tyto činnosti realizují, „tedy v jakých podmínkách jedí, oblékají se, prožívají, sdružují se, učí se a pracují“ (tamtéž s. 14). Problém „kvality života“ je orientován (obdobně jako je tomu v části polské literatury) (7) „na hodnocení stupně uspokojení . . . potřeb vysokého stupně komplexnosti, spojených s osvojováním kulturních hodnot a statků“ (tamtéž s. 13), tedy potřeb zakotvených především sociálně a nikoli biologicky.

Pojem životní styl je v sovětské sociologii přijímán s podstatně většími rozpaky a Bestužev-Lada připomíná, že ke změně původně ostře odmítavého stanoviska přispěly zejména kontakty se sociology z jiných socialistických zemí (tamtéž s. 14). Styl života je vymezen jako aspekt způsobu života související s hodnocením sociálního jednání. Bestužev-Lada připomíná, že lidé nejednají vždy v souladu s životními okolnostmi, ale často „jim navzdory, a orientují se nikoli na využití

(4) Fedosejev, P. N.: *Těoretičeskije problemy razvitojgo socializma i kommunističeskogo stroitel'stva*. Kommunist 1976, № 15.

(5) Například ve stati B. N. Ponomarjova v časopisu Kommunist 1973, № 5, s. 15.

(6) A. G. Milejovskij ve sborníku *Naučnotečničeskaja revolucija i socialnyj progress. Matěrialy meždunarodnogo simpoziuma*. III. Moskva 1974, AN SSSR, s. 54. Viz též: Popov, S. I.: *Problema „kačestva žizni“ v sovremennoj iděologičeskij bor'be*. Moskva 1977, s. 37.

(7) Mysiak, W.: *Výskum kvality života a životného štýlu v Polské lidové republice*. Životná úroveň 1979, 1.: 167–188.

životních okolností, ale na realizaci internalizovaných hodnot“ (tamtéž s. 15). Proto je třeba sledovat nejenom podmínky života a životní činnosti lidí, ale i jejich životní orientace, hodnoty, celý způsob myšlení. Analýza této složité struktury je neobyčejně obtížná, pomocí kategorie životní styl je však možno problém poněkud zpřehlednit; vzájemné vztahy mezi podmínkami života a strukturou životních činností jsou hlavním momentem způsobu života, vztahy mezi jednáním (jako určitým aspektem životních činností) a způsobem myšlení, zejména však hodnotovými orientacemi souvisejí se stylem života (tamtéž s. 15).

Pokus o dekompozici problematiky způsobu života pomocí kategorií nižší úrovně obecnosti je nepochybně zajímavý a je šířeji využíván i sociology jiných zemí, zejména polskými, maďarskými a rumunskými. V naší sociologii zatím tento problém není pokládán za příliš aktuální a převážná část sociologů pracuje pouze s kategorií způsobu života, více či méně citlivě odlišenou od podmínek života a životní úrovně. Užitečnost podobné dekompozice prověří až další zkušenost. Již dnes se však ukazuje, že navržené pojmové konvence ani zdaleka neřeší celý problém. Zejména vazby mezi způsobem života a kulturou zůstávají velmi nejasné, a to zejména tehdy, přidržíme-li se obvyklé sociologicko-antropologické definice kultury. Rovněž rozlišení mezi pojmy „uklad žizni“ a „obraz žizni“ je až neobvykle vágní a není dostatečně argumentačně podloženo.

Zajímavý příspěvek k vymezení poznávací funkce kategorie způsobu života (zejména ve vazbě na kulturu) je obsažen ve stati E. A. Orlovové *Některé gnoseologické aspekty pojmu způsob života* [Sovremennyye 1978: 88–103].

Autorka vychází z toho, že proces přeměny pojmu „způsob života“ z kategorie každodenního, mimovědeckého poznání ve vědecký termín není dosud ukončen. V každodenním poznání plní pojem způsob života řadu důležitých a nezastupitelných funkcí: identifikuje jednotlivce nebo skupinu (společnost) ve vztahu k podmínkám a formám jejich životních činností, a to s akcentem na celek, a nikoli jen na dílčí oblasti života. Charakterizuje jedince, skupiny nebo společnosti nikoli pouze ze strukturálního, funkčního či dynamického aspektu, ale integrací těchto aspektů postihuje charakteristiku celistvého sociálního procesu. Pojem způsob života má rovněž výrazné komparativní úlohu. Vysvětluje jedince nebo sociální skupinu vzhledem k určitému sociokulturně zafixovanému typu, charakterizuje však současně i jedinečné stránky jedince nebo společenské skupiny. Komparativní charakter pojmu způsob života vyplývá ostatně i z jeho vazby k určitým společenským normám: myšlenkové operace s pojmem způsob života jsou v každodenním životě vždy spojeny se srovnáním reálného stavu s „tím co býtí má“. Způsob života není jen čistě konstativním pojmem, ale obsahuje i expresivní a normativní stránku, skrze kterou vstupuje do „vztahu k mechanismům sociální kontroly“ (tamtéž s. 93).

Autorka naznačuje, v jakém směru by mělo pokračovat zpřesňování pojmu způsob života v soudobé vědě o společnosti; z mnoha námětů (byť místy diskusních) pokládám za pozoruhodné především tyto:

Je to především akcent na problematiku času a tempa sociální změny jako na důležitou kvalitativní charakteristiku způsobu života. Obdobně jako někteří naši autoři (B. Filipeová, J. Suchý) předpokládá i E. A. Orlovová zavedení „doby stability“ určitých stránek způsobu života do systému ukazatelů způsobu života a doufá, že se jí tak podaří lépe typologizovat „časové charakteristiky sociokulturního bytí v té či oné historické fázi vývoje“ (tamtéž s. 99).

Druhý zajímavý námět se týká precizace vztahu mezi kulturou a způsobem života. Kulturu pokládá autorka za strategickou gnoseologickou kategorii, umožňující uchopit „minulost, současnost i budoucnost bytí člověka“. Způsob života je pak pojmem nižšího řádu, charakterizující rozvoj sociokulturních stránek společnosti z hlediska vnitřní struktury, projevující se na jedné straně v diferenciaci životních situací jednotlivých tříd, vrstev a sociálních skupin, na druhé straně pak v hierarchizovaném a strukturovaném hodnocení těchto situací.

Ostatní příspěvky představují zatím spíše náčrtů řešení určitých teoretických problémů. Velmi zajímavá je statí T. M. Dridzeové (známé i u nás svými studiemi ze sociolingvistiky) *Systémový přístup k problematice způsobu života z hlediska teorie jednání* [Sovremennyye 1978: 72–87], který propojuje sociologické a psychologické přístupy k teorii jednání. Autorka vychází především z díla sovětských psychologů Leontjeva, Rubinsteina a Judina.

Pozornost si zaslouží i příspěvek N. M. Blinova *Socialistický způsob života a problémy pracovní aktivity* [Sovremennyye 1978: 32–54], který rozpracovává tezi, že socialistický způsob života je dán především „určitým způsobem práce, charakterizovaným socialistickým vztahem k práci. Specifika socialistického způsobu života nacházejí svůj koncentrovaný výraz v novém charakteru práce“ (tamtéž s. 37).

Ve všech zmíněných publikacích je věnována značná pozornost problematice sociálních ukazatelů, a to jak z hlediska metodologické precizace těchto pojmů, tak z hlediska analýzy zkušeností s konkrétními systémy ukazatelů. Příspěvky G. S. Batygina, A. V. Kabýšča, B. S. Afanasova, E. Ch. Nersesové i dalších uveřejněné v obou recenzovaných sbornících shrnují především metodologické problémy a využívají přitom i rozsáhlé zahraniční literatury. Je potěšitelné, že kromě

americké a západoevropské literatury jsou využívány i naše zkušenosti, čerpané především z publikací M. Illnera.

Rozbor konkrétních systémů ukazatelů naznačuje, že teoretické hranice mezi způsobem života, stylem a kvalitou života jsou v praxi velmi často setřeny. Například i v teoreticky propracované studii V. N. Sagatovského *Zkušenosti s využíváním teoretického a empirického přístupu v konstrukci systému ukazatelů způsobu života* [Sovremennyye 1978:5–16] jsou pokládány charakteristiky hodnotových orientací a stupně uspokojení z realizovaného způsobu života za jedny z takřka rozhodujících komponentů způsobu života. Právě studie V. N. Sagatovského, kladoucí značný důraz na kategorii subjektu způsobu života (v hierarchii společnost, skupina, jednotlivec) naznačuje, že sovětská produkce není zatím co do svých teoretických a metodických východisek uniformní, ale že zde existuje řada dílčích specifík, které se ovšem nedotýkají zásadní, marxisticko-leninské orientace těchto výzkumů.

V metodologii výzkumu způsobu života vycházejí autoři sborníku z poněkud jiné tradice analýz soustav statistických indikátorů. Nepřeceňují význam statistických a matematických operací s ukazateli, ale snaží se o komplexnější přístup, založený na kombinaci statistických postupů s metodami rozpracovanými především v prognostice a informatice. Zvláštní pozornost přitom věnují především třem okruhům problémů:

- a) vypracování tezauru statistických ukazatelů;
- b) využití obsahové analýzy sociologických textů;
- c) práci s experty a propracovávání metod založených na brainstormingu a delfských metodách.

Práce s experty je široce využívána ve všech fázích výzkumu, a to jak při řešení meritorních problémů, tak při konstrukci soustav indikátorů.

O práci na sestavení tezauru statistických indikátorů způsobu života dává poměrně plastickou představu studie G. S. Batygina, A. N. Malinkina a A. L. Cydenovové *Transformace teoretického konceptu způsobu života v systém statistických ukazatelů* [Teoretičeskije 1979: 22–51]. Vychází z obsahové analýzy sociologických dotazníků, jejichž otázky subsumuje pod jednotlivé okruhy problémů, z nichž nejdůležitější jsou spojeny s rozvojem pracovních, společensko-politických, sociálních, kulturních a rodinných aktivit. Tento souhrn indikátorů autoři nazývají (v souladu se zavedenou informatickou terminologií) tezaurem (s. 59).

Takto získané ukazatele jsou pak souborem expertů hodnoceny z hlediska své vypovídací schopnosti o způsobu života společnosti či individua. Od expertů je obvykle požadováno zpřesnění formulace ukazatelů, stanovení stupně jejich obecnosti z hlediska intuitivně vymezeného konceptu způsobu života, odstranění chyb vyplývajících z obsahového překrývání a konečné zhodnocení významu ukazatelů pro popis způsobu života pomocí sedmistupňové škály.

Analýza názorů expertů přináší, jak naznačují výsledky studie, zajímavé výsledky. Za nej překvapivější pokládám závěr, že ukazatele „subjektivního charakteru, spojené s hodnotovými orientacemi, postojů a zájmů byly experty většinou hodnoceny co do významu výše než ukazatele objektivní povahy, charakterizující podmínky života.“ To lze podle autorů zčásti vysvětlit tím, že „způsob života je spojován především s individuální aktivitou člověka, jeho ideovou a mravní životní pozicí. Experti, jak to vyplynulo z řady besed, byli sice zcela přesvědčeni o tom, že faktory určující způsob života jsou objektivní povahy, ale domnívali se, že lidé žijí sami svůj život, často si vybírají bezprostřední podmínky svého života, a proto nejdůležitějšími jsou charakteristiky subjektivní aktivity (s. 75–76). Autoři výzkumu se sami k tomuto závěru staví dosti skepticky a ponechávají problém otevřený. Je třeba dodat, že v roli expertů vystupovali i sociologové – specialisté na oblast práce, kultury, volného času a mimopracovní doby i další odborníci. Není rovněž bez zajímavosti, že obdobná argumentace vedla Bestuževa-Ladu, jak bylo již uvedeno, k příznivějšímu ocenění kategorie životní styl.

Stat o tezauru indikátorů je zajímavá především snahou budovat systém ukazatelů důsledně induktivní cestou. V tom je však nepochybně obsaženo nejedno úskalí. Jak vyplývá již z dílčích závěrů, teoretické přístupy ke způsobu života nemusí nutně s výsledky těchto empirických postupů ani rámcově konvergovat. Zároveň však tento přístup umožňuje: testovat vědomí odborníků o určitých problémech, donutit je zformulovat „neformulované“ a tak přispět k sebereflexi teorie a k vyjasnění jejich zamlžených předpokladů či důsledků.

Problémem obsahové analýzy ve výzkumu způsobu života se zabývá T. M. Dridzová, o jejímž příspěvku k teorii jednání jsme se již zmínili. Ve stati *Informačně cílová analýza textů jako nástroj výzkumu způsobu života* [Teoretičeskaja 1979: 152–182] se kriticky vyrovnává s americkou tradicí „content analysis“ a dokládá, že její poměrně jednoduché prostředky nejsou adekvátní složité problematice výzkumu způsobu života. Proto koncipuje náročnější variantu obsahové analýzy podloženou modelem sociálního jednání. Metoda předpokládá určení subjektu činnosti

(jedinec, instituce apod.), parametrů a funkcí subjektů, objektů činnosti, motivů a cílů činnosti, procesů činnosti, norem a výsledků činnosti apod. Model obsahové analýzy byl použit jak při analýze sociologických textů, tak při vyhodnocování otevřených otázek z dotazníků, přičemž se ukázala jeho rámcová schopnost přinést relevantní informace pro konceptualizaci způsobu života. Stať je doplněna instruktivním rozбором několika příkladů takto pojaté obsahové analýzy.

Pokus využít výpovědi expertů k charakteristice sociálních problémů sovětské společnosti popisuje stať I. V. Bestuževa-Lady, M. E. Pozdnjakova a H. P. Grišajeva *Využití expertizních hodnocení při konstrukci systému ukazatelů způsobu života* [Teoretičeskije 1979: 97–121]. Podává informaci o expertním hodnocení 98 sociálních problémů, které byly vybrány na základě obsahové analýzy sociologické a ekonomické literatury. Experti byli jednak odborníci na způsob života, jednak posluchači Institutu řízení národního hospodářství s více než 20letou působností ve špičkových řídicích funkcích. Měli možnost podle vlastního uvážení doplnit seznam problémů o další položky.

Pomocí běžné metodiky experti sestavili sociální problémy související se způsobem života do pořadí, v němž na prvních místech se objevují otázky zvýšení produktivity práce prostřednictvím intenzifikace sociálních faktorů, zintenzivnění boje s antispoločenskými jevy, především s kriminalitou a alkoholismem, zvýšení kulturnosti bydlení, rodinného života a mimopracovní doby i zvýšení efektivnosti komunistické výchovy pracujících, zvýšení porodnosti, zdokonalení systému odměňování a rozvoj všeobecného vyššího vzdělání ve večerních univerzitách (s. 102–103).

Kromě toho určili sedm problémů, které se především vztahují k problematice podmínek života. Jsou to: zvýšení spotřeby a materiálního blahobytu, zvýšení životní úrovně, zlepšení ochrany životního prostředí, bydlení a vybavení sídel i další zdokonalování zdravotnictví. Značný důraz je kladen i na optimalizaci poměru individuální a hromadné dopravy a rozvoj telefonizace a spojovacích systémů.

Komparace různých skupin expertů (například specialistů na způsob života a národohospodářských odborníků) ukázala, že existuje vysoká shoda v hodnocení naléhavosti a významnosti těchto problémů, což nepochybně zvyšuje hodnověrnost použité metodiky.

Výsledky jsou zajímavé jak z metodologického, tak sociologického hlediska. Ukazují, že pro sovětskou společnost nepředstavují „sociální problém“ takové jevy, jakými jsou sociální nerovnost, nezaměstnanost, rasová, národnostní a náboženská diskriminace, problémy adaptace na městské prostředí, soudobé formy narkomanie, terorismus, militarismus. I tam, kde jsou některé formy antispoločenského chování pocítovány jako určitý sociální problém (kriminalita, opilství) je třeba vidět rozdíl jak v příčinách těchto jevů, tak v jejich kvalitě, sociálním vyznění a často i kvantitativní úrovni. Těžiště sociálních problémů se přesouvá jednak do překonávání přežitků staré kapitalistické společnosti ve vědomích lidí, jednak do nových typů problémů spjatých s postupným řešením úkolů přechodu k vyšším fázím komunistické společnosti. Slovo „sociální problém“ ztratilo v Sovětském svazu negativní náboj, není synonymem pro krizovou společenskou situaci, ale naopak má především diagnostickou funkci spočívající v identifikaci uzlových bodů rozvoje společnosti.

Obě publikace představují poměrně dobrý přehled o tom, jak jsou v Institutu sociologických issledovanij řešeny problémy socialistického způsobu života. Svým výrazně empirickým přístupem, spojením s prognostickými studiemi, otázkami národohospodářského plánování i napojením na kruhy zabývající se makroekonomickými a makrosociologickými problémy soudobého světa v globálním měřítku představují tyto práce jeden z pólů rozvoje výzkumu socialistického způsobu života v SSSR.

Výzkumy, z nichž oba sborníky vycházejí, plní neobyčejně závažnou funkci: napomáhají rozvoji plánování a prognózování sovětské společnosti, programově usilují o propojení odvětvového a sociálního plánování, přispívají k tomu, že těžko uchopitelná kategorie způsobu života může být empiricky analyzována, plánována a prakticky řízena. Určitý problém spatřuji v jisté necitlivosti pro vnitřní sociální diferenciaci způsobu života, ať již ji uvažujeme v rovině oblastních specifík (rozdílů mezi městem a venkovem, průmyslovými aglomeracemi a rozvíjejícími se, dosud téměř neindustrializovanými územími Sovětského svazu) nebo mezitřídních a vnitrotřídních rozdílů. Těmito otázkami se však zabývá řada dalších pracovišť, což jenom potvrzuje závěr, že otázky socialistického způsobu života jsou v SSSR řešeny v kontextu široké dělby práce a kooperace mezi jednotlivými pracovišti.

Jiří Linhart

Úvod do marxistické sociologie náboženství

I. N. Jablovkov: Sociologija religii

Moskva, Izdatel'stvo Mysl' 1979, 181 s.

Aktuální otázky náboženství patří dnes mezi nejdiskutovanější problematiku ideologické práce. Vyplývá to zejména ze skutečnosti, že socialistická společnost má nesporný zájem na tom, aby si všichni občané, zejména příslušníci mladých generací, osvojili vědecký světový názor. Proto je aktuální otázka, co to náboženství je, z jakých příčin vzniklo a především jakou úlohu hrálo a doposud hraje v lidské společnosti.

Sociologická problematika náboženství představuje důležitou oblast sociologického bádání — sociologie náboženství je předmětem zájmu badatelů různé světónázorové orientace. Tato skutečnost je podmíněna zejména tím, že náboženství — jako jedna z forem společenského vědomí — úzce souvisí s filozofickými, ideologickými a mravními aspekty nazírání člověka na společnost, na svět. Sociologie náboženství jako speciální sociologická disciplína se vyvíjí na základě postupující hloubky vědecké práce jako relativně samostatná oblast výzkumu a teorie. Obvykle je volně specifikována jako disciplína zkoumající místo a funkci náboženství ve společnosti, a to zejména z hlediska komplementárního vztahu náboženství a společnosti. Tato obecná charakteristika je uznávána většinou badatelů. Diskusními se však stávají ty její stránky, které vydělují její specifické problémy a podmiňují tak zejména povahu generalizací zkoumaného jevu. V tomto ohledu je typické, že nemarxisticky orientovaní sociologové neposkytují uspokojivou odpověď na otázky vztahující se k problematice vzniku náboženství a jeho podstaty — jeho primárních kořenů a příčin. Marxistická sociologie naproti tomu vychází z dialektického vztahu podstaty a jevu a snaží se především nalézt podstatné souvislosti a rozhodující determinanty zkoumaného problému. K jejím stěžejním úkolům patří zkoumání sociálních příčin a podmínek udržujících náboženství, analýza zákonitostí jeho vzniku, proměn a odumírání.

K základním metodologicky orientovaným pracím marxistické sociologie náboženství patří dnes publikace sovětského badatele I. N. Jablovkova *Sociologija religii*. Autor se již od poloviny sedmdesátých let soustavně zabývá aktuálními problémy sociologie náboženství a krizovými jevy náboženství v socialistické společnosti. Cílem recenzované práce je objasnit předmět, strukturu a místo sociologie náboženství v systému dílčích disciplín vědeckého ateismu, charakterizovat její základní metodologické principy, kriticky zhodnotit výchozí pozice nemarxistické sociologie náboženství, načrtnout základní strukturní prvky náboženství, ukázat přitom na jeho místo, funkci a úlohu v dějinách lidské společnosti. Na pozadí analýz řady sociologických výzkumů religiozity v SSSR pak zaujímá stanovisko k pojmu „religiozita“. Závěr je věnován současnému postavení náboženství v socialistické společnosti a otázkám sekularizace a ateizace.

V první části, nazvané *Sociologie náboženství jako oblast vědeckého poznání*, jsou specifikovány jednotlivé disciplíny vědeckého ateismu: teorie ateismu, historie ateismu, teorie ateistické výchovy, gnoseologická analýza náboženství, psychologie náboženství a v neposlední řadě sociologie náboženství, která je definována jako vědní disciplína zkoumající „sociální příčiny a podmínky determinující náboženství, zákonitosti jeho vzniku, proměn, fungování a odumírání“. Autor se zde dále zabývá strukturou a vzájemnými vztahy jednotlivých prvků náboženství, místem a úlohou náboženství v tom či onom společenském systému, vlivem náboženství na další elementy společenského systému, specifikou vlivu daného společenského systému jako celku a jeho dílčích elementů na náboženství. Za metodologickou bázi marxistického studia náboženství považuje dialektický a historický materialismus. Takto pojatý široký záběr marxistické sociologie náboženství umožňuje nejenom postihnout podstatu náboženství, abstrahovat od pouhého pozitivistického popisu a nevzat se hodnotících soudů při analýzách vztahu náboženství a společnosti v nejširším smyslu slova, ale dává i nezbytný prostor pro společenskou činnost ve smyslu ideového boje s náboženstvím. V tomto ohledu pak patří Jablovkova definice k dosud nejlépe zpracovaným marxistickým vymezením sociologie náboženství vůbec. Logika její struktury se dále odráží i ve specifikaci jednotlivých rovin sociologie náboženství. Jsou to: a) systém nejobecnějších východisek postihujících společenský charakter náboženství, tj. jeho vztah k ekonomické základně, sociálně třídní kořeny, společenskou úlohu, přechodný charakter; b) systém poznatků nižšího stupně obecnosti, tj. kritéria religiozity, její rozšíření, specifika jednotlivých náboženských organizací a institucí; c) empirické zkoumání mnohostranných projevů náboženství.

Takové pojetí jednotlivých úrovní sociologie náboženství umožňuje postihnout nejen nejobecnější principy jeho fungování, ale specifikovat i dílčí, konkrétní a aktuální projevy náboženských fenoménů ve struktuře celé společnosti. Organickou součástí sociologického zkoumání náboženství je pak zejména rozvíjení konkrétních sociologických výzkumů procesu sekularizace a empirické a teoretické zobecňování nových závěrů a doporučení v rámci teorie ateistické výchovy.

Druhá část práce, *Metodologické principy nemarxistické sociologie náboženství*, analyzuje buržoazní sociologii náboženství, a to v jejích dvou hlavních směrech, daných na jedné straně orientací světskou, na druhé straně orientací náboženskou. V prvním směru se uplatňuje novokantovství,

pozitivismus, fenomenologie atd. Druhý je specifikován vazbami na katolicismus, protestantismus a pravoslavi. Další rozdíly v buržoazních koncepcích vyplývají z používaných metod (statistická, srovnávací, historická, strukturně-funkcionální atd.), z využívání materiálů jiných vědních disciplín (etnografie, historie, ekonomie, dějin umění atp.) a z konkrétní zaměřenosti na daný objekt zkoumání (jedinec, rodina, rod, státní a etnické útvary).

V rámci analýz výchozích pozic světské buržoazní sociologie náboženství připomíná autor základní metodologické postuláty Comta, Spencera, Webera, Taylora, Durkheima, Malinowského, Parsonse a dalších. Kriticky hodnotí zejména skutečnost, že většina nemarxisticky orientovaných badatelů si klade pouze otázku „jak“ a nikoliv „proč“ a ignoruje tak princip kauzality (Comte, Spencer), že zpravidla zaměřují akcent na jedinečné a zvláštní v historickém procesu, přičemž do prioritního postavení staví duchovní nadstavbu před ekonomickou základnou (Weber), že mnohdy považují náboženství za nezbytný strukturní prvek každé společnosti (Durkheim, funkcionalismus). Pro současné nemarxistické sociology je nadto typické, že zřídka kdy otevřeně a nezávisle kritizují náboženství a jeho instituce, spíše se snaží o neutrální postoj, který však v konečných důsledcích směřuje k fideismu, zejména akcentem na nezbytnost náboženské víry pro příslušníky každé z dosavadních společností.

I. N. Jablovskij v kritické poznámce k *nábožensky orientované sociologii náboženství* poukazuje na základní konceptuální problém spočívající v nejednoznačném chápání takto orientované sociologie. Termín teologická sociologie náboženství se totiž užívá nejen pro označení teologicky institucionalizované sociologie, ale vztahuje se i na ty teoretiky, kteří nejsou sice formálně teology, ale stojí pevně na pozicích náboženství. Bylo by zřejmě vhodné zavést přesnější vymezení odražející moment církevní institucionalizace sociologie náboženství. Rozlišení by mohlo být vyjádřeno například pojmy křesťanská sociologie a sociologie církvi.

Pokud jde o celkovou charakteristiku teologicky orientované sociologie náboženství, autor uvádí: Jejím základními východisky jsou náboženské premisy v nejširším smyslu slova, přičemž je respektována řada specifických aspektů teologického učení. Možností empirického výzkumu využívá pouze v těsném sepětí se svou náboženskou orientací. Řídí se především teologickými poučkami, apriorními předpoklady a vývody z oblasti transcendentna. Zobecnění a závěry, které činí o povaze empirického materiálu získaného sociologickými výzkumy náboženství, jsou zřetelně tendenční a apologetické. Základním východiskem sociologických analýz je zde totiž oddělení náboženství a společnosti, jejich chápání jako kvalitativně odlišných sfér. Takový přístup je typický zejména pro tradiční dichotomický přístup k náboženství a společnosti (Hassanfus, Mensching aj.). Imanentně transcendentní přístup k náboženství na půdě nábožensky orientované sociologie je spojen s modernistickými tendencemi a směřuje k postižení „skrytých forem nereligiozního křesťanství“, ke zkoumání nových forem religiozity v podmínkách zvyšujícího se dopadu procesu sekularizace (Bonhofer, Rendtorf aj.).

V zásadě Jablovskij shrnuje, že teologická interpretace sociologie náboženství přeceňuje úlohu náboženství ve společnosti, dějiny lidské společnosti interpretuje teologicky, společnost vykládá fatalisticky a mesianisticky. Její reakčnost spočívá ve snaze podřídít hledisko rozumu požadavkům slepé víry, myšlení lidí potřebám náboženství.

Třetí část recenzované práce je věnována *marxistické sociologické teorii náboženství*, za jejíž základ autor správně považuje učení o sociálních podstatě náboženství. Při analýze sociálních vztahů podmiňujících vznik a rozvoj náboženství je třeba rozlišovat pojmy „kořeny“ a „příčiny“. První z nich má širší charakter a vztahuje se na rozhodující materiální a ideologické vztahy existující mimo vědomí lidí a nezávisle na něm. Tento pojem tak obsahuje v pravém smyslu slova, kategorii příčin, které tvoří vlastní jádro sociálních kořenů náboženství. Z hlediska strukturních charakteristik je potom náboženství celostní jednotou náboženského vědomí, náboženské činnosti (kultovní a vněkultovní), náboženských vztahů a náboženských organizací (církve, sekta, denominace).

Problematika místa, funkce a úlohy náboženství ve společnosti je v publikaci analyzována v rovině čtyř stupňů a forem postavení náboženství ve společnosti — počínaje její převažující sakralizací až po stav, kdy náboženství nemá v sociálním uspořádání žádné místo. Místo a působnost jednotlivých funkcí náboženství (funkce světonázorová, kompenzační, komunikační, regulační a integrační) se přirozeně v procesu vývoje společnosti mění. V rovině sakralizace jde o stavy, kdy společenské a individuální chování a vědomí je ve vleku sankcionování náboženství a jeho institucí, zatímco sekularizace odráží proces osvobodování společenského a individuálního vědomí od vlivu náboženských idejí a názorů, sociálních vztahů, činností a institucí od náboženského sankcionování.

Pojem religiozita v zásadě vyjadřuje celý komplex problémů a procesů, které probíhají na úrovni společnosti jako celku, různých sfér společenského života a sociálních institucí a konečně v rovině dílčích sociálních skupin a osobností. Při jeho operační interpretaci Jablovskij rozlišuje stupeň, rozšíření, stav a dynamiku a využívá přitom obecných kritérií úrovně intenzity, extenzivního rozšíření, stability a specifických zvláštností náboženskosti v nejširším smyslu slova. Za nejobecnější příznak náboženského vědomí správně považuje obsah a intenzitu nábožensk

víry. Snaží se o zobecnění řady typologických schémat religiozity, která jsou známa v sovětské odborné literatuře (Lebeděv, Tepljakov) a nabízí vlastní typologii. Na rozdíl od běžných koncepcí marxistické sociologie náboženství však zaměřuje svoji pozornost pouze na osobnost věřícího, resp. nevyhraněného jedince, a ponechává stranou meritorní problém společenských souvislostí procesu sekularizace ve smyslu postupné ateizace společnosti tak, jak je to akcentováno požadavky systému vědecko-ateistické výchovy. Jeho typologické schéma tedy neobsahuje nenábožensky myslícího a jednajícího jedince, abstrahuje od postižení ateisticky svetonázorově orientované osobnosti. Na základě kritérií obsahu a intenzity náboženské víry, povahy náboženského chování a jeho místa ve společenském systému, úlohy daného jedince v náboženských skupině, stupně aktivity v šíření náboženského světového názoru a místa náboženské motivace ve struktuře náboženského a nenáboženského chování pak autor rozlišuje věřící s dominantní náboženskou životní orientací, věřící, pro něž je náboženství sice důležitou, nikoli však dominantní součástí životních postojů, dále nevěřící s nenáboženskou orientací, a konečně svetonázorově nevyhraněné na rozmezí mezi náboženskou vírou a nevírou. K poslední skupině přiřazuje tzv. ritualisty, kteří participují pouze na náboženských obřadech, a to povýšce z estetických důvodů (nádhera chrámů, chrámová hudba a zpěv apod.).

Problematiku sekularizačního procesu a následné ateizace prezentuje autor v poslední části práce, nazvané *Náboženství v socialistické společnosti*. Zabývá se zde zejména krizí náboženství v socialistické společnosti, a to na základě výsledků sociologických výzkumů procesu sekularizace v Sovětském svazu. Ukazuje, že náboženství má v rozvinuté socialistické společnosti periferní postavení. Krizi náboženství nespáchávají pouze ve ztrátě jeho bývalého místa a funkcí ve společnosti, ale i ve změnách jeho strukturních elementů: náboženského vědomí, kultu, náboženských vztahů a organizační struktury. Svůj názor dokládá řadou sociologických údajů, z nichž je patrné snížení autority boha, víry ve vzkříšení a posmrtný život, nesmrtnosti duše. Potvrzují to i vnější objektivní ukazatele religiozity, jako je snižující se návštěvnost bohoslužeb a církevních obřadů vůbec.

Ateizace jako ukazatel krize náboženství v podmínkách socialistické společnosti je Jablokovem chápána jako proces „posunu od náboženství“, přičemž její charakter je podmíněn jednak objektivními společenskými podmínkami, jednak systémem ateistické výchovy. Komponent subjektivního faktoru pak hraje v současně společnosti stále důležitější úlohu.

V závěru knihy se Jablokov zaměřuje na otázky příčin udržování religiozity v socialistické společnosti. Nepřekračuje tradiční rámec úvah, když v této souvislosti uvádí: nedostatečnou úroveň poznání u některých skupin lidí, rozdíl mezi duševní a fyzickou prací, kvalifikační strukturovanost, nerovnoměrný rozvoj města a venkova, participaci ve výrobní a nevýrobní sféře, nedostatečnou sociální participaci, přežitky minulosti, vliv kapitalistické společnosti a církevní propagandu, a konečně i chyby v ateistické výchově samé. I když v podstatě správně rozlišuje základní sociální, gnoseologické a psychologické faktory udržování náboženství, nedostatečně se zabývá těmi momenty, které i v podmínkách socialistické společnosti brání definitivnímu odklonu od nevědeckých, defetistických, fatalistických a pesimistických svetonázorových postojů. Jde zejména o faktory vztahující se k některým zvláštnostem a momentům individuální povahy (smrt a ztráta blízké osoby, životní zklamání, nemoc, pocit opuštěnosti, zbytečnosti, obavy z nukleárního celosvětového konfliktu apod.). Právě tyto těžko postižitelné a specifikovatelné podmínky udržování náboženských představ patří k nejobtížněji překonatelným.

Jablokovova kniha poskytuje čtenáři základní úvod do problematiky, a proto ji můžeme řadit ke stěžejním východiskovým pojednáním z marxistické sociologie náboženství. Podává základní filozoficko-metodologickou orientaci pro určení místa, předmětu a struktury sociologie náboženství a jako jedna z prvních nabízí teoreticky fundovanou a prakticky aplikovatelnou definici předmětu marxistické sociologie náboženství. Kriticky hodnotí buržoazní koncepcie sociologických přístupů k náboženství, fundované a se znalostí dané literatury diskutuje s teologickými interpretacemi a podnětně rozpracovává principiální otázky strukturně funkcionální analýzy náboženství. Důsledně vychází z pevného sepětí marxistické sociologie náboženství s jednotlivými oblastmi vědeckého ateismu a poukazuje tak v konečném důsledku na nerozbornou souvislost ideového boje s náboženstvím s řešením ekonomických, sociálních a kulturních úkolů konkrétní společnosti. Lze mít snad jen určité připomínky k typologii svetonázorové orientace v rovině empirických výzkumů, a projevít politování nad tím, že analýza nemarxistické sociologie náboženství zůstala jen na úrovni rozboru „klasiků sociologie náboženství“, aniž byly vzpomenu ty současné směry zejména v americké sociologii.

Celkové práce slouží jako východisko pro další rozpracovávání všech rovin marxistické sociologie náboženství, v jejímž dalším vývoji by se měla věnovat pozornost nejen teoreticky nosným reprezentativním výzkumům procesu sekularizace, ale také konceptuálním otázkám — spojeným s problematikou typologií náboženských organizací, integračními a dezintegračními funkcemi náboženství, vztahu náboženství — společnost, dalším rozpracováváním otázek sekularizace, upřesňováním pojmu religiozita — právě tak jako kritickému zhodnocení stávajících sociologických projekcí náboženství.

Aleš Sekot

Československá sociologická společnost a její valné shromáždění

Sociologická společnost je jednou z největších a nejagilnějších v oblasti sociálních věd. Dnes sdružuje více než 700 členů. Má 6 poboček v hlavních průmyslových a společenských centrech republiky a 14 odborných sekcí, které ve značné míře zajišťují šíření nových poznatků ze sféry teorie, metodologie i empiricko-výzkumné praxe v sociologické veřejnosti.

Pobočky Společnosti a jejich vedoucí

Brno:	doc. dr. Mojmír Köttner, CSc., filozofická fakulta UJEP
Ostrava:	Petr Reimer, Výzkumný ústav ekonomiky paliv a energetiky
Plzeň:	doc. dr. Alois Mužík, Ústav marxismu-leninismu VŠSE
Ústí nad Labem:	doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV
Hradec Králové:	doc. dr. Josef Patera, CSc., Vojenský lékařský výzkumný a doškolovací ústav
Olomouc:	doc. dr. Karel Vitek, CSc., filozofická fakulta UP, katedra aplikované sociologie

Odborné sekce a jejich vedoucí

Sekce	
marxistické sociologické teorie:	doc. ing. František Zich, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha
sociologických metod a technik:	prof. dr. Rudolf Franěk, CSc., Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha
sociologie práce, průmyslu a podniku:	doc. ing. Miloslav Tomášik, CSc., Vysoká škola ekonomická, Praha
sociologie města:	dr. Jiří Musil, CSc., Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha
sociologie venkova:	doc. dr. ing. Václav Hach, CSc., filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha
sociologie kultury a volného času:	dr. Jiří Linhart, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
sociologie tělesné kultury:	doc. dr. Vladimír Čechák, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha
sociologie rodiny:	Zdenka Kadlecová, prom. ped.
sociologie mládeže:	dr. Antonín Matějovský, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
sociologie veřejného mínění:	ing. Lubomír Vacek, CSc., Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha
sociální patologie:	doc. dr. Miroslav Dufek, CSc., právnická fakulta Univerzity Karlovy, Praha
sociologie vojenství:	dr. Miloš Čepera, CSc., Vojenská akademie Antonína Zápotockého, Brno
sociologie integrálního zkoumání člověka:	dr. Alexander Fazik, CSc., Vojenský historický ústav, Praha
výzkumu socialistického způsobu života:	doc. dr. Blanka Filipcová, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

* * *

Je již dobrou tradicí Společnosti, že každé tři roky svolává valné shromáždění, aby na něm zhodnotila výsledky své práce za uplynulé období a vytyčila směr dalších úkolů. Tento rok se konalo ve dnech 26. a 27. února v Domě kultury SONP v Kladně.

Všechny materiály z jednání jsou v plném rozsahu uveřejněny v interním bulletinu *Zprávy Československé sociologické společnosti*. Zde se omezíme na rámcovou informaci.

Ve zprávě hlavního výboru

bylo uplynulé období zhodnoceno jako období ideového a organizačního růstu Československé

sociologické společnosti. K jeho zajištění přispěla důsledná orientace vycházející ze závěrů XV. sjezdu KSČ a z Jednotného programu společenských věd.

Obsah činnosti, zaměření přednášek, seminářů, sympozií a konferencí vycházely z potřeb budování rozvinutého socialismu. Centrem pozornosti byla zejména problematika vývoje sociální třídní struktury ČSSR, socialistického způsobu života, sociálního plánování a řízení, sociální aspekty průmyslové a zemědělské výroby.

Upevnila se jednota českých a slovenských sociologů. Jejich společná práce úspěšně reprezentovala československou sociologii na IX. světovém sociologickém kongresu.

Došlo k aktivizaci všech složek Sociologické společnosti, vzrostl počet jejích členů, zlepšila se obsahová i organizační příprava různých akcí, rozvinula se praxe pořádání odborných kursů. Dobrých výsledků bylo dosaženo při výměně zkušeností a koordinaci činnosti.

Významným úkolem Společnosti je výchova nové generace sociologů. Od posledního valného shromáždění byla přijata řada mladých členů, kteří se postupně zapojují do ideově odborné práce Společnosti. Jsou pořádány zvláštní semináře pro zvyšování jejich kvalifikace. Nejlépe si v tomto směru vede sekce metod a technik sociologických výzkumů (uspořádala 4 týdenní kursy a několik jednodenních seminářů k problematice metodik a metodologie).

Těžiště práce Společnosti je v pobočkách a sekcích, které v uplynulém období zorganizovaly více než 120 přednášek, seminářů, besed, sympozií a konferencí. Neaktivnější byly brněnská a olomoucká pobočka, ze sekcí pak sekce sociologie práce, průmyslu a podniku, sociologických metod, sociologie venkova, sociologie mládeže, sociologie rodiny, sociologie integrálního zkoumání člověka, veřejného mínění a sociální patologie. Byly založeny dvě nové sekce — výzkumu socialistického způsobu života a sociologie tělesné kultury.

V jednotlivých speciálních disciplínách byly rozvíjeny nejen empirické výzkumy, ale i odpovídající teoretická činnost. Nebyla však věnována větší pozornost rozpracování obecně marxistické sociologické teorie. Lze očekávat, že k rozvoji teoretických poznatků, zkoumání teoretických otázek oboru, právě tak jako ke kritice buržoazních sociologických koncepcí přispěje i nově ustanovená sekce teorie marxisticko-leninské sociologie Slovenské sociologické společnosti, která bude úzce spolupracovat s již existující sekcí tohoto zaměření v Československé sociologické společnosti.

Jednou z důležitých forem práce Společnosti je zatím ne příliš rozsáhlá, ale efektivní publikační činnost. Zásluhou poboček a sekcí bylo vydáno 14 materiálů, převážně sborníků ze seminářů a konferencí, informujících o dané oborové problematice. Také interní bulletin *Zprávy ČSSS* se celkem úspěšně zhostil své role informátora a organizátora.

Sociologická společnost je významnou institucí jednak reprezentující československou sociologii v mezinárodní sféře, jednak zprostředkující spolupráci se společenskovědními, pedagogickými a dalšími pracovišti v naší zemi. V posledních letech byly rozšířeny kontakty se sovětskými, bulharskými, polskými a maďarskými sociology, právě tak jako se sociology v NDR. Společnost věnovala velkou pozornost teoretické přípravě naší delegace na IX. světový sociologický kongres v roce 1978 v Uppsale a přispěla tak k úspěchu marxistické sociologie na tomto fóru.

Na domácí půdě se prohloubila především vazba na Socialistickou akademii a Československou vědecko-technickou společnost. Pobočky úzce spolupracují s krajskými stranickými orgány, s hospodářskými organizacemi, popřípadě s vysokoškolskými pracovišti.

Všechny tyto vnější kontakty bude třeba dále rozšiřovat a aktualizovat v souladu s konkrétními potřebami společenské praxe. V nadcházejícím období půjde zejména o posílení koordinační funkce. Společnost sama totiž nemůže zásadním způsobem ovlivnit tvorbu plánů výzkumů, prostřednictvím svých členů však může přispět k větší vzájemné informovanosti jednotlivých sociologických pracovišť, k výměně zkušeností a ke spolupráci. Důslednější plnění této koordinační funkce bude vyžadovat i nové formy práce.

Při své další činnosti bude Sociologická společnost pokračovat v nastoupené cestě, bude ji rozšiřovat a zdokonalovat tak, aby odpovídala potřebám společenské vědy i společenské praxe a sledovala usnesení ústředních stranických a státních orgánů. Zvláštní pozornost bude přitom zaměřena na

- rozpracování marxisticko-leninské sociologie, a to jak v její obecně teoretické rovině, tak pro potřeby decizní praxe,
- upevnění spolupráce českých a slovenských sociologů a rozšíření mezinárodní spolupráce se socialistickými zeměmi,
- rozvoj kontaktů s jinými institucemi, jejichž práce souvisí se sociologickou problematikou,

- zejména s ústavy marxismu-leninismu, ústavy pro filozofii a sociologii, vysokými školami, resortními ústavy atd.,
- získávání a výchovu mladých sociologů.

Diskuse

Významný úvodní příspěvek přednesl člen korespondent ČSAV Ladislav Štourač, [předseda Komise pro organizaci vědeckých společností ČSAV. Ocenil pozitivní činnost Společnosti a poukázal na důležité společenské poslání marxistické sociologie. V obsáhlé diskusi vystoupilo pak dalších 20 účastníků, jejichž referáty ilustrovaly obecné i zvláštní problémy související jak s prací Společnosti, tak s rozvojem sociologické práce vůbec.

Především byly podány poměrně podrobné informace o činnosti a záměrech některých poboček a sekcí (olomoucké, plzeňské a ostravské pobočky, dále sekce sociologie práce, průmyslu a podniku, sekce sociologie integrálního zkoumání člověka, sociologických metod a technik a marxistické sociologické teorie).

Byla stručně zhodnocena práce *Sociologického časopisu a Zpráv*.

Znamná pozornost se soustředila na funkci sociologie v socialistické společnosti, na nutnost rozpracování obecné marxistické sociologické teorie a jejího propojení s praxí.

Byly nastíněny požadavky pro další sociologickou práci: posun od sociografických přístupů k fundovaným sociálním analýzám; rozvoj komparativních výzkumů; zlepšení kvality informací pro řídicí orgány; využití spolupráce v rámci mezinárodních problémových komisí socialistických zemí k řešení společných nebo analogických problémů.

V souvislosti s integrací práce Československé a Slovenské sociologické společnosti byl zdůrazněn význam spolupráce na úrovni sekcí.

Opakovaně byla jako zvláště aktuální diskutována otázka profesionální erudice sociologů. Zejména v oblasti výchovy mladých sociologů je pocítována nedostatečnost přípravy pro podnikovou praxi.

Celkově byl konstatován růst potřeb sociologických analýz a s tím související nutnost rozvoje a zkvalitnění sociologických výzkumů. Sociologická společnost má v tomto procesu nezastupitelnou roli.

Hlavní výbor Společnosti udělil čestná uznání:

- soudruhu Juraji Zvarovi za zásluhy o výstavbu Československé sociologické společnosti a za úspěšnou pedagogickou a publicistickou činnost v oblasti sociologie,
- Sociologickému časopisu za zásluhy o rozvoj marxistické sociologie a za úspěšnou popularizaci teoretických a metodologických zkušeností v tomto oboru.

Valné shromáždění zvolilo nový hlavní výbor a revizní komisi a schválilo závěrečné usnesení.

Předsednictvo, hlavní výbor a revizní komise

Předseda:

prof. dr. Juraj Zvara, DrSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Bratislava

Místopředsedové:

prof. dr. Jaroslav Kohout, DrSc., Vysoká škola ekonomická, Praha
dr. Jolana Jančovičová, CSc., Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava

Vědecký tajemník:

dr. Vladimír Dubský, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Hospodář:

dr. Jana Vítečková, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Členové předsednictva:

doc. ing. Vlastislav Bauch, CSc., Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava
doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc., Vysoká škola ekonomická, Praha
doc. dr. František Charvát, DrSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
Jozef Košta, prom. soc., Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava
doc. dr. Mojmír Köttner, CSc., filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Brno
doc. dr. Karel Rychtařík, DrSc., Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha
ing. Lubomír Vacek, CSc., Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha
doc. ing. František Zich, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Členové hlavního výboru:

dr. Miloslav Beránek, nakladatelství Naše vojsko, n. p., Praha

doc. dr. Vladimír Čechák, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha
 dr. Alexander Fazík, CSc., Vojenský historický ústav, Praha
 doc. dr. Blanka Filipcová, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
 prof. dr. Rudolf Franěk, CSc., Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha
 dr. Radomír Havlík, CSc., Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, Praha
 dr. Karel Herman, Škoda, n. p., Plzeň
 prof. ing. Antonín Hodek, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
 dr. Luboš Chaloupka, pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha
 doc. dr. Jozef Karásek, CSc., filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava
 dr. Jiří Linhart, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
 dr. Antonín Matějovský, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
 doc. dr. Josef Patera, CSc., Vojenský lékařský výzkumný a doškolovací ústav, Hradec Králové
 doc. dr. Ján Pichňa, CSc., filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava
 dr. Božena Sabršulová, CSc., Ústav pre výskum verejnej mienky, Bratislava
 dr. Jan Sedláček, CSc., filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha
 doc. dr. Miroslav Soukup, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
 doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, pobočka Ústí nad Labem
 doc. ing. Miloslav Tomšík, CSc., Vysoká škola ekonomická, Praha
 doc. dr. Karel Vítek, CSc., filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc
 dr. Olga Zukalová, CSc., Ústav filozofie a sociologie, Bratislava

Náhradníci hlavního výboru

Pavel Dvořák, Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha
 ing. Libuše Lišková, Vysoká škola ekonomická, Praha
 Petr Reimer, Výzkumný ústav ekonomiky paliv a energetiky, Ostrava
 dr. Alois Ritomský, CSc., Ústav filozofie a sociologie, SAV, Bratislava
 dr. Petr Sak, CSc., Ústřední výbor Socialistického svazu mládeže, Praha

Revizní komise:

Předseda:

doc. dr. ing. Jiří Kuzin, CSc. Ústav marxismu-leninismu UK, Praha

Členové:

dr. Milan Aleš, krajská správa Českého statistického úřadu, Plzeň
 dr. Katarína Podoláková, CSc., Výzkumný ústav životnej úrovně, Bratislava
 dr. Jaroslav Ražnok, Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha
 dr. Věra Rollová, CSc., Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha

Usnesení valného shromáždění

Valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV, jež se uskutečnilo ve dnech 26. a 27. února 1980, projednalo hodnocení své činnosti za období od posledního valného shromáždění v listopadu 1976 a konstatovalo, že se uplynulé období vyznačovalo úsilím o rozvoj české a slovenské sociologie na pozicích marxisticko-leninské teorie. I když úkoly usnesení, jež bylo přijato na předchozím valném shromáždění, byly značně obsáhlé a náročné, podařilo se je zásadně splnit. Zejména důsledně a systematicky byly plněny úkoly, v nichž se promítaly závěry XV. sjezdu KSČ. Kromě toho byly dále zpřesněny organizační principy práce, zejména ve smyslu řízení poboček a sekcí, dalšího zkvalitňování členské základny a zvyšování celkové kázně jako prostředku posilování iniciativy každého jednotlivce. Důsledně se podařilo zavést pořádek do administrativně správní agendy, takže systém práce nyní umožňuje plně se zaměřit na hlavní obsahové úkoly. Pokud se jedná o nedostatky v práci Československé sociologické společnosti v uplynulém období, projevují se ve dvou směrech:

Především v samotné práci hlavního výboru je možno konstatovat určitou disproporcionálnu. Jestliže se na jedné straně projevovalo soustavné úsilí o zkvalitňování veškeré práce, na druhé straně ne všichni členové měli stejné předpoklady pro práci v hlavním výboru; zejména časové zaneprázdnění některých velmi angažovaných funkcionářů narušovalo docházku. I když tato skutečnost byla hodnocena jako přirozený proces vývoje, bude třeba učinit opatření pro zvýšení kázně členů ústředních orgánů Československé sociologické společnosti.

Druhá okolnost, která signalizuje nutnost zproduktivnění práce, se týká dalšího posílení spolupráce mezi českými a slovenskými sociology. I když Československá sociologická společnost

vytváří jednotnou základnu pro spolupráci mezi českými a slovenskými sociology a ve vzájemných vztazích se projevuje oboustranné dobré chápání bratrské sounáležitosti, nebyly tyto předpoklady dosud plně využity ke spolupráci až do úrovně všech sekcí. Proč z některých sekcí přicházely přirozené požadavky, aby se právě v tomto směru práce ještě více zkvalitnila.

V souvislosti s celkovým posuzováním uplynulého funkčního období není možné pominout pozitivní hodnocení i reprezentaci naší sociologie v zahraničí. Bylo zásluhou právě Československé sociologické společnosti při ČSAV, že delegace českých a slovenských sociologů na IX. světový kongres sociologie v Uppsale byla dobře připravena a mohla vystupovat koordinované a jednotně. Přitom nezůstalo jen při vlastní kongresové účasti, nýbrž výsledky tohoto jednání byly přeneseny do všech poboček prostřednictvím delegátů, přímých účastníků kongresu.

Na základě přednesené zprávy o činnosti a hospodaření Československé sociologické společnosti, dále zprávy revizní komise, jakož i připomínek a námětů v diskusi, valné shromáždění Československé sociologické společnosti

A. schvaluje

přednesenou zprávu hlavního výboru o činnosti a hospodaření Československé sociologické společnosti a zprávu revizní komise;

B. přijímá

následující úkoly, jejichž plnění by mělo umožnit další rozvoj české a slovenské sociologie; jde o tyto úkoly:

1. napomáhat řešení zásadních problémů v naší společnosti, jež přináší další socialistický vývoj, a v úzké návaznosti na usnesení ústředních stranických a státních orgánů zaměřovat činnost našich sociologů na angažované využívání společenskovědní teorie ve společenskovědní praxi;
2. věnovat co největší pozornost rozvoji marxisticko-leninské sociologické teorie a ve spojitost s tím neúnavně a věcně kritizovat i přehodnocovat výsledky buržoazní sociologie a odhalovat její protisocialistický, antikomunistický charakter; při této tvořivé i kritické práci bude nutno se opírat o internacionální vztahy s předními sociology socialistických států a jejich sociologickými společnostmi;
3. maximálně posilovat spolupráci s dalšími organizacemi, jejichž činnost umožňuje další rozpracovávání marxisticko-leninské sociologie, zejména s Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ i vysokých škol a s Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a SAV;
4. ještě více koordinovat činnost českých a slovenských sociologů, a to zejména v práci sekcí, aby se zvýšila účinnost v řešení základní průřezové i oblastní problematiky;
5. v místech, kde jsou vysokoškolská pracoviště, na nichž se rozvíjí sociologická teorie, popřípadě kde rozvíjejí činnost resortní i jiné výzkumné ústavy, v nichž se uplatňuje sociologie, usilovat prostřednictvím poboček o vzájemnou kooperaci, informovanost a stimulování dalších trendů, jež dovolí účinnou aplikaci sociologie ve společenských procesech;
6. prohlubovat práci v pobočkách a sekcích, a to zejména tam, kde dosud není plně rozvinuta a využita skutečná kapacita sociologické práce: činnost poboček a sekcí orientovat na rozvíjení účelné spolupráce s místními institucemi, které rovněž disponují určitým objemem sociologické kapacity, zejména s obvodními výbory Socialistické akademie, sekcemi vědeckého komunismu a sociologie, Komitétu pro vědecké řízení při Vědeckotechnické společnosti apod.;
7. podstatně větší pozornost než dosud věnovat získávání mladých sociologů a jejich zapojování do sociologické i veřejné činnosti v orgánech Československé sociologické společnosti.

Vedle těchto úkolů, jejichž plnění je zaměřeno na další obsahové i organizační zproduktivnění práce Československé sociologické společnosti při Československé akademii věd, valné shromáždění

C. ukládá

a) hlavnímu výboru

1. uspořádat kongres českých a slovenských sociologů po XVI. sjezdu KSČ, na němž budou rozpracována sjezdová usnesení pro oblast sociologické práce tak, aby sociologie co nejefektivněji napomáhala dalšímu socialistickému rozvoji v našich zemích; hlavní výbor za tím účelem ustaví do konce prvního pololetí 1980 přípravnou komisi;
2. věnovat zvýšenou pozornost rozvíjení spolupráce se socialistickými společnostmi bratrských socialistických zemí a oboustranně využívat výměny zkušeností;
3. po zkušenostech s přípravou naší delegace pro světový kongres v Uppsale přistoupit se stejnou důsledností k zajišťování příštího světového kongresu, a to po stránce ideologické, organizační a konkrétního vystupování jednotlivých členů delegace;
4. rozpracovat dohodu o spolupráci mezi Československou sociologickou společností při Československé akademii věd a Českým ústředním výborem Komitétu pro vědecké řízení při Československé vědeckotechnické společnosti;
5. pokračovat ve vydávání ústředního orgánu *Zprávy ČSSS* a soustavně informovat všechny členy o aktuálních otázkách sociologické teorie, o stavu organizace a zajišťování jednotlivých úkolů, a zvláště o činnosti sekcí a poboček;
6. projednat všechny připomínky a náměty z diskuse na valném shromáždění, včetně diskusních příspěvků nepřednesených (podaných však písemně), a zajistit jejich odpovídající uplatnění;

b) pobočkám a sekcím

1. organizovat výroční členské schůze ve druhém pololetí roku 1980 a rozpracovat v usneseních úkoly přijaté na valném shromáždění;
2. postupně připravovat náměty pro kongres českých a slovenských sociologů a na základě jednání okresních a krajských stranických konferencí a XVI. sjezdu Komunistické strany Československa promyslet další možnosti uplatnění sociologické teorie v naší aktuální společenské praxi;
3. prohloubit propagační práci v oblasti marxisticko-leninské sociologie zejména informováním o aktuálních výsledcích výzkumné práce a o aplikaci sociologické teorie v praktickém životě, a to nejen na stránkách odborného tisku, ale i v periodikách stranických orgánů nebo veřejných institucí;
4. soustavně předávat informace o životě v pobočkách a sekcích k uveřejnění ve *Zprávách* Československé sociologické společnosti, aby toto periodikum mohlo plnit svou funkci bezprostředního informačního a mobilizačního činitele v dalším rozvoji sociologie.

* * *

Na závěr jednání zaslali účastníci valného shromáždění dopis prezidiu ČSAV, v němž stručně informovali o výsledcích činnosti Československé sociologické společnosti a vyjádřili plnou podporu programu Komunistické strany Československa při budování socialismu v naší zemi.

Eva Bártová

3. sjezd marxisticko-leninské sociologie v NDR

Vědecká rada pro sociologický výzkum v NDR a Národní výbor pro sociologický výzkum při Akademii věd NDR uspořádaly ve dnech 25. – 27. března 1980 v Berlíně 3. sjezd marxisticko-leninské sociologie v NDR. Jeho tématem byly otázky *sociální struktury a životního způsobu při utváření rozvinuté socialistické společnosti v NDR*. Jednání bylo přítomno 852 účastníků z NDR a 33 zahraničních hostů.

Úvodní referát přednesl prof. R. Weidig, předseda vědecké rady pro sociologický výzkum v NDR a ředitel ústavu marxisticko-leninské sociologie Akademie společenských věd při ÚVSED. Svůj projev orientoval na problematiku vývoje sociální struktury a socialistického způsobu života

a jejich vzájemných vztahů. Zdůraznil, že dosavadní zkušenosti ukázaly, že sociální a zvláště třídní strukturu socialistické společnosti nelze vytvářet a chápat bez dalšího ztvárňování socialistického způsobu života; způsob života, který je charakteristický a nutný pro rozvinutou socialistickou společnost, není současně možné zkoumat bez přihlídnutí k jeho sociální, ekonomické a třídní podmíněnosti a sociálně strukturální diferencovanosti.

V této souvislosti R. Weidig uvedl: „Dosažený pokrok, jenž se odráží ve stabilním vytváření socialismu vlastních sociálně ekonomických a politických základů, a nové podmínky pro další utváření socialismu umožňují napomáhat rozvoji sociálních tříd a vrstev a jejich sociálnímu sblížování pod vedením dělnické třídy jakožto kvalitativnímu procesu.

Přitom jde rovněž o rozvoj a formování socialistického způsobu života, socialismu vlastního typu sociální aktivity a sociálních vztahů, jež se projevují při práci, bydlení, ve vzdělání a kvalifikaci, v sociálních jistotách, v účasti na řízení a plánování, v kulturních aktivitách, v utváření volného času, v rozvoji a uspokojování zájmů, potřeb apod. Další plánovitý rozvoj socialistického typu způsobu života vyžaduje, aby v teorii a v praxi byla více respektována jeho vnitřní struktura, zvláště jeho sociálně strukturální relevance a určenost z hlediska různých sociálně strukturálních subjektů, dialektického vztahu jednotnosti a diferencovanosti.“

Třídní struktura společnosti v NDR prošla kvalitativními proměnami, jež jsou založeny na socialistických výrobních a mocenských vztazích. V současnosti se struktura ekonomicky aktivní populace skládá z dělnické třídy (zhruba 80%), družstevních rolníků (necelých 7%), pracující inteligence (cca 10%). Také v NDR jsou vyčerpány zdroje pro extenzivní rozvoj národního hospodářství — například 87% všech průřezových žen je zapojeno v pracovním procesu. V důsledku působení řady závažných společenských faktorů, jako například vědeckotechnického pokroku a dalších, vystupují nyní zákonitě do popředí kvalitativní momenty vývoje tříd a vrstev. Výrazem nové historické tendence vývoje tříd je pevný svazek, rostoucí politicko-morální jednota a sociální sblížování tříd a vrstev, vysoká úroveň vzdělání a kvalifikace.

Jaké jsou styčné body, podstata vztahů mezi vývojem socialistické sociální struktury a způsobu života? Podstatná je ta skutečnost, že jak sociální struktura, tak i způsob života se při formování rozvinuté socialistické společnosti rozvíjejí na sociálně ekonomických a politických základech, jež jsou typické pro socialismus. Jejich další rozvoj je určen především socialistickými výrobními vztahy a úrovní společenských výrobních sil, danou tímto historickým obdobím vývoje. Je ovlivňován především dělnickou třídou — výrobcem největšího dílu materiálního bohatství celé společnosti. Upevnění vedoucí role dělnické třídy, a tím jejího vlivu ve všech společenských oblastech, představuje podstatný obsah jak ve vývoji sociální struktury, tak i ve způsobu života společnosti NDR. Sociální struktura je charakteristická tendencí k sociální jednotě; určujícím rysem socialistického způsobu života jsou společné rysy v základních sociálních podmínkách života, v základních potřebách a zájmech, jakož i v podstatných způsobech chování a ideologických postojích.

Vedle společných rysů, jež vznikly a rozvíjejí se za socialismu, je třeba mít v zájmu cílevědomého utváření socialistického způsobu života na zřeteli jeho specifčnosti a analyzovat jejich příčiny a vývoj. Někteří lidé se dosud plně neosvobodili od určitých prvků maloměstského způsobu života. Boj nového se starým představuje dlouhodobý proces a bude vítězně dokončen až v období rozvinutého socialismu, až budou plně dobudovány socialistické podmínky pro práci a život a dále vzroste všeobecná životní úroveň, zvýší se objektivní a subjektivní podmínky pro rozvoj a uspokojování materiálních a duchovních potřeb a socialistické vědomí se stane základem jednání pro všechny.

Diferenciace socialistického způsobu života souvisí s jeho různými subjekty, jimiž jsou společnost jako celek, třídy, sociální vrstvy, skupiny a individua. Z hlediska strukturálního aspektu se v socialistickém způsobu života rýsují především tyto diferenciální linie: Socialistický způsob života se vyvíjí v rámci různých zemí a národů, které jsou vzájemně přátelsky spojeny v socialistickém společenství na základě principiálně stejných sociálně ekonomických, politických a ideologických vztahů, a proto se v nich stále více prosazují všeobecně platné rysy socialistického způsobu života, zvláště jejich internacionalistický charakter. Přitom však socialistický způsob života má v jednotlivých zemích specifické rysy, vyznačuje se různým stupněm zralosti socialistických vztahů, zvláště výrobních sil a ekonomiky, i historickou specifností politického, ekonomického a kulturního vývoje a zvláště národními tradicemi, zvyky a obyčejí. Sociální rozdíly v socialistickém způsobu života budou v dlouhém historickém procesu překonávány pozvolným sblížováním zemí socialistického společenství.

Ze sociálně ekonomického hlediska je socialistický způsob života třídně diferencován v té míře, v níž dělnická třída jako rozhodující společenská síla v souladu se svými třídními zájmy určuje jeho obsah. Je diferencován podle charakteru, obsahu a druhu činnosti různých sociálních skupin, podle svého místa a úlohy ve společenské organizaci práce. Za stávajícího stupně vývoje

výrobních sil je společenská dělba práce ještě stále spojena se sociálními rozdíly a značnými rozdíly ve způsobu života.

Socialistický způsob života je diferencován i v závislosti na povaze a dějinách území a forem osídlení, v nichž lidé žijí (život ve městě a na venkově). Liší se způsob života různých sociálních a demografických skupin, věkových skupin, příslušníků různého pohlaví a různých typů rodin. Odlíšnosti souvisí i se stupněm rozvoje individuality a kolektivity, rozvoje schopností a talentů osobnosti, s mnohostranností materiálních a kulturních zájmů, potřeb, vzdělání a životních činností. Rozdíly konečně vyplývají také z přežitků a vlivu kapitalistické společnosti. Proto rozvoj a formování socialistického způsobu života stále vyžadují účinnou ideologickou práci, důsledné prosazování socialistických způsobů myšlení a chování, socialistické zákonitosti a disciplíny, aby byly potlačeny buržoazní tradice a vlivy a v praktickém životě se prosadilo nové.

Mezi všemi rozdíly ve vývoji socialistického způsobu života hrají zvláštní roli rozdíly třídní a sociální. Není-li analyzována sociální struktura, není možné ani postihnout reálný vývoj socialistického způsobu života, neboť sociální rozdíly představují materiální podmínky pro diferencovaný vývoj způsobu života, existují v dlouhém časovém údobí a v procesu utváření rozvinuté socialistické společnosti jsou pozvolna redukovány, ne však dosud překonány.

V diskusi k hlavnímu referátu byly předmětem pozornosti zejména otázky pracovního procesu, pracovního prostředí, pracovního kolektivu, problematika sociální politiky, vzdělání a kvalifikace, sociální aktivity, sociální rozvoj měst a vesnic, společenské důsledky techniky atd.

V průběhu jednání se uskutečnilo 5 besed „u kulatého stolu“ k tématům: rozvoj socialistického způsobu života ve velkoměstech NDR; území, sociální struktura a životní způsob; sociologie rozvojových zemí — zkušenosti a úlohy sociologie v NDR; socialistický způsob života a utváření zdravého života; výchova sociologů na univerzitách NDR a jejich využití v praxi.

Další součástí programu bylo jednání 11 pracovních skupin, v nichž byly diskutovány tyto otázky:

1. sblížení dělnické třídy a inteligence; zákonitost zmenšování sociálních rozdílů mezi fyzickou a duševní prací a rozvoj sociální aktivity při prosazování vědeckotechnického pokroku;
2. sociální struktura a způsob života vesnického obyvatelstva v rozvoji průmyslové výroby v zemědělství;
3. vědeckotechnický pokrok a socialistický způsob života;
4. sociální hnací síly a problémy vzdělání, kvalifikace a povolání;
5. sociální rozvoj měst a socialistický způsob života;
6. rodina, zaměstnaná žena a socialistický způsob života;
7. sociální aktivita mládeže a socialistický způsob života;
8. volný čas a socialistický způsob života;
9. sociální politika a socialistický způsob života;
10. indikátory k sociologické analýze sociální struktury a způsob života;
11. sociální struktura a socialistický způsob života v ideologickém boji.

Již názvy témat naznačují zacílení a šíři záběru projednávaných obsahových okruhů a problémů. Organizační rozdělení velkého počtu účastníků sjezdu poskytlo možnost jednak přednést syntetické vědecké poznatky z jednotlivých vědních úseků, jednak konfrontovat různé názory, přednést iniciativní návrhy, vyměnit si zkušenosti, rozvinout věcnou, pohotovou a sociologickému poznání prospívající diskusi. Skutečnost, že v rámci jednání sjezdu, besed „u kulatého stolu“ a pracovních skupin aktivně vystoupilo 365 řečníků, ukazuje, že tyto formy jednání iniciovaly širokou výměnu zkušeností odborníků nejrůznějšího zaměření. Svědčí o tom i složení účastníků — 537 vědců z různých vědeckých institucí a škol NDR, 171 pracovníků, kteří působí ve stranických, odborových funkcích a v orgánech Národní fronty, a 144 specialistů ze závodů. Diskutovaná témata byla kvalifikovaně posuzována z hlediska společenských, přírodních a technických věd.

Třídní jednání sjezdu prokázalo, že marxisticko-leninská sociologie má ve společenských vědách v NDR své pevné a nezastupitelné místo, že díky svým metodologickým principům a vědeckým metodám přináší nové poznatky, fundované analýzy zkoumaných společenských procesů. Současně je třeba konstatovat, že tato vědní disciplína má v NDR všestrannou podporu stranických a státních orgánů, o čemž mimo jiné svědčí osobní přítomnost prof. K. Hagera, člena předsednictva ÚV SED, na tomto jednání.

V závěrečném vystoupení R. Weidiga byla kladně oceněna rozvíjející se mezinárodní spoluprá-

ce vědců socialistických zemí v této vědní oblasti a zdůrazněna potřeba zintenzívnit vědeckou práci a dále zlepšovat výzkumné nástroje sociologického výzkumu. Jednání bylo úspěšné — přineslo nové poznatky, které znamenají krok vpřed v sociologickém bádání, dávají podněty pro společenskou praxi, a poskytlo nová východiska pro práci sociologů v NDR.

Vladimír Dubský

Plenární zasedání problémové komise „Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování“

Ve dnech 18. — 20. března 1980 se v Jablonné u Varšavy konalo 7. plenární zasedání problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*. Vědci z BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR, RSR a SSSR na něm zhodnotili práci vykonanou za uplynulý rok a posoudili tematický plán činnosti na léta 1981 — 85.

Předseda této problémové komise prof. W. Wesołowski se v zahajovacím projevu soustředil na teoretické otázky související se zkoumáním soudobé sociálně třídní struktury socialistické společnosti, zejména na problematiku sblížování společenských tříd a skupin. Podrobněji informoval o závažných aspektech vyplývajících ze současného stavu prací na mezinárodním výzkumu *Sblížování dělnické třídy a inteligence v socialistické společnosti* a o výsledcích komparativního výzkumu *Vliv vysokoškolského vzdělání na sociální strukturu socialistické společnosti*, jehož výsledky se v současnosti zpracovávají v podobě společné mezinárodní monografie. Přitom dále upozornil na publikační činnost problémové komise. Zmínil se rovněž o výzkumu pracující mládeže, který je realizován v rámci problémové komise *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu*, a interpretoval některé jeho výsledky.

Koordinátoři zodpovědní za činnost jednotlivých pracovních skupin podali přehled o vykonané práci za uplynulý rok. T. V. Rjabuškin (SSSR) informoval o současném stavu prací na mezinárodním výzkumu *Sblížování dělnické třídy a inteligence* a nastínil hlavní úkoly pro nejbližší období. Z. Fergeová (MLR) podala zprávu o mezinárodním výzkumu *Vliv vysokoškolského vzdělání na sociální strukturu socialistické společnosti* a o společné publikaci, jejíž vydání se připravuje. Z. Sufin (PLR) hovořil o výsledcích činnosti pracovní skupiny orientované na výzkum socialistického způsobu života, zejména o připravovaném společném výzkumu, jehož účelem je postihnout zásadní stránky jeho formování v zemích zúčastňujících se aktivně práce v této pracovní skupině.

M. Minkov (BLR) ve své zprávě zdůraznil, že se podařilo spojit výzkum demografických faktorů se sociální strukturou, a informoval o záměrech příslušné pracovní skupiny zkoumat v příštím období mimo jiné vliv migrace na sociální mobilitu z hlediska změn sociální struktury. Podskupina zabývající se problematikou rodiny připravila společnou monografii na téma *Rodina a společnost* a chystá i mezinárodní výzkum úlohy rodiny v reprodukci sociální struktury. F. Kutta (ČSSR) ve zprávě o činnosti skupiny sociálního plánování a prognózování konstatoval, že plánované úkoly byly splněny a nastínil hlavní oblasti činnosti pro nejbližší období. I. S. Kružkov (SSSR) informoval o tom, že první díl mezinárodní monografie *Soudobá sociologie v socialistických zemích* byl předán do tisku a druhý díl bude odevzdán nakladatelství ještě v tomto roce. H. Kazaková (RSR) informovala o práci, kterou rumunská část problémové komise vykonala za uplynulý rok v oblasti výzkumu dělnické třídy, inteligence, formování socialistického způsobu života a historie sociologie v RSR.

V diskusi byly projednány některé obsahové a organizační aspekty, závažné pro další činnost celé problémové komise. Především se hovořilo o některých obecnějších otázkách organizace a práce autorských kolektivů, které zpracovávají výsledky společných výzkumů v mezinárodních monografiích. Byla ustavena nová pracovní skupina *Rolnictvo a sociální otázky vesnice v socialistické společnosti* a její koordinací byla pověřena národní část NDR. Dále byla diskutována příprava sociologů socialistických zemí na X. světový sociologický kongres. Všem pracovním skupinám problémové komise bylo doporučeno soustředit se již nyní na přípravu kolektivních prací pro toto vrcholné jednání sociologů v roce 1982.

V další části jednání plenárního zasedání byl posouzen a schválen návrh tematického plánu spolupráce problémové komise na období 1981 — 85, který počítá s pokračováním všech výzkumů započatých v této pětiletce a předpokládá vědeckou orientaci na postižení obecných zákonitostí nových tendencí rozvoje a změn sociálně třídní struktury socialistické společnosti, jejich specifik v jednotlivých zemích v sedmdesátých a osmdesátých letech, realizaci komparativních výzkumů

změn sociální struktury, vypracování základních principů plánování, dlouhodobého prognózování a řízení sociálních procesů a další.

Účastníci jednání uvítali, že se na mezinárodní vědecké spolupráci v rámci této problémové komise budou podílet i mongolští vědci, jak to ve svém projevu přislíbil *S. Norovsambu*, ředitel Ústavu filozofie, sociologie a práva Mongolské akademie věd.

Součástí 7. plenárního zasedání problémové komise *Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování* byl také teoretický seminář k tématu formování socialistického způsobu života.

Poskytl obraz o tom, jaký je současný stav poznání a hlavní směry bádání. Ve všech socialistických zemích se dnes přesunuje těžiště výzkumu z řešení teoretických otázek k analýze sociálních procesů, v nichž se uskutečňuje kvalitativní přeměna životního způsobu. Tím se rozevírá široké spektrum metodologických otázek a formují se různé přístupy k empirickému uchopení reality. V první řadě se zvyrazňuje základní problém: Lze zkoumat prostředky empirické sociologie životní způsob v jeho celistvosti? Na tuto otázku existuje již dnes několik odpovědí. Mezi osvědčený a do jisté míry již tradiční postup lze počítat takový, který přistupuje k výzkumu životního způsobu přes zkoumání jednotlivých komponentů a ex post z nich vytváří celistvý obraz. O něm také hovořil *T. V. Rjabuškin*. Sovětské výzkumy syntetizují dílčí poznatky z výzkumů práce, politické aktivity, rodiny, volného času, kulturních aktivit, bydlení a spotřeby, přičemž výzkumy pracovní aktivity jako určující komponenty životního způsobu hrají zvláště významnou úlohu. V souvislosti s dalším nezbytným krokem, který by vedl k poznání celku životních podmínek, lidských aktivit i životních a hodnotových orientací jednotlivců, se dostává do popředí optimalizace systému ukazatelů, a to pomocí jejich agregace, selekce a obsahového zpřesnění. V SSSR byl, a to na základě řady výzkumů, vytvořen systém 55 ukazatelů. *T. V. Rjabuškin* zdůraznil tak nezbytnost nového přístupu k výzkumu, který by umožnil obsáhnout životní způsob v jeho celistvosti ex ante.

Tento moment je akcentován i v přípravě výzkumu v BLR. Jak ukázal *V. Dobrijanov*, životní způsob je možno chápat jako jakýsi řez společností, který zahrnuje celý společenský systém z hlediska činnosti člověka. Bulharský výzkum směřuje k uchopení životního způsobu v dimenzi struktury a kvality a ve vztahu ke konkrétním podmínkám života.

Skupina polských sociologů z Lodže (*A. Wojciechowská, K. Lutyński*) přistupuje ke zkoumání životního způsobu metodou časových snímků; přechod od časového rozpočtu ke struktuře životních činností je zprostředkován pojmem tzv. relativní koncentrace času, který vyjadřuje odchylky od průměrných časových výdajů. V konfrontaci se zkoumáním systému hodnot mají být stanoveny typy reálného způsobu života a v dalším kroku hledáno jejich spojení se sociální strukturou společnosti.

K pokusu zkoumat životní způsob v jeho celistvosti se přimyká i výzkumná koncepce zpracovaná v ÚFS ČSAV — která byla prezentována *B. Filipcovou*. Celistvost je zde chápána v dvojitým smyslu. Životní způsob je zkoumán jako systém životních činností, v němž charakter určujících vztahů mezi elementy umožňuje identifikovat reálné typy. Za druhé životní způsob je zkoumán ve vztahu k podmínkám života zprostředkovaným v první řadě potřebami a hodnotami na straně jedné a ve vztahu k jeho společenským funkcím, zprostředkovaným „produkty“ činností na straně druhé.

Výzkumná koncepce zpracovaná v Ústavu pro sociologii a sociální politiku AV NDR, s níž seznámil konferenci *H. Engels*, se soustřeďuje na zkoumání společenské aktivity jako jádra formování socialistického způsobu života.

„Řekni mi, jaká je tvá společenská aktivita, a já ti řeknu, v jaké míře je tvůj způsob života socialistický“ — tato myšlenka je jakýmsi leitmotivem výzkumu.

Vedle teoreticko-metodologických otázek přinesl seminář řadu nových a zajímavých poznatků o reálných procesech formování socialistického způsobu života v jednotlivých zemích, které poukazují jak k obecným zákonitým tendencím tohoto procesu, tak jeho specifickým stránkám vázaným na tradici a jistou míru odlišností v současných podmínkách života. Do této roviny byly situovány příspěvky maďarských vědců; *L. Czech—Szombati, K. Kulcsár* se zabývali rozdílem mezi městem a venkovem a jednotlivými oblastmi Maďarska.

F. Kovács a *T. Kolosi* podali zprávu o výsledcích komparace některých stránek materiálních podmínek života v MLR a PLR, provedené na základě výsledků mezinárodního výzkumu *Sblížení dělnické třídy a inteligence*, z níž vyplývá, že přes různost kulturních tradic a do jisté míry i odlišnou třídní sociální skladbu obou společností, je míra sociálně třídní diferenciace příjmů, bytových podmínek i vybavení domácnosti zhruba stejná, přesněji řečeno je zde více shod než rozdílu.

S. Wierzepl seznámil účastníky s některými výsledky výzkumu životního způsobu dělnické třídy a inteligence, které dokumentují rozdíly v oblasti příjmů, bytových podmínek i vybavení domácnosti.

J. Müller z NDR se soustředil na specifiku způsobu života obyvatel vesnice a družstevních rolníků. V této souvislosti formuloval podnětnou otázku, neobyčejně závažnou jak v teoretickém, tak prakticko-politickém smyslu: jak, podle jakých kritérií oceňovat existující rozdíly v podmínkách a způsobu života?

C. Norovsambu z Mongolské lidové republiky poukázal na řadu specifík souvisejících s konkrétními podmínkami země, s tím, že v období národně demokratické revoluce bylo třeba překonat prvky feudálního způsobu života a nábožensko-teokratického nazírání na svět. Postupně však se vytvářejí celospolečenské předpoklady pro utváření nového typu životního způsobu.

Teoretický seminář byl skutečným vědeckým podnětem pro další rozvoj bádání jak v jednotlivých zemích, tak zejména pro připravovaný mezinárodní výzkum.

V rámci jednání problémové komise se také uskutečnilo zasedání ředitelů sociologických ústavů, podílejících se na práci v této komisi. Přítomní vyslechli informaci viceprezidenta *Mezinárodní sociologické asociace M. Sokolowské* o předběžném návrhu programu *X. světového sociologického kongresu*. V diskusi si účastníci vyměnili názory na témata, jež jsou navrhována pro toto světové setkání sociologů v roce 1982, zamýšleli se nad efektivní účastí sociologů zemí socialistického společenství na práci orgánů *Mezinárodní sociologické asociace* a jednali o otázkách přípravy na tento kongres.

Ředitel Sociologického ústavu BAV V. Dobrijanov informoval o přípravách na *Letní školu marxisticko-leninských sociologů*, které se bude letos poprvé konat ve Varně. V diskusi byly upřesněny jak obsahové, tak i organizační otázky spjaté s její realizací.

Poslední den jednání se také konalo zasedání pracovní skupiny *Zkušenosti z výzkumu procesů sociálního rozvoje*. Jeho účastníci na něm obdrželi maketu prvního dílu společné publikace *Soudobá sociologie v socialistických zemích — historický nástin*, který byl již předán do nakladatelství. Předpokládá se, že druhý díl bude předán do tisku ještě letos. Sovětští vědci předložili k posouzení projekt *Slovníku sociologických termínů*. Předpokládá se, že bude zpracován během příštích pěti let a v tom smyslu byl přijat příslušný plán činnosti pracovní skupiny na další pětiletku.

Kromě toho zasedali odborníci 4. pracovní skupiny, kteří zevrubně projednali přípravu mezinárodního výzkumu socialistického způsobu života.

Letošní plenární zasedání problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Evoluce sociální struktury socialistických zemí. Sociální plánování a prognostování* proběhlo ve znamení bilancování práce za uplynulý rok a posouzení možností a stanovení směrů vědecké spolupráce na příští pětileté období. Jeho účastníci mohli s potěšením konstatovat, že během této pětiletky se vytvořily dělné a stabilní mezinárodní výzkumné kolektivy, jež dosáhly již nemalých úspěchů. Pro období 1981—85 si kladou ještě náročnější úkoly, jejichž cílem je mimo jiné pomoci společenské praxi řešit závažné otázky související s vývojem sociální struktury socialistické společnosti.

Vladimír Dubský — Blanka Filipcová — Jiří Linhar

Informace o 3. kolokviu Ústavu vědeckého ateismu v Brně

Sociálně ekonomické přeměny v procesech výstavby rozvinuté socialistické společnosti podmiňují a současně předpokládají další změny v duchovním životě společnosti, skupin a jednotlivců. V tomto společenském pohybu má významnou roli světonázorová výchova a ideologická práce, jejichž nezbytnou součástí je i vědecko-ateistická výchova.

Pozitivní obsah a úloha vědeckého ateismu v budování rozvinuté socialistické společnosti byl název 3. kolokvia Ústavu vědeckého ateismu ČSAV v Brně, které se konalo ve dnech 27. a 28. 11. 1979. Zúčastnili se ho významní pracovníci: prof. R. A. Lopatkin z Institutu vědeckého ateismu ASV při ÚV KSSS v Moskvě, člen korespondent SAV F. Vašečka, ředitel ÚVA SAV v Bratislavě, prof. dr. Tibor Halečka, ČSc, vedoucí katedry marxisticko-leninské filozofie a vědeckého ateismu filozofické fakulty v Prešově, zástupci ÚV KSČ, kolektiv pracovníků ústavu vědeckého ateismu ČSAV a SAV, pracovníci ústavů marxismu-leninismu při ÚV KSČ a KSS, pracovníci ústavů marxismu-leninismu a filozofických kateder vysokých škol, zástupci ministerstva kultury ČSA a další.

Úvodní referát ředitele Ústavu vědeckého ateismu ČSAV v Brně, prof. dr. J. Loukotky, CSc., zaměřený na základní problémy vědeckého ateismu, se stal osou, kolem níž se rozvíjela kritická a tvůrčí diskuse všech účastníků. Bylo v něm zdůrazněno, že celá řada významných otázek tohoto oboru není zatím rozpracována tak, aby byla nosnou základnou pro účinný boj s náboženstvím. Jde především o tyto otázky: všestrannou analýzu dlouhodobých tendencí a trendů vývoje církve; pohyb religiozity u jednotlivých skupin obyvatelstva; typologii věřících, nevěřících a ateistů, postižení různých stránek procesu sekularizace; religiozitu a ateizitu vesnického a zemědělského obyvatelstva; světonázorovou a vědeckoateistickou výchovu mladé generace; socialistickou obrádnost. Do jiných problémových okruhů vědeckého ateismu je nutno vnést výrazné inovace. To se týká například poznání zdrojů relativní síly náboženských tradic, poznání funkcí náboženství u člověka v moderní společnosti, využití psychologie náboženství, zkoumání klerikálního antikomunismu, analýzy vlivů náboženství a církve na různé kulturní aktivity, na nichž se náboženství přizívuje, a rozpracování protiváhy těchto vlivů.

J. Loukotka se dále zabýval metodologickými problémy vědeckého ateismu. V souvislosti s otázkou předmětů a metody disciplíny poukázal na možnost úvah o tom, že vedle vědeckého ateismu jako obecné teoretické disciplíny zabývající se kritikou náboženství, by bylo vhodné pěstovat a rozvíjet vědu o náboženství jako specializovaný obor, jehož stupeň obecnosti by odpovídal záběru konkrétních historických forem náboženství, které je nutno zkoumat nejen z hlediska světonázorového, nýbrž i z hlediska kulturních zvláštností, institucí atd. Dějiny náboženství pak spíše patří do oblasti vědeckoateistického bádání.

Dalším tématem referátu byly tzv. hraniční disciplíny, z nichž zejména kritika náboženské morálky a ateistická výchova byly od začátku rozvoje marxistického ateismu tradičně pěstovány (často byly chápány bezprostředně jako součást vědeckého ateismu). Pro jejich další rozvoj je nutná činnost spolupráce vědeckého ateismu s etikou a pedagogikou. Dalšími významnými hraničními disciplínami jsou sociologie náboženství a psychologie náboženství.

J. Loukotka v této souvislosti vyslovil názor, že v těchto případech dochází k prolnutí vědeckého ateismu s jinými vědními obory, že se zde stýkají dvě vědy, dva přístupy, dvě metodologie a vytvářejí úspěšně se rozvíjející plodný vědní hybrid.

Zabýval se dále otázkou uplatnění principu historismu a strukturně funkční analýzy ve vědeckém ateismu: Spor o historismus a strukturalismus v marxismu u nás dostal víceméně podobu často jen empiricky podloženého a zdůvodněného uvažování o významu historického přístupu při studiu společenských jevů a podobu skromných pokusů o systémovou analýzu v některých společenskovědních výzkumech. Je nezbytné být obezřetným vůči každé snaze, která se prezentuje jako snaha o revizi vztahu k historii. To platí v té či oné míře i ve vztahu k vědeckému ateismu. Přitom však nemůže nikdy jít o samoučelný historismus, nýbrž o historismus marxistický. Při jeho důsledném uplatnění vysvítá průkazně jak reakčnost náboženství, tak především pokrokovost ateismu, jeho pozitivní kulturní hodnoty.

Úsilí o vymanění věřících z vlivu náboženství musí proto vždy sledovat nejen vlastní destrukci náboženských představ a názorů, ale věnovat velkou pozornost tomu, aby přechod k ateistickému přesvědčení byl prožíván jako něco osvobozujícího a povznášejícího, co zbavuje člověka tísnivých pocitů strachu a závislosti na pomyslném nadpřirozeném světě a dává mu plně okoušet sílu vlastního rozumu, schopnosti a vědomí naprosté odpovědnosti za svůj život a své činy.

Svůj výklad, reprezentující nástin tematického, obsahového horizontu v oboru vědeckého ateismu v současném období, uzavřel J. Loukotka formulováním hlavních výzkumných úkolů vědeckoateistických pracovišť v 7. pětiletce.

R. A. Lopatkin pak hovořil o *úloze vědeckého ateismu v duchovním životě vyspělé socialistické společnosti*. Podrobně analyzoval dvě základní příčiny, které tuto úlohu podmiňují. První spočívá v samotném rozvoji socialismu, kde dochází zákonitě k rozvoji duchovního života celé společnosti, čímž se mění i funkce vědeckého ateismu. Zatímco v religiózní společnosti je nutno ateismus obhajovat, v socialistické společnosti jde o jeho masové uplatnění na stále širší a kvalitativně vyšší úrovni. Druhá příčina je dána existencí dvou společenských systémů. Západní svět využívá náboženství k tomu, aby orientoval věřící proti socialismu. Dokazuje se, že ateismus je náhodný jev; v encyklice římskokatolické církve byl dokonce označen za jev „dříve neznámý“. Vědecký ateismus však není ničím náhodným. Je nezbytnou součástí analýzy duchovního života člověka. Není jen kritikou náboženství, ale bohatým pozitivním programem, který má v socialistické společnosti trvalé místo. V diskusi o pozitivní stránce vědeckého ateismu nelze zaměřovat ani ztotožňovat pojmy negace a negativní. Ateismus je negací náboženství; nelze hovořit o tom, že plní negativní funkci, jak to může být někdy interpretováno. Negace ve vlastním slova smyslu je pozitivní stránkou společenského pokroku.

F. Vašečka vyjádřil marxistická stanoviska k systému i struktuře vědeckého ateismu a zdůraznil funkční význam sociologie ateismu a náboženství v současné etapě vývoje socialistické společ-

nosti. Zabýval se účelnou kooperací a koordinací výzkumných úkolů na úseku vědeckého ateismu v rámci všech československých pracovišť zpracovávajících tuto významnou tematiku.

T. Halečka podrobně hovořil o *výchově kádřů v oblasti vědeckého ateismu*; seznámil přítomné s dlouhodobě prováděným sociologickým výzkumem středoškoláků a vysokoškoláků a zdůraznil, že „nezvládneme-li v tomto směru mládež, nezvládneme ani společnost“. Zabýval se dále strukturou vědeckého ateismu a vyjádřil stanovisko, že sociologie ateismu a náboženství, stejně jako psychologie ateismu a náboženství, jsou ve vztahu k vědeckému ateismu pomocnými vědami, obdobně jako například matematika k různým společenským či přírodním vědám.

F. Cínoldr přednesl velmi zasvěcený příspěvek týkající se *Patikánu a jeho vlivu v různých oblastech světa*. Zdůraznil nezbytnost analýzy nových rysů katolicismu, vlivu náboženství a církve na různé skupiny obyvatelstva, zejména na mládež, a s tím související nutnost vyšší účinnosti vědeckoateistické výchovy.

Aktuální a nový pohled na *zkoumání úlohy církve*, zejména církve římskokatolické, ukázal ve svém referátu *J. Karola*.

Účelně v něm propojil otázky společenské funkce a prognostiky vědeckého ateismu s principem historismu.

Diskusní příspěvek *K. Hlavoně* se zabýval výsledky dílčího úkolu *Filozoficko-teologická apologetika náboženství* na úseku etického zkoumání náboženské morálky a etického obhajování náboženství. Ukázal roli morálky ve struktuře náboženského vědomí; poukázal na krizi křesťanské morálky a dotkl se i některých etických argumentů ve prospěch náboženství, zejména názorů západoněmecké teoložky *D. Sölleové*.

F. Křenek v návaznosti na úvodní referát informoval o postupu pracovníků sociologického oddělení ÚVA ČSAV v Brně při rozpracování teoreticko-metodologických východisek sociologických výzkumů religiozity a areligiozity; zejména poukázal na význam sociologické teorie a metodologie sekularizace, typologie a sociologického pojetí osobnosti.

Zajímavý příspěvek *I. Hodovského* seznámil přítomné s orientací novodobých revizionistů a teologů na myšlenky „zralého“ Marxe a zdůvodnil nezbytnost studia klasiků marxismu-leninismu pro vědecké zkoumání v oblasti ateismu a kritiky všech nemarxistických směrů.

Mezi dalšími diskutujícími, kteří obohatili celé jednání kolokvia a přispěli významnou měrou k řešení předložené tematiky, byli *A. Sekot*, *E. Karaba*, *M. Procházka*, *B. Kvasnička*, *S. Hubík*, *M. Župka* a *J. Gabriel*.

Brněnské kolokvium přispělo k dalšímu upřesnění základních trendů vývoje vědeckého ateismu v Československu, a tím i základních úkolů výzkumné práce v oblasti vědeckoateistické výchovy. Zdůraznilo místo a význam sociologie ateismu a náboženství, psychologie ateismu a náboženství, pedagogiky a principů marxistického historismu v celé oblasti ateistické teorie, výchovy i výzkumů. Jak na závěr jednání poznamenal *J. Loukotka*, práce na úseku vědeckoateistické výchovy vyžaduje velký politický rozhled, angažovanost a marxistickou principiálnost. Úspěch nemůže přinést uzavřenost a zaměřenost na československé problémy; závisí na internacionální spolupráci v rámci socialistické soustavy.

Helena Pavlincová

O srovnávacím metodologickém experimentu

Úvod

Soustavný rozvoj marxistické sociologie předpokládá i rozvíjení poznávacích nástrojů sociologie, jejích vědeckých metod a technik. Čím bohatší se stává soustava sociologických poznatků a způsobů jejich získávání, tím naléhavěji vystupuje do popředí potřeba rozvoje sociologické metodologie.¹⁾

(1) Rozvoji metod a technik sociologického poznání je věnována řada prací našich i zahraničních autorů. Za základní literaturu v této oblasti považujeme [Jadov 1976; Osipov 1977].

V tomto článku chceme informovat o metodě jednoho experimentu, který v letech 1977–78 připravilo a provedlo metodologické oddělení Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu v Praze jako součást zkoumání metody standardizovaného rozhovoru ve výzkumu veřejného mínění.

Metodologický výzkum jako specifický článek procesu prověřování a zdokonalování výzkumných metod

Ústav pro výzkum veřejného mínění má několikaletou praxi podloženou zkušeností z provádění výzkumů veřejného mínění metodou standardizovaného rozhovoru, realizovaného prostřednictvím stále tazatelské sítě (viz [Dvořák 1978]). Prověřování a soustavné zdokonalování této metody je jedním z hlavních úkolů metodologického oddělení ÚVVM.

Metodologické oddělení se podílí na provádění všech výzkumů ÚVVM a průběžně vyhodnocuje metodologické poznatky, které z nich získává. Při každém výzkumu veřejného mínění je však metodolog povinen volit takové měřicí nástroje, které zabezpečí získání údajů stejného typu od všech respondentů, nástroje, které vnášejí do zjišťovaných údajů minimální zkreslení. Může tedy vyhodnocovat reakce respondentů na jednotlivé položky dotazníku, nemůže však srovnat tuto reakci s reakcí na jiný nástroj měřící tutéž proměnnou. Takovou možnost poskytuje pouze samostatný metodologický výzkum, metodologický experiment, při němž obsahová část získaných výpovědí není hlavním cílem, ale především nositelem informací o reakci respondentů na různé konstruované měřicí instrumenty.²⁾

Metodologický výzkum, o jehož metodě chceme čtenáře Sociologického časopisu informovat, byl první svého druhu v ÚVVM a měl proto nutně charakter spíše orientační. Snahou výzkumného týmu bylo zformulovat nebo zpřesnit některé metodologické hypotézy a ověřit určité možnosti konstrukce měřících nástrojů. Proto byl výzkum polytematický a relativně extenzivní. Prověřované metodologické hypotézy se týkaly především:

- a) vlivu orientace (uspořádání) škály³⁾ na rozložení odpovědí respondentů,
- b) vlivu velikosti škály (počtu škálových kategorií) na rozložení odpovědí,
- c) rozdílů v rozložení odpovědí při použití škály s neutrální kategorií a bez ní,
- d) rozdílů v rozložení odpovědí na otevřené a polouzavřené otázky.

Kromě toho byly hlouběji zkoumány problémy, které jsou sice předmětem metodologické analýzy v běžných výzkumech ÚVVM, pro jejichž rozbor se však v metodologickém výzkumu otevřel širší prostor. Šlo zejména o tyto otázky:

- e) reprezentativitu výběrového souboru z hlediska pokrytí cílové populace, kontrolovaného prostřednictvím identifikačních znaků (srovnej [Řehák 1978]),
- f) situaci v průběhu výzkumného rozhovoru „tazatel–výzkumník“ (viz [Zich 1976 : 178]),
- g) názory na výzkum veřejného mínění.⁴⁾

Ke zkoumání hlavních problémových okruhů (a) až d)) bylo použito metody srovnávacího experimentu, která je podrobněji popsána níže. Metodě vyhodnocování reprezentativity byl věnován samostatný článek, s nímž se již mohli čtenáři Sociologického časopisu seznámit (viz [Řeháková 1979]). Problematika situace v průběhu rozhovoru a názory na výzkum veřejného mínění byly zkoumány standardními postupy používanými v běžných výzkumech ÚVVM.⁵⁾

(2) Říkáme-li, že obsah výpovědí respondentů je při metodologickém výzkumu především nositelem „metodologické informace“, neznamená to ani v nejmenším, že by jeho analýze neměla být věnována pozornost. Po bedlivém zvážení vlastností jednotlivých položek použitých v dotaznících metodologického výzkumu lze získaná primární data využít k formulaci nových hypotéz pro příští obsahové (rozuměj „ne metodologické“) výzkumy, k doplnění časových řad nebo k doplnění informací z výzkumů probíhajících v témže termínu. Náklady na metodologický experiment se tak vlastně vracejí dvojitou cestou: jednak prostřednictvím prohloubených poznatků o měřicí proceduře, jednak prostřednictvím „doplňkových“ poznatků meritorního charakteru.

(3) V celém článku používáme pojem „škála“ pro soubor uspořádaných odpovědí na jednu otázku, např. soubor odpovědí vyjadřujících míru souhlasu, stupeň spokojenosti apod.

(4) Domníváme se, že názory respondentů na výzkum veřejného mínění ovlivňují jejich odpovědi na nejrůznější otázky. Proto byl tento blok zařazen mezi metodologické problémy.

(5) Jádrem standardní metodiky vyhodnocování empirických dat v ÚVVM je analýza kontingenčních tabulek závislosti zkoumaných znaků na předem stanovených identifikačních znacích a závislosti zkoumaných znaků navzájem.

Klasické uspořádání sociálního experimentu spočívá v porovnání hodnot závislé proměnné v experimentální a v kontrolní skupině. V experimentální skupině působí řízená (experimentální) proměnná, v kontrolní skupině tato proměnná nepůsobí. Ostatní podmínky jsou v obou skupinách stejné.

Pro zkoumání vlivu různých výzkumných nástrojů (měřicích instrumentů) však klasické experimentální schéma není vhodné. Tam, kde nejsou k dispozici údaje získané zcela odlišnou a nezávislou měřicí procedurou (výzkum veřejného mínění je zde typickým příkladem), není aplikace klasického schématu vůbec možná. Kontrolní skupina by totiž nesměla být ovlivněna experimentální proměnnou, v našem případě výzkumným nástrojem, což by ovšem znamenalo, že bychom o názorech v této skupině nezískali žádné údaje.

Pro ověření různých způsobů zjišťování názorů, zejména různých formulací otázek, je nutné použít specifický metodologický experiment. V praxi se k ověřování výzkumného nástroje (otázkou, dotazníkem atp.) poměrně často užívá metody srovnávacího experimentu, někdy též nazývané „štěpení testování“ (Split Ballot).⁶⁾ Organizace takového experimentu odpovídá situaci, kdy sledujeme rozdíly vlivu několika různých hodnot experimentální proměnné, nikoli existenci vlivu této proměnné vůbec.

Příklad: Při zjišťování názorů na spokojenost s rozdělením pracovní doby otázkou: „Řekl byste, že organizace pracovní doby Vám vyhovuje?“ vzniká problém, zda je vhodnější použít jako měřicího instrumentu škály se čtyřmi nebo šesti kategoriemi:

škála „4“
„... velmi vyhovuje
celkem vyhovuje
spíše nevyhovuje
nebo velmi nevyhovuje?“

škála „6“
„... velmi vyhovuje
vyhovuje
spíše vyhovuje
spíše nevyhovuje
nevyhovuje
nebo zcela nevyhovuje?“

Vhodnost uvedených škál může být posuzována podle toho, která z nich vede k menšímu a která k většímu zastoupení extrémních odpovědí. O tom se rozhoduje, jak je v takových případech obvyklé, na základě předvýzkumu. V takové situaci však nelze na jednom, „experimentálním“, souboru vyzkoušet vliv jedné z uvedených škál a na druhém, „kontrolním“, souboru sledovat chování „bez vlivu škály“. Předvýzkum musí být uspořádán tak, že na dva navzájem co nejpodobnější soubory budou působit různé hodnoty experimentální proměnné, kterou je v našem případě typ škály, přesněji řečeno počet škálových kategorií.

Zatímco v klasickém experimentu jsou objektem pozorování

Skupina A	experimentální
Skupina B	kontrolní

a působení proměnné X ve skupině A na nezávisle proměnnou $\tilde{X}$, jsou ve srovnávacím experimentu objektem pozorování skupiny

$$A_1, A_2, A_3, \dots, A_n,$$

v nichž na závisle proměnnou X po řadě působí jednotlivé hodnoty

$$y_1, y_2, y_3, \dots, y_n$$

nezávisle proměnné Y . Klasický experiment je de facto speciálním případem srovnávacího experimentu, kde Y je dvouhodnotová proměnná s hodnotami

$$\begin{aligned} y_1 &= [X \text{ působí}] \\ y_2 &= [X \text{ nepůsobí}] \end{aligned}$$

(6) O metodě srovnávacího experimentu v jiných souvislostech viz [Nowak 1975: 251; Noelle 1968: 162, 272]. Zajímavé příklady praktického použití srovnávacího experimentu jsou uvedeny ve sborníku [Golden 1976: 277] nebo [Kerlinger 1972: 147].

(7) Uvedená otázka a obě varianty škály jsou převzaty z dotazníků metodologického výzkumu ÚVVM.

Při projektování a realizaci srovnávacího experimentu by vždy mělo být zabezpečeno splnění následujících experimentálních podmínek:

1. *Podmínka nezávislosti*: Skupiny $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ jsou nezávislé, tj. vybrané nezávislými výběrovými postupy.

2. *Podmínka homogenity*: Kromě hodnot experimentální proměnné Y jsou ostatní podmínky ve skupinách $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ shodné, rozdíly v hodnotách sledované proměnné $\bar{X}$ mohou být tedy způsobeny výhradně rozdílnými hodnotami proměnné Y .

V praxi je exaktní splnění obou podmínek prakticky nemožné. Již to, že výběrové soubory $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ bývají zpravidla získány prostřednictvím téže tazatelské sítě, vede k oprávněným pochybnostem o jejich dokonalé nezávislosti. Tento nedostatek lze téměř odstranit použitím přesně konstruovaného náhodného výběru. Zaručit splnění podmínky homogenity v plném rozsahu nelze. Je však možné zaručit homogenitu souborů $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ z hlediska kontrolovaných znaků a současně uspořádat experiment tak, aby porušení podmínky homogenity působilo na získané údaje v co nejmenší míře. K tomu je ovšem třeba využít složitějšího experimentálního plánu, podle něhož bude vliv každé z hodnot nezávisle proměnné $y_i, i = 1, 2, 3, \dots, n$ zkoumán střídavě ve všech skupinách $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$. Konkrétní způsob aplikace takto upraveného experimentálního plánu je popsán v další části článku.

Organizace metodologického výzkumu ÚVVM

V metodologickém výzkumu jsme zvolili experimentální plán se dvěma experimentálními skupinami. V souladu se čtyřmi hlavními problémovými okruhy výzkumu byly definovány čtyři dvojhodnotové nezávislé (experimentální) proměnné, které jsou uvedeny v tabulce 1.

Tabulka 1. Experimentální proměnné metodologického výzkumu ÚVVM

Proměnná	Hodnoty	Interpretace
$Y^{(1)}$	$y_1^{(1)}$ $y_2^{(1)}$	orientace škály souhlas (kladné hodnocení) nesouhlas (záporné hodnocení) nesouhlas (záporné hodnocení) souhlas (kladné hodnocení)
$Y^{(2)}$	$y_1^{(2)}$ $y_2^{(2)}$	počet škálových kategorií škála s k kategoriemi škála s $k + x$ kategoriemi ($x > 0$)
$Y^{(3)}$	$y_1^{(3)}$ $y_2^{(3)}$	existence neutrální kategorie na škále škála s neutrální kategorií škála bez neutrální kategorie
$Y^{(4)}$	$y_1^{(4)}$ $y_2^{(4)}$	druh otázky otevřená otázka polouzavřená otázka

Abychom maximálně omezili vliv porušení podmínky homogenity experimentálních skupin, vytvořili jsme pro každou experimentální proměnnou několik dotazníkových položek (otázek), každou ve dvou formách odpovídajících dvěma hodnotám příslušné proměnné. Náhodně jsme pak jednu formu každé otázky označili symbolem „A“, druhou symbolem „B“. Tímto způsobem vznikly dva dotazníky, A a B, které měly totožný obsah, ale odlišné formálně upravené otázky. Dotazníky A i B byly doplněny otázkami k problémovému okruhu „f“ (situace v průběhu výzkumného rozhovoru „tazatel—respondent“) a „g“ (názory na výzkum veřejného mínění) a kontrolními otázkami, které sloužily k ověření homogenity výběrových souborů z hlediska některých meritorních znaků. Všechny doplněné otázky měly v obou dotaznících stejnou formu.

Z tazatelské sítě ÚVVM jsme náhodně vybrali dvě skupiny tazatelů, které uskutečnily kvótní výběr souborů respondentů. Kvótami byly:

- věk (čtyři věkové skupiny)
- pohlaví
- sociální skupina (čtyři skupiny).

Organizace a složení tazatelské sítě nadto zabezpečily, že jako „tichých“ kvótních znaků mohlo být využito znaků

- území (kraj)
- velikost místa bydliště (šest velikostních skupin obcí).

Na jednom z výběrových souborů bylo provedeno dotazování podle dotazníku A, na druhém podle dotazníku B. Výběrové soubory budeme nadále značit podle toho, jaký dotazník byl pro ně použit.

Homogenita vybraných experimentálních souborů

Experimentální soubor A byl tvořen 1122 respondenty, s nimiž provádělo rozhovory 184 tazatelů, soubor B tvořilo 1111 dotazovaných, s nimiž provádělo rozhovory 185 tazatelů.

Jednotné pokyny platné pro všechny tazatele ÚVVM, uspořádání tazatelské sítě a stanovený kvótní předpis zabezpečily maximální možné přiblížení podmínek experimentu podmínce nezávislosti.

Při vyhodnocování výsledků metodologického experimentu se ukázalo, že soubory A a B jsou homogenní z hlediska výběrového rozložení

- kvótních znaků — věku, pohlaví, sociální skupiny, velikosti místa bydliště a území
- nekontrolovaných (nekvótních) identifikačních znaků — vzdělání, členství v KSČ a rodinného stavu
- vybraných kontrolních (meritorních) proměnných, které byly zjišťovány otázkami formulovanými v obou variantách dotazníku stejně.⁸⁾

Podmínka homogenity ve srovnávacím experimentu zahrnuje kromě požadavků na shodné složení experimentálních skupin také požadavek, aby experiment probíhal v těchto skupinách za stejných „vnějších“ podmínek. Při vyhodnocování empirických údajů jsme zkoumali i tento aspekt experimentu a došli jsme k závěru, že ve výzkumu bylo i v tomto ohledu dosaženo potřebné homogenity. Především byly z hlediska rozložení výše uvedených kvótních a nekvótních identifikačních znaků homogenní oba soubory tazatelů, které se na výzkumu podílely. Kromě toho jsme prověřovali homogenitu souborů A a B z hlediska údajů o situaci v průběhu výzkumného rozhovoru, které tazatelé zaznamenávali na konci každého rozhovoru. Sledovány byly jednak údaje o prostředí, v němž rozhovor probíhal, jednak o době, kdy probíhal. Sledovali jsme také sociální situaci rozhovoru, zejména přítomnost dalších osob při dotazování a jejich zásahy do průběhu rozhovoru. Data získaná ze souborů A a B vykazují ve všech těchto ukazatelích vysoký stupeň shody.

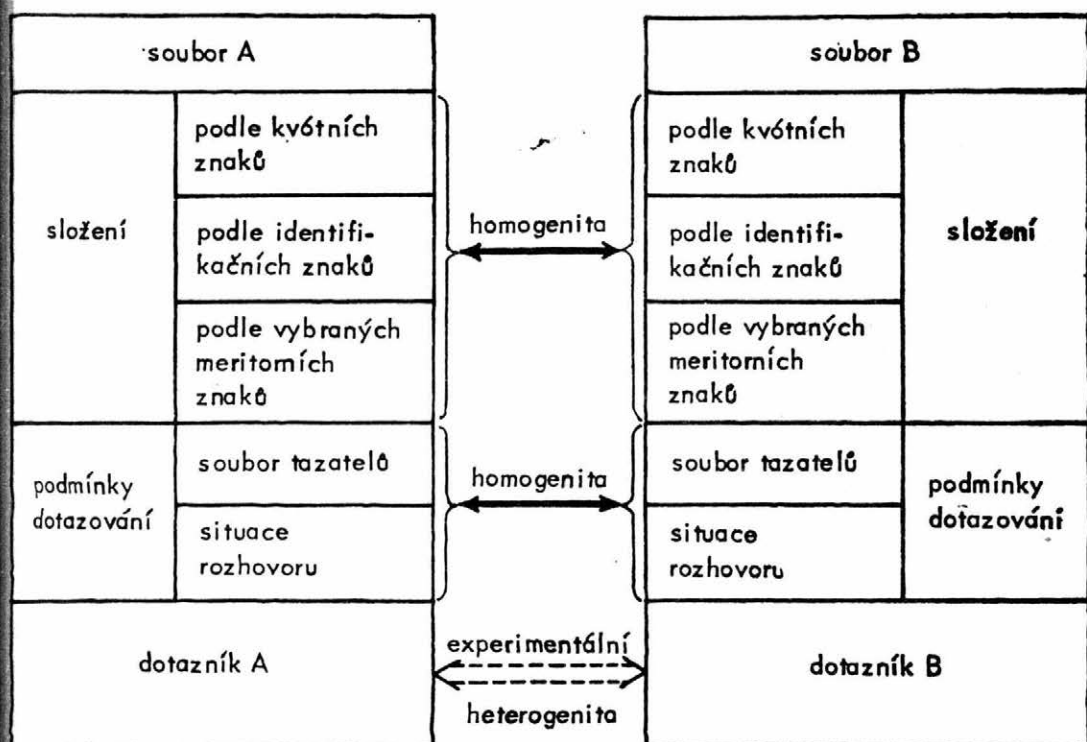
Celou situaci provedeného výzkumu lze znázornit následujícím schématem.

Můžeme konstatovat, že z hlediska cílů metodologického výzkumu byla vedle podmínky nezávislosti poměrně dobře splněna i podmínka homogenity experimentálních skupin. Toto zjištění dovoluje s relativně vysokou pravděpodobností připisovat pozorované rozdíly ve struktuře odpovědí na formálně odlišné otázky právě odlišným formulacím, tedy vlivu hodnot sledovaných metodologických proměnných.

Výsledky získané v rámci metodologického výzkumu mohou být užitečné nejen pro Ústav pro výzkum veřejného mínění, ale i pro teoretickou a praktickou činnost dalších sociologických pracovišť, která využívají metody standardizovaného rozhovoru nebo příbuzných měřících procedur.

Pavel Drožák - Jan Herzmann - Ivan Tomek

(8) Homogenitu souborů jsme statisticky prověřovali χ^2 -testem homogenity výběrových rozložení jednotlivých znaků.

Literatura

- Dvořák, P.: *K práci s tazateli ve výzkumu veřejného mínění*. Sociologický časopis 1978, č. 6.
- Golden, P. M.: *The Research Experience*. Itasca, Illinois, F. E. Peacock Publishers 1976.
- Illner, M.: *K rozboru kategorie indiferentů při výzkumu mínění*. Sociologický časopis 1969, č. 2.
- Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1976.
- Kerlinger, F. N.: *Základy výzkumu chování*. Praha, Academia 1972.
- Noelle, E.: *Výzkum veřejného mínění*. Praha, Svoboda 1968.
- Nowak, S.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
- Osipov, G. V. a kol.: *Rabočaja kniga sociologa*. Moskva, Nauka 1977.
- Řehák, J.: *K pojmu „reprezentativita“ v sociologických výzkumech*. Sociologický časopis 1978, č. 5.
- Řeháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity: testy dobré shody*. Sociologický časopis 1979, č. 5.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Otto Becker: Racionalita a rizikové rozhodování v řízení činnosti
 Praha, Svoboda 1978, 187 s.

Práce se zaměřuje na některé stránky psychologické podstaty lidského rozhodování. Téma racionalita a rizikové rozhodování člověka v řízení činnosti je rozloženo do pěti kapitol:

Úvodní kapitola, *Činitelé dosažení cíle*, obsahuje výklad podstaty řídicí složky činnosti. Podstata řídicí činnosti — a činnosti subjektu vůbec — se dá podle autora vyjádřit následující formulí: pravděpodobnost dosažení cíle závisí na subjektivních (S) a objektivních (O) činitelích a na rozsahu (R), v jakém je člověk řídí. Stručně vyjádřeno $cíl = f(S, O, R)$. Formule vyjadřuje základní vztahy mezi cílem a činiteli i rozsahem, v němž je subjekt řídí. Na těchto vztazích závisí dosažení cíle. Autor svůj výklad ilustruje konkrétními příklady.

Druhá kapitola, *Úspěšnost dosažení cíle*, podává výklad pojmu subjektivní pravděpodobnost a objasňuje vztah mezi subjektivní a objektivní pravděpodobností. Popisuje dvě základní metody určování subjektivní pravděpodobnosti a analyzuje též otázku vztahu mezi pravděpodobností a užitečností při aktu rozhodování. Subjektivní pravděpodobnost dosažení cíle je pouze jednou z více složek pojmu riziko. Základním východiskem pro racionální určování odhadu subjektivní pravděpodobnosti dosažení cíle v kontextu činnosti člověka, zvláště v řídicí činnosti, je opět formule $cíl = f(S, O, R)$.

V třetí kapitole, nazvané *Racionalita*, je stručně objasněn pojem racionální jednání. Vyznačuje se dvěma znaky: a) je zaměřeno na dosažení určitého cíle, nebo je uskutečňováno proto, že je samo o sobě pro subjekt hodnotou, nebo splňuje současně oba požadavky; b) je uvědomělé v tom smyslu, že je založeno na posouzení výchozí situace i důsledků zamýšleného jednání. Předpokladem racionálního jednání nebo činnosti je racionální poznání (tj. posouzení situace a důsledků činnosti). Racionalita poznání v rozhodovacím procesu je jedním z nezbytných předpokladů správného rozhodování. Východiskem pro racionální analýzu je členění rozhodovacího procesu nebo činnosti na fáze (etapy), složky a operace jako myšlenkové úkony: například odhad úspěšnosti činnosti při realizaci, určení počtu alternativ, určení nezbytné subjektivní pravděpodobnosti jako části hranice riskování atd. U operací je testováno jejich provedení, zařazení do kontextu většího celku a hlavně to, v jaké míře výsledky operací — absolutně nebo relativně — splňují příslušná kritéria nebo normy, resp. jak velká je odchylka od kritéria.

V kapitole *Racionalita slovního vyjádření* subjektivní pravděpodobnosti autor ukazuje možnosti vyjádření subjektivní pravděpodobnosti různé velikosti. Uvádí dotazník 41 pravděpodobnostních pojmů, na jehož základě může čtenář provést analýzu testování racionality podle vybraných kritérií.

Závěrečná kapitola, *Celek úmyslné činnosti*, je příspěvkem k objasnění otázek racionality a rozhodování v rizikové situaci (na základě vlastních výzkumů autora). Těžištěm je interpretace výsledků výzkumu a jejich analýza v návaznosti jak na obecná teoretická východiska, tak na otázky praxe. Na základě formule $cíl = f(S, O, R)$ je vytvořena verbální modelová situace rozhodování při riziku, kde subjekt se v zájmu úspěšného dosažení cíle rozhoduje pro jednu ze tří k cíli vedoucích alternativ (a. situace „téměř jistoty“; b. situace průměrného rizika, kontrolovaná subjektem; c. situace nejistá, velkého rizika, kdy subjekt nekontroluje téměř žádné faktory). Správnost nebo nesprávnost hodnocení subjektivní pravděpodobnosti dosažení cíle v dané situaci je závislá na racionalitě subjektu, a to v první řadě na racionálním hodnocení faktorů S, O, R a dále na racionálním zhodnocení subjektivní pravděpodobnosti dosažení cíle v kontextu uvedené formule.

V závěru autor zdůrazňuje, že absolutní racionality nelze z objektivních důvodů dosáhnout, avšak jedním z úkolů řídicího pracovníka je v konkrétní situaci určit: a) jaká je nezbytná minimální úroveň racionality, aby cíle bylo dosaženo nebo aby byl zadáný úkol uspokojivě splněn podle daných požadavků; b) jaká úroveň racionality může být skutečně požadována; c) objektivní a subjektivní podmínky jejího dosažení, a to jak v rozsahu vymezené pravomoci, tak i mimo tento rozsah — popřípadě jaká opatření je třeba provádět.

Ota Vochal

Sborník statí kolektivu sovětských autorů (1) se soustřeďuje na postižení a rozbor aktuálních otázek a procesů společenského rozvoje, zejména pak na marxistické objasnění otázek v sovětské sociologické literatuře dosud málo rozpracovaných nebo diskusních.

Je rozdělen do tří dílů: *Sociální rozvoj: teoreticko-metodologické problémy, Procesy, faktory a mechanismy sociálního rozvoje, Sociální politika, plánování a řízení.*

V prvním díle je sociální rozvoj nazírán z hlediska možnosti sociologického poznání, prognózování a modelování. Zdůrazňuje se zde nutnost rozlišovat různé úrovně sociologického poznání, právě tak jako momenty konkrétně historického vývoje, tj. respektovat vztah historie — sociologie. Aplikace globálního modelování v podmínkách socialistické společnosti pak přispívá k lepší orientaci při zpracovávání náročných úkolů současnosti, stejně jako k plnějšímu pochopení zákonitostí společensko-ekonomického rozvoje a k adekvátnímu určování dílčích cílů.

V souvislosti s globálními modely jsou diskutovány otázky vymezení a klasifikace indikátorů.

Ve druhém díle jsou sledovány a výsledky empirických výzkumů dokumentovány různé aspekty sociálního rozvoje.

Část věnovaná otázkám sociální struktury ukazuje kvalitativní odlišnost kritérií sociální diferenciace v socialistické a kapitalistické společnosti, změny v sociálně třídní a profesionální struktuře současné společnosti a s tím související změny ve společenském vědomí lidí, růst vzdělání, kultury, kvality života atd. Jsou zde analyzovány problémy pracovní mobility, vliv migračních procesů na ekonomický, sociální a demografický rozvoj a otázka racionálního vztahu profesionálních orientací mládeže a potřeb společnosti.

Další část, týkající se problematiky města, vesnice a způsobu života, se zabývá urbanizací jako pozitivním prvkem společenského rozvoje. Na příkladu moskevské aglomerace je ilustrován vztah suburbanizace a způsobu života a diskutováno jeho žádoucí usměrnění.

V bloku článků orientovaných na problematiku rodiny — na její specifika v městském prostředí a ovlivnění vědeckotechnickou revolucí — jsou charakterizovány nové zákonitosti v procesu realizace jejich funkcí.

Při hodnocení tendencí rozvoje volného času je zdůrazněna potřeba zdokonalovat metody jeho organizace, plánování a řízení; empiricky je dokumentováno pokračující sblížování způsobu života města a vesnice, spojené s ekonomickým rozvojem venkova.

Tituly statí v kapitole *Rozvoj kultury a osobnost: O vztahu kulturně areálních společenství a civilizací, Vědeckotechnická revoluce a rozvoj nových forem tvůrčí práce, Mýty o budoucnosti člověka a člověk budoucnosti bez mýtu, Kontrakultura — rozvoj či rozpad kultury?* upozorňují na složitost a mnohorozměrnost těchto dvou jevů a jejich pojetí. Jsou zde vymezeny základní ukazatele sociálního rozvoje národů a analyzován vztah národních kultur v Sovětském svazu — jejich vzájemné obohacování při zachovávání určitých specifík v integračním procesu; předmětem pozornosti je rovněž význam masové informace při zprostředkovávání duchovního bohatství společnosti.

Předmětem studia několika statí posledního dílu sborníku jsou některé kvalitativní rozdíly mezi socialistickým a kapitalistickým zřízením: analýze je podroben mechanismus sociální kontroly; vysvětluje se zde deformující vliv vojensko-průmyslového komplexu na základní vztahy individua a společnosti a neudržitelnost buržoazních koncepcí účasti pracujících na řízení výroby (2).

V tomto díle, především v jeho druhé, závěrečné části, jsou objasněny některé obecné zákonitosti geografických a sociálně ekonomických procesů, zvláštnosti v plánování a řízení města a formulován velmi důležitý a složitý úkol současné sovětské společnosti — řešení komplexního cílově programového přístupu k řízení agrárního sektoru. V této souvislosti je zdůrazněn význam sociálního plánování jako důležitého momentu sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti.

Jana Komárková

(1) Knihu připravilo Oddělení teorie a historie sociologie ISI AN SSSR za účasti Sektoru informací a koordinace sociologických výzkumů a dalších pracovišť ústavu; redigovali ji T. V. Rjabuškin, G. G. Kvasov, Ch. N. Momdžan, G. V. Osipov, L. G. Jonin.

(2) Jedna z těchto statí byla ve zkrácené verzi publikována v č. 5/1978 Sociologického časopisu, viz N. M. Blinov, *Ke kritice současných buržoazních koncepcí účasti pracujících na řízení socialistické a kapitalistické výroby.*

J. Zvara: Úlohy marxisticko-leninskej sociológie v súčasnosti, *L. Benkovičová:* K marxistickému chápaniu podstaty človeka, *K. Vida:* Osobnosť ako objekt sociologického skúmania; *M. Petrusek:* C. W. Mills jako kritik „human relations“; *T. Ollík:* K otázke prínosu mládeže do vývinu slovenskej vedy a kultúry; *S. Mentelová:* K niektorým aspektom vzťahu kultúry a sociálnej štruktúry; *M. Horanský:* Kvalifikačná štruktúra pracovníkov poľnohospodárstva v ČSSR.

Содержание № 4/1980

СТАТЬИ

<i>Рихтаржик К.:</i> К актуальным задачам чехословацкой социологии	353
<i>Грзал Л. - Матоуш М.:</i> Подлинная демократия	363
<i>Ончак О.:</i> Некоторые теоретические вопросы жизненного уровня и образа жизни и их взаимоотношения	374
<i>Крейчи О.:</i> Модель «постиндустриального общества»	388
<i>Ночевник М. И.:</i> Социально-психологический климат коллектива	402

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Голда Д. - Чермакова З.:</i> Анализ методики исследования ценностных ориентаций	412
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Прохазка Я. - Фазик А.:</i> Значение публикации Бориса Пастухова (Б. Пастухов, Ленинский комсомол и КПСС — на чешском яз.)	428
<i>Перница В.:</i> Значительный вклад в теорию социального управления (М. Марков, Теория социального управления)	429
<i>Лингарт И.:</i> Современные концепции уровня, качества и образа жизни: Теоретические и методологические проблемы исследования образа жизни	436
<i>Секот А.:</i> Введение в марксистскую социологию религии (И. Н. Яблоков, Социология религии)	441

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Бартова Е.:</i> Чехословацкое социологическое общество и его Общее собрание	444
<i>Дубский В.:</i> 3-й съезд марксистско-ленинской социологии в ГДР	449
<i>Дубский В. - Филипова Б. - Лингарт И.:</i> Пленарное заседание проблемной комиссии «Эволюция социальной структуры социалистического общества. Социальное планирование и прогнозирование»	452
<i>Павлицова Г.:</i> Информация о 3-м colloquium Института научного атеизма в Брно	454
<i>Дворжак П. - Герцманн Я. - Томек И.:</i> О сравнительном методологическом эксперименте	456

АННОТАЦИИ	462
----------------------------	-----

Из содержания № 3/1980 журнала СОЦИОЛОГИЯ	464
---	-----

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1. 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna. n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v květnu 1980. Číslo vyšlo v srpnu 1980.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.). Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 16; 1980 (6 issues) Dutch Glds 76.—.

© ACADEMIA, Praha 1980.